

उत्पन्न झाल्यावर व नाहीसा झाल्यावर मी उत्पन्न होत नाही व मरतही नाही असा दृष्टीने जे मला पाहतात: ८७ मातीचे घट अथवा मठ तयार करून पुनः जरी मोडून टाकले तरी त्या घटमठांत दिसणारे आकाश हे जसेंच तसेच कायम असते; ८८ त्याप्रमाणे, असंबद्ध जी आत्म-सत्ता, त्या सत्तेच्या आधारावर, अज्ञानदृष्टीने, देह होतात व जातात असे दिसते. ८९ आत्मा हा वाढत नाही व ओहोटही पावत नाही, चेष्टा करवीत नाही व करीतही नाही. हे, ज्यांना यथार्थ आत्मज्ञान झाले आहे तेच जाणतात; ३९० आणि ज्ञान प्राप्त होईल, बुद्धि परमाणूचाही झाडा येईल, व तो सकल शाखांत निपुण होईल; ९१ परंतु इतका शास्त्रपंथ होऊनही जर त्या मनुष्याच्या मनांत वैराग्याचा लेश नसला, तर सर्वव्यापक असा जो मी, त्या माझी भेट त्याला होणार नाही. ९२ त्याचप्रमाणे, सर्व शास्त्रे जरी मुखोद्गन असली, आणि अंतःकरणांत जर विषयांचे चिंतन असले, तर, अर्जुना, सचीत सचीत त्याला माझी प्राप्ति व्हावयाची नाही! ९३ अरे, असे पहा-स्वप्नांत सर्व ग्रंथ जरी मुखेद्गन झाले, तरी त्या योगाने संसारांतून मुक्त होता येईल का? किंवा घरांत असलेले वडिलोपार्जित ग्रंथ रक्षण करून ठेवल्याने ते वाचले असे म्हणता येईल का? ९४ अथवा ढोळे बांधून मोती जर नाकास लावली, तर त्यांचे पाणी व किंमत कळेल का? ९५ त्याचप्रमाणे, चित्तांत अभिमान बालगून तोंडांने सर्व शास्त्रे जरी पाठ म्हणली, आणि असे कोट्यवधि जन्म गेले, तरी त्यास माझी प्राप्ति होणार नाही. ९६ जो मी एकच असून प्राणिमात्रास व्यापून राहिलो आहे, त्या माझी व्याप्ति कशी आहे ते तुला स्पष्ट करून सांगतो, ऐक. ९७.

जे सूर्याच्या ठिकाणी असलेले तेज सर्व जगाला प्रकाशित करते, आणि जे अग्नि व चंद्र यांचे ठिकाणी आहे, ते तेज माझे आहे असे समज. ॥ १२ ॥

तर ज्या सूर्याच्या तेजाने सर्व विश्वरचना दृष्टीस पडते, ते तेज सूर्यासकट माझे आहे असे जाण. ९८ हे पांडुछुता, सूर्याच्या तेजाने पाणी शोषण करून घेतल्यावर पुनः पृथ्वीस जो ओलावा येतो, तो आण-पारी जी चंद्राचे ठिकाणची प्रभा ती माझी होय; ९९ आणि दहन करणे किंवा पाचन करणे ही जी

अग्नीचे ठिकाणी असलेली अमर्षाद तेजबुद्धि, ती माझीच आहे. १००

आणि मी या पृथ्वीमध्ये प्रवेश करून आपल्या सामर्थ्याने सर्व भूतें धारण करितो; व रसात्मक चंद्र होऊन सर्व औषधींचे पोषण करतो. ॥ १३ ॥

मी पृथ्वीमध्ये शिरून तिला आधारभूत झालो आहे, म्हणूनच, ही जरी रजःकणांची बनलेली मोठी देव आहे, तरी समुद्राच्या अपार पाण्यात असूनही विरघळून जात नाही; १ आणि ही आपल्या पृष्ठभागावर अपरिमित चराचर भूतें धारण करते, ती भूतेंही मांच तिच्यामध्ये शिरून धारण करतो. २ हे पांडुछुता, मी आकाशांत चंद्राच्या रूपाने जणू काय अमृताचे चालते सरोवरच झालो आहे, ३ आणि तेथून चंद्राच्या किरणरूपी ओघाने सर्व वनस्पतींचे पोषणही मांच करतो. ४ अशा प्रकारे सर्व धान्यादि-कांचे पोषण करून व नानाप्रकारच्या धान्यांची समृद्धि करून, अन्नद्वारा प्राणिमात्रांचे रक्षण मांच करतो. ५ आणि अन्न जरी उत्पन्न केले, तरी प्राणि-मात्रास ते असे कसे पचेल, की ज्याच्या योगाने जिवस समाधान होईल? ६

मी प्राण्यांच्या देहांमध्ये शिरून आणि प्राण, अपान इत्यादि वायूंत मिळून, जठराग्नि होऊन [भक्ष्य, भोज्य, लेह्य व चोष्य अशा] चतुर्विध अन्नाचे पचन करितो. ॥ १४ ॥

म्हणून, अर्जुना, प्राणिमात्राच्या शरीरांत नाभि-कंदावर शेंगडी पेटवून जठरामध्ये मांच प्रदीप झालो! ७ प्राण व अपान या वायूंच्या जोडभात्याने रात्रदि-वस [तो जठराग्नि पेटवून] या उदरांत किती अन्ना-चा फला करतो याचा पत्ता नाही! ८ कोरडे, स्निग्ध, शिजलेले व कच्चे असे कसलेही अन्न असले तरी मी त्याचे पचन करतो. ९ अशा प्रकारे सर्व जग मी, जगाचा निर्वाह ज्यावर होतो ते धान्य मी, व जीवनाचे मुख्य साधन जो जठराग्नि तोही मांच आहे. १० आतां यापेक्षा माझ्या व्यापकतेचा नवल तुला काय सांगू! तर तू हे पळे लक्षांत ठेव की, या जगांत दुसरे काहीच नाही, सर्वत्र मांच मरलेला आहे. ११ तर मग, “ या जगांत काही प्राणी सर्वदा सुखी असे दिसतात व काही दुःखाने अगदी व्याप्त झालेले दिसतात, ते कशांने! १२ जसे एखाद्या शहरांत एकाच

दीपे दिवेकावणी । जाकिया कां न देखणी । उरलीं एके ॥१३॥ ऐसी हन बखिबिखी । करित आहासी मानसी कीं । तरि परिस तेही निकी । शांका फेडूं ॥१४॥ पै आचवा मीचि असें । येथ नाही करि अना-
रिसें । परि प्राणियांचिया बहोसैं । बुद्धीऐसी ॥१५॥ जैसें एकचि आकाशध्वनी । वाद्यविशेषीं आनानीं । वाजावें पडे भित्रीं । नादांतरीं ॥१६॥ कां लोकचेष्टीं वेगळाका । जो हा एकुचि आनु उदैला । तो आनानी परी गेला । उपयोगासी ॥१७॥ ना ना बीजधर्मानुरूप । झाडीं उपजविलें ऑप । तैसें परि-
णमकें स्वरूप । माझे जीवां ॥१८॥ अगा नेणा आणि चतुरा । पुढीं निकयांचा दुसरा । नेणा सर्प जाळा येरा । सुखालागीं ॥१९॥ हें असो स्वातीचें उदक । शक्तीं मोतीं व्याळीं विख । तैसा सज्जाना-
सी मी सुख । दुःख तों अज्ञानासी ॥२०॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदांतकृद्देवदेव चाहम् ॥१५॥

अन्वय—च अह सर्वस्य हृदि सन्निविष्टः [अस्मि], सर्वस्य मत्तः स्मृतिः ज्ञानं च अपोहनं [अस्ति]; अह एव सर्वैः वेदैः वेद्यः [अस्मि]; अह एव वेदांतकृत् च वेदवित् [अस्मि.] ॥१५॥

येन्हवीं सर्वांच्या हृदयदेवीं । मी अमुका आहे ऐसी । जे बुद्धि स्फुरे अहनिशीं । ते वस्तु गा मी ॥२१॥ परि संतासवें वसतां । योगज्ञानीं पैसैतां । गुरुस्वरण उपासितां । वैराग्येसीं ॥२२॥ येणेचि स-
त्कर्में । अशेषही अज्ञान विरमे । जयांचें अहं विश्रामे । आत्मरूपीं ॥२३॥ ते आपेआप देखोनि देखीं । मियां आत्मनि सदा सुखी । येथें मीबांचून अवलोकीं । आन हेतु असे ॥२४॥ अगा सूर्योदयो जाकिया । सूर्ये

१ तर्कवितर्क. २ कल्पनेने. ३ बुद्धीसारखा. ४ पाणी. ५ शिंपल्यात. ६ सर्पाच्या तोंडात. ७ अभ्यास करून. ८ नाहींचें होणे. ९ कथ पावतो. १० माझ्याच सत्तेने. ११

सूर्याचि पहावा धनंजया । तेविं मातें मियां जाणा-
वया । मीचि हेतु ॥२५॥ ना शरीरपरातें सेवितां । संसारगौरवचि ऐकतां । देहीं जयांची अहंता । बु-
डोनि ठेकी ॥२६॥ ते स्वर्गसंसारालागीं । भांवतां कर्ममागीं । दुःखाच्या सेकमागीं । विभागी होती ॥२७॥ परि हेही हों अर्जुना । मजचिस्तव तया अज्ञाना । जैसा जागताचि हेतु स्वप्ना । निद्रेतें होय ॥२८॥ पै अत्रें दिवसु हरपला । तोही दिवसेंचि जाणों आला । तेविं मी नेणोनि विषयो देखिला । मजचिस्तव भूतीं ॥२९॥ एवं निद्रा कां जागण्या । प्रबोधुंचि हेतु धनंजया । तेविं ज्ञाना अज्ञाना जीवां यां । मीचि मूळ ॥३०॥ जैसें सर्पत्वा कां दोरा । दोरुचि मूळ धनुर्धरा । तैसा ज्ञाना अज्ञानाचिया संसारा । मियांचि सिद्धें ॥३१॥ म्हणोनि जैसा असें तैसया । मातें नेणोनि धनंजया । वेदु जाणों गेला तंव तया । जाकिया शाखा ॥३२॥ तरि तिहीं शाखाभेदीं । मीचि जाणिजे त्रिशुद्धी । जैसा पूर्वो-
परा नदी । समुद्रुचि ठी ॥३३॥ आणि महासिद्धातीं-
पासीं । श्रुति हारपती शब्देसीं । जैसिया सैंगंधा आकाशीं । वातलहरी ॥३४॥ तैसें समस्तही श्रुति-
जात । ठाके काजिलें ऐसें निवांत । तें मीचि करीं यथावत । प्रकटोनियां ॥ ३५ ॥ पाठीं श्रुतीसहित अशेष । जग हारपे जेथ निःशेष । तें निजज्ञानही चोख । जाणता मीचि ॥३६॥ जैसें निदेकिया जा-
गिजे । तेन्हां स्वप्नाचि कीर नाहीं दुजें । परि एक-
त्वही देखों पाविजे । आपलेंचि ॥३७॥ तैसें आपलें अद्वयपण । मी जाणतसें दुजेनवीण । तयाही बो-
धाकारण । जाणता मीचि ॥३८॥ मग आगी लागकिया कापुरा । ना काजळी ना वैर्धनरा । उरणें नाहीं वीरा । जयापरी ॥३९॥ तेविं समूळ अविद्या खाये । तें ज्ञानही जें बुडोनि जाये । तन्ही नाहीं मूळ ज्ञान. १२ खरोखर. १३ पूर्वकडे व पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या. १४ मझावनळ. १५ गंधयुक्त. १६ अभि.

एकाच दिव्यानें सर्व दिवे लावले तर त्यापैकी काही दिवे प्रकाश करतात व काही करीत नाहीत असें कसे होईल ? १३ अशा प्रकारचे तर्कवितर्क जर तू आपल्या मनांत करीत बसला असशील, तर त्यांचेही चांगले निवारण करतो, ऐक. १४ हें पहा-सर्वत्र मी भरलेला आहे, ही गोष्ट तर अगदी निर्विवाद आहे; परंतु प्राण्याच्या बुद्धीच्या कल्पनेप्रमाणें मी त्यास भासतो. १५ ज्याप्रमाणें एकाच आकाशध्वनीचे निरनिराळ्या वाद्यांच्या अनुतोधानें निरनिराळें नाद ऐकूं येतात, १६ किंवा सूर्य एकच आहे, पण तो उगवल्यावर लोकांच्या व्यापारांस निरनिराळ्या प्रकारें उपयोगी पडतो; १७ अथवा पाणी एकच असून, बीजांच्या निरनिराळ्या धर्माप्रमाणें शंडामध्ये उत्पन्न होतें, (निरनिराळीं झाडें उत्पन्न होतात,) त्याप्रमाणें [मी एकच असून] निरनिराळ्या प्राण्याचे ठिकाणीं मांस स्वरूप परिणाम पावले आहे. १८ अरे, एक अज्ञान व एक चतुर अशा दोघां वाटसरांच्या दृष्टीस दोन सरांचा नीलमण्यांचा एक हार पडला; तेव्हा जो अज्ञानी होता त्याला तो सर्प असें वाटून भीति उत्पन्न झाली, व दुसरा जो चतुर होता, त्याला तो हार आहे असें वाटून सुख झालें. १९ हें असो; स्वाती नक्षत्राचें पाणी सारखेंच असून तें शिंपल्यांत पडलें असता त्याचीं मोत्यें होतात, व सर्पांच्या तोंडांत पडलें असता विष उत्पन्न होतें; त्याप्रमाणें, जे ज्ञानी आहेत त्यांना मजपासून सुख उत्पन्न होतें, व अज्ञानी आहेत त्यांना दुःख होतें. २०

मी सर्वांच्या हृदयामध्ये प्रवेश करून राहतो; मजपासूनच सर्वांना स्मृति, ज्ञान आणि या दोहोंचा अभाव (विस्मरण व अज्ञान) हीं उत्पन्न होतात. सर्व वेदांनीं जाणण्यास मीच योग्य आहे; वेदांताचा सिद्धांत करणारा व त्याचा ज्ञाताही मीच आहे. ॥१५॥

एरवीं, सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत, ' मी अमुक आहे ' अशी जी बुद्धि (अहंकार) रात्रदिवस असते, तीही मीच आहे २१ परंतु साधूंच्या समागमनें, योग व ज्ञान यांच्या अभ्यासानें, आणि वैराग्यासहवर्तमान गुणचरणांच्या सेवेनें-२२ एवंच, अशा सदाचरणानेंच सर्व अज्ञान नाहीसें होऊन, त्याचा मीपणा आत्मस्वरूपांत लय पावतो. २३ मग आत्मस्वरूपाकडे दृष्टि नेल्यावर, मज आत्म्याच्या योगानें तो नेहमी सुखांतच असतो. अशी स्थिति होण्यास माझ्याशिवाय दुसरा कोणी कारणीभूत आहे काय ? २४ हे धनंजया,

सर्व उगवल्यावर सूर्याच्या तेजानेंच सूर्य पडला काढतो, त्याप्रमाणें, मला जाणण्यास मीच कारण आहे. २५ किंवा, आत्म्याहून वेगळें जें शरीर, त्याची सूर्याकड्यांत व संसाराची बटाई ऐक्यांत ज्याचा देहाविषयी मीपणा कायम साळा आहे, २६ ते स्वर्ग व संसार या सुखांच्या प्राप्तीकरितां कर्ममार्गांचे आचरण करतात, त्यामुळे त्यांना दुःखाचा शोळका वाटा प्राप्त होतो. २७ परंतु, अर्जुना, हीही स्थिति त्या अज्ञानी लोकांस माझ्यापासूनच प्राप्त होते. ज्याप्रमाणें जागा असणारा मनुष्यच स्वप्न व निद्रा या अवस्थांचा उपभोग घेतो, २८ परंतु दिवसा दगानीं आकाश व्यापले म्हणजे उजेड कमी होतो, हेंही उजेडाचेंच जसें समजतें, त्याप्रमाणें, माझेविषयी अज्ञान उत्पन्न होऊन, प्राणी विषयाचें सेवन करतात, हेंही माझ्याच सत्तेनें होतें. २९ याप्रमाणें, हे धनंजया, निद्रेला किंवा जागृतीला जसें मूळ ज्ञानच कारण आहे, त्याप्रमाणें या ज्ञानी व अज्ञानी अशा जीवांना मीच मूळ आहे. ३० हे धनंजया, ज्याप्रमाणें, सर्पांच्या किंवा दोरीच्या मासास दोरीच कारण आहे, त्याप्रमाणें ज्ञान व अज्ञान यांच्या बुद्धीस मी सिद्धच कारण आहे. ३१ म्हणून, हे धनंजया, माझे सर्व स्वरूप न समजल्यामुळे वेद मला जाणण्याकरितां खटपट करू लागला, तो त्याच्या शास्त्रा शाल्या. ३२ तथारि त्या वेदाच्या तीनही शास्त्रांनीं (ऋक्, यजु व साम यांनी) माझेच वर्णन केले आहे, ज्याप्रमाणें पूर्वपश्र्वपवाहेनी नद्यांस समुद्रच आश्रयस्थान होय; ३३ अणि ज्याप्रमाणें महासिद्धांताजवळ (ब्रह्माजवळ) भूतीची मति कुंठित होती, अथवा गंध गुणयुक्त आकाशांत वायूचें वहाणें बंद पडें, ३४ त्याप्रमाणें, सर्व श्रुति ज्या ठिकाणीं लाजून स्तब्ध राहतात, ते ब्रह्मस्वरूप मीच प्रकट करतो. ३५ नंतर, भुनीसह सर्व जग ज्या ठिकाणीं लय पावतें, ते शुद्ध आत्मज्ञान जाणणारा मीच आहे. ३६ ज्याप्रमाणें निजलेल्या मनुष्यास जागे केल्यावर स्वप्नांत भासलेल्या वस्तु आपणच झालो असो असें तो समजतो, त्याप्रमाणेंच जागृदवस्थेतही आपण एकटेच आहो हेंही तोच समजतो. ३७ त्याप्रमाणें, जगाच्या उपाधीशिवाय जें माझे आत्मस्वरूप, त्याचें बोध होण्यास मीच कारण आहे, व ते आत्मस्वरूपही मीच आहे. ३८ वीरा अर्जुना, ज्याप्रमाणें कापूर जळल्यावर मागे त्याची काजळी रहात नाही व अधिही रहात नाही, ३९ त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा समूळ नाश करणारे जें ज्ञान, तेंही ज्या वेळेस लय पावतें, त्या

कीर नोहे । आणि न साहे असणेंही ॥४४०॥ पै विश्व वेऊनि गेला मागेंसी । तथा चोरातें कवण कें गिवसी । जे कोणी एकी दक्षा ऐसी । शुद्ध ते भी ॥४१॥ ऐसी जडाजडव्यासी । रूप करितां केवलय पती । ठी^१ केकी निरुपहिती । आपल्या रूपी ॥४२॥ तो आघवाचि बोधु सहसा । अर्जुनीं उमटला कंसा । व्योमीचा चद्रोदयो जैसा । क्षीरार्णवीं ॥४३॥ कां प्रतिभित्तीं चोखटे । समोरील चित्र उमटे । तैसा अर्जुनें आणि वैकुण्ठे । नांदतसे बोधु ॥४४॥ तरि बाप वस्तुस्वभावो । फांवे तव तंव गोडिये थावो । म्हणौनि अनुभवियांचा रावो । अर्जुन म्हण ॥४५॥ जी व्यापकपण बोलतां । निरुपाधिक जें आतां । स्वरूप प्रसंगता । बोलिले देवो ॥४६॥ ते एक वेळ अष्ट्यंगबाणें । कीजो कां मजकारणें । तेथ द्वारकेचा नाथु म्हणे । भलें केलें ॥४७॥ पै अर्जुना आम्हांहि घाडेंकोडें । अखंड बोलों आवडे । परि काय कांजे न जोडे । पुसतें ऐसें ॥४८॥ आजि मनोरथांसि फळ । जोडलासि तूं केवळ । जे तोंड भरुनि नि खळ । आकासि पुसों ॥४९॥ जें अद्वैतावरीही भोगिजे । तें अनुभवींचें तूं विरजें । पुसोनि मज माझें । देतासि सुख ॥४५०॥ जैसा आरिसा आलिया जवळा । दिसे आपणपें आपका डोळा । तैसा संवा दिवा तूं निर्मळा । शिरोमणी ॥५१॥ तुवां नेणोनि पुसावें । मग आम्हीं परिसजं बैसावें । तो गा हा पाहुं नव्हे । सोयरेया ॥५२॥ ऐसें म्हणौनि आलिंगिलें । कृपादृष्टी अवलोकिले । मग देवो काय बोलिले । अर्जुनेंसी ॥५३॥ पै दोहीं चोटीं एक बोलणें । दोहीं चरणीं एक चालणें । तैसें पुसणें सांगणें ।

१ इत्य व अद्वय २ सिद्धांत ३ निरुपाधिक स्वरूपाचे ठिकाणी. ४ अष्ट्यंग. ५ स्वरूप. ६ समजेल. ७ पूर्णपणें. ८ आघवाचें. ९ निर्मळ स्थान. १० योग्यता. ११ स्वरूप. १२

तुझें माझें ॥५४॥ एवं आम्ही सुन्ही येथें । देखावें एका अर्थीतें । सांगतें पुसतें येथें । दोन्ही एक ॥५५॥ ऐसा बोलत देवो भुलका मोहें । अर्जुनातें आलिंगुनि ठाये । मग बिहाळा म्हणे नोहे । आवडी हे ॥५६॥ जाळे इक्षुरसाचे ठाळें । तरि कवण देणें किडाळें । जे संवादसुखाचें रसाळ । नासेल^{१५} थितें ॥५७॥ आधींच आम्हां यया काहीं । नरनारायणासी भिन्न नाहीं । परी आतां जिरो माझ्या ठाई । वेगु हा माझा ॥५८॥ इया बुद्धी सहसा । श्रीकृष्ण म्हणे वीरेशा । पै गा तो तुवां कैसा । प्रभु केला ॥५९॥ जो अर्जुन श्रीकृष्णों विरत होता । तो परतोनियां मागुता । प्रश्नावळीची कथा । ऐकों आळा ॥६०॥ तेथ सद्गुरु बोलें । अर्जुनें जी जी म्हणितलें । निरुपाधिक आपुलें । रूप सांगा ॥६१॥ यया बोळा तो झाड्डी । तेंचि सांगावयाळार्णी । उपाधी दोहीं आर्णी । निरुपीत असे ॥६२॥ पुसिलिया निरुपहित । उपाधि कां सांगे येथ । हें कोणहाही प्रस्तुत । गमे जरी ॥६३॥ तरि ताकाचें अंश फेडणें । तयाचें नांव कोणी काढणें । चोखाचिये शुद्धी तोडणें । कीडाचि जेवि ॥६४॥ बाबुळीचि सारावी हातें । परि पाणी तंव असे आहूतें । अत्राचि जावें गगन तें । सिद्धचि कीं ॥६५॥ वरिल कोंडियाचा गुंडाळा । झाड्डीनि केकिया वेगळा । कर्णु घेतां विरगोळीं । असे काई ॥६६॥ तैसा उपाधि उपाहितां । शेवटु जेथ विचारितां । तें कोणातेंही न पुसतां । निरुपाधिक ॥६७॥ जैसें न सांगणेवरी । बाळा पतीसी रूप करी । बोल निमालेपणें विवरी । अचर्चातें ॥६८॥ पै सांगणेयाजोगें नव्हे । तोर्थीचें सांगणें ऐसें आहे । म्हणौनि उपाधि लक्ष्मीनाथ^{२०} । बोलिजे आदि ॥६९॥ पंडित्याची

गुळाची देप. १३ द्वार १४ हीन. १५ प्रेम. १६ तांदूळ. १७ हरकत. १८ उपाधीचा व्याख्यावर परिणाम होतो ते स्वरूप. १९ कुळखी. २० लक्ष्मीपतीने.

वेळेस तें नाही असेही म्हणता येत नाही; व आहे हेही म्हणजे शोभत नाही. ४४० हें पहा-मागूस न ठेवता विश्वाला घेऊन जाणारा जो चोर, त्याला कोणी कोठें शोधवें ? असे जे न कळणारे शुद्ध स्वरूप, ते मी. ४१ याप्रमाणें, मोक्षदाता जो श्रीरुष्ण परमात्मा, त्याने आपल्या उपाधिरहित शुद्ध स्वरूपापेक्षा आपणच सर्व दृश्य व अदृश्य पदार्थांत कसे व्यापून गहिलों आहों तें सांगितलें. ४२ ज्याप्रमाणें आकाशांत चंद्रोदय झाल्यावर क्षीरसमुद्रांत त्याचे पूर्ण प्रतिबिंब दिसते, त्याप्रमाणें श्रीरुष्णांनीं केलेला हा सर्व बोध अर्जुनाच्या मनांत पूर्ण ठरला. ४३ चित्रे काढलेल्या मिनीच्या समोरील मित घोटून गुळगुळीत केल्यावर तें ज्याप्रमाणें त्या चित्राचे प्रतिबिंब दिसते, त्याप्रमाणें, वैकुण्ठनायक जो श्रीरुष्ण परमात्मा, त्याच्या मनांतील बोध अर्जुनाच्या शुद्ध अंतःकरणामध्ये प्रतिबिंबित झाला. ४४ मग, अनुभव घेणारांत श्रेष्ठ असा जो अर्जुन तो असे म्हणालाः—धन्य तें ब्रह्म, कीं त्याचे स्वरूप जो जों समजेल, तो तों त्याची गोडी वाढने ४५ देवा, आपल्या व्यापकपणाचे वर्णन करताना आपण प्रसंगानुसार जें निरुपाधिक स्वरूपाचे वर्णन केलें, ४६ तें निरुपाधिक स्वरूप एक वेळ मजकरीता स्पष्ट करा. तेव्हां दारकानाथ म्हणाले, “मले शाबास ! ४७ हें पहा अर्जुना, आम्हांला नेहमी सांगण्याची आवड आहे; परंतु काय करावें ? आम्हांला असा प्रश्न करणाराच मिळत नाही ! ४८ तूं आज अशा रीतीने स्पष्ट प्रश्न केलास, त्यामुळे आमचे मनोदय सफल झाले ! ४९ अह्वैतप्राप्तीनंतर होणाऱ्या सुखानुभवास आज तूं निर्मलस्थानच झाला आहेस, आणि हा प्रश्न करून माझ्या सुखाचाच मल्लप्रति करून देत आहेस. ५० ज्याप्रमाणें आरशांत पाहिल्यावर आपलें स्वरूप आपल्या नेत्रांनीं दिसते, त्याप्रमाणें [तुझ्याबरोबर संवाद केल्यामुळे मला आत्मसुख झालें आहे, म्हणून] तूं संवाद करणारांत शिगोमणि आहेस. ५१ मित्रा अर्जुना, तुला समजत नाही म्हणून त्वां आम्हांस विचारारवें, आणि आम्ही तुजी समजूत करून द्यावी, अशी तुझी योग्यता नाही बरे ! ” ५२ असे म्हणून देवांनी अर्जुनास आलिंगन देऊन त्याजकडे रुपादृष्टीने अवलोकन केलें. मग अर्जुनाशी काय बोलूं लागले ! तर ५३ “ज्याप्रमाणें दोन्ही ओठापासून एकच बांळणें निघते, किंवा दोन्ही पायांनीं एकच चालणें होतें, त्याप्रमाणें तुजें पुतणें व माझे सांगणें हीं दोन्ही एकच आहेत. ५४ याप्रमाणें तुजें व माझे

स्वरूप एकच आहे असे समज; आणि मी सामानार व तूं पुसणारा हे आपण दोघेही एकच आहों, ” ५५ [असे म्हणाले; आणि] असें बोलतां बोलतां मोहानें भुलून जाऊन अर्जुनास आलिंगन देऊन तसेच उभे राहिले. इतक्यांत चकित होऊन म्हणालेः—इतकें प्रेम चांगलें नाही ! ५६ उंसाच्या रसाची गुळाची ठेप करते वेळीं त्यांत ज्याप्रमाणें हान असा क्षार घालावा लागतो, त्याप्रमाणें, आमच्या संवादरूपी सुखांत द्वैत उत्पन्न केलें नाही तर आज आलेलें प्रेम नाहीसें होईल. ५७ अर्जुन नर व मी नारायण असल्यामुळे, आम्हां दोघांत आधींच भेद नाही. पण मला आलेलें हें प्रेमाचें भरतें आतां माझ्या ठिकाणींच जिरूं या. ५८ याप्रमाणें बुद्धि स्थिर करून श्रीरुष्ण भगवान म्हणाले, हे वीरश्रेष्ठ, तूं मला “काय प्रश्न केलास ? ” ५९ इकडे, अर्जुन जो श्रीरुष्णांच्या ध्यानांत निमग्न झालेला होता, तो देहभानावर येऊन, आपल्या प्रश्नाचें उत्तर ऐकण्यास तयार झाला. ६० तेव्हां सद्गद्गित वाणानें अर्जुनांतें म्हटलें, “देवा, आपलें निरुपाधिक रूप कोणतें तें सांगा. ” ६१ अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून, तेंच सांगण्याकरिता, श्रीरुष्ण भगवान प्रथम दोन प्रकारच्या उपाधींचें वर्णन करितात. ६२ आपलें निर्गुणरूप सांगा म्हणून विचारलें असता उपाधीविषयी भगवान अगोदर वर्णन कां करतात, अशी जर कोणास शंका येईल, तर ६३ असे पहा कीं, कोणी लोणी मागावयास आला तर ताक करून त्यातून तें त्याला काढून द्यावें लागतें, किंवा शुद्ध सोने पाहिजे असल्यास तें जसें तावून त्यातील वाईट धातू काढावी लागते; ६४ पाण्यावरील शेवाळच काढून टाकावयाचें असतें, म्हणजे मग पाणी शुद्धच आहे; अथवा अथ नाहीसें झाल्यावर आकाश स्वच्छच असतें, ६५ तांदुळावरील भाताचा कोंडा काढून टाकल्यावर तांदूळ हातीं येण्यास काहीं हरकत असते काय ? ६६ त्याप्रमाणें, स्वरूपावरील उपाधि काढून टाकल्यावर, विचार केला तर जें बाकी राहतें तेंच शुद्ध स्वरूप, हें कोणास विचारावयास नको. ६७ ज्याप्रमाणें कुलखोला तिच्या पतीचें नांव विचारल्यावर, जें नांव घेतलें असता ती गप राहते तेंच तिच्या पतीचें नांव समजावयाचें, त्याप्रमाणें, जेथें शब्दांची गति कंठिन होते, तेंच अवर्णनीय असें शुद्ध स्वरूप होय. ६८ दुसरे असे पहा कीं, ह्या निरुपाधिक स्वरूपाचें वर्णन करणें म्हणजे ज्याचें वर्णन करतां येत नाही अशा स्वरूपाचें वर्णन करणें आहे. म्हणूनच लक्ष्मीपति उपाधीचें स्वरूप प्रथम सांगतात. ६९ शुद्ध प्रतिपदेच्या

चंद्ररेखा । निर्दोषी दावावया शाखा । दाविजे तेथि
औपाधिका । बोकी ह्या ॥४७०॥

दाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

अन्वय—लोके क्षरः च अक्षरः एव इमौ द्वौ पुरुषौ
[स्तः]. सर्वाणि भूतानि क्षरः [उच्यते], कूटस्थः अक्षरः
उच्यते. ॥१६॥

मग तो म्हणे गा सत्यसाची । पै ह्ये संसार-
पाटेणींचो । वस्ती साविचां टींची । दुपुरुषौ ॥७१॥
जैसी आधवांचि गगनीं । नांदत दिवोरात्री दोन्ही ।
तैसे संसारराज्य नीं । दोन्हीचि हे ॥ ७२ ॥ आनि-
कही विजा पुरुषु आहे । परि तो या दोहींचें नांव
न साहे । जो उदेका नांवेंसीं खाये । दोहींतें यया
॥७३॥ परि ते तंव गोडी असो । आधीं दोहींची हे
परिवेसो । जे संसारग्रामा वसो । आले असती ॥७४॥
एक आंधळा वेडा पंगु । येर सर्वांगें पुरता चांगु ।
परि ग्रामगुणें संगु । बडला दोघां ॥७५॥ तया एका
नाम क्षर । येरातें म्हणती अक्षर । इहीं दोहींचि
परि संसार । कोंदका असे ॥७६॥ आतां क्षर तो
कवणु । अक्षर तो किलक्षणु । हा अभिप्रावो संपूर्णु ।
विचंचूं गा ॥७७॥ तरी म्हणदहंकारो । कागुनिया
धनुर्बेरा । तृणातींचा पांगोरा । वरी पै गा ॥७८॥
जें काहीं सांने थोर । चालतें अथवा स्थिर । किं-
बहुना गोचर । मनबुद्धीसि जें ॥७९॥ जेतुलें पांच-
भौतिक चढतें । जें नामरूपा सांपडतें । गुणत्रया-
च्या पडतें । कामठां जें ॥८०॥ भूताकृतींचें नाणें ।
चढत भांगीरें जेणें । काळासिं जूं कोळणें । जिहीं
कंवडां ॥८१॥ जाणेंचि विपरीतें । जें जें काहीं
जाणजेतें । जें प्रतिक्षणीं निमतें^१ । होऊनियां ॥८२॥
अगा काढनि आंतींचे दांगे^२ । उभबी सृष्टींचें आंग ।
हें असो बहु जग । जया नाम ॥८३॥ पै अष्टधा
निष्ठ ऐसे । जें दाविकें प्रकृतिमिसे । जें क्षेत्रद्वारा
कृतीसें । भागीं केळें ॥८४॥ हें भागीक सांगों किती ।

१ निश्चयानें. २ नगरातीक. ३ खरोखर. ४ बोडी. ५
बहपत्न्यापसून. ६ तृणापर्वत. ७ दाकसाळीतून. ८ सोने.
९ जुगार. १० द्रव्य. ११ ज्ञानानें. १२ लय पावतें.
१३ अरण्य. १४ नगर. १५ अंधकण. १६ निजणें. १७

अगा आतांचि जें प्रस्तुतीं । वृक्षाकार रूपाकृति ।
निरूपिकी ॥८५॥ तें आधवांचि साकार । कल्पुनी
आपणपयां पुरें । जाकें असे तदनुसार । चैतन्याचि
॥८६॥ जैसा कुहां आपणाचि बिंबे । सिंह प्रतिबिंब
पाहतां क्षोभे । मग क्षोभका समारंभें । चाळी तेथ
॥८७॥ कां सळिलीं असताचि असे । व्योमवरी
व्योम बिंबे जैस । अद्वैत होऊनि तैसें । द्वैत वेपे
॥८८॥ अर्जुना गा थापरी । साकार ब्रह्मपूनि पुरीं
आत्मा विस्मृतीची करी । निद्रा तेथ ॥८९॥ पै
स्वप्नीं सेजारे देखिजे । मग पंडितुजें जैसें तेथ कीजे ।
तैसें पुरीं ज्ञान देखिजे । आत्मयासी ॥९०॥ पाठीं
तिये निद्रेचेनि भोरें । मी सुखी दुःखी म्हणत घोरें ।
अहंममतेचेनि थोरें । बोसैणायें सावें ॥९१॥ हा
जनकु हे माता । हा मी गौर हर्नि पुरतां । पुत्र
वित्त कांता । माझें हें ना ॥९२॥ ऐसिया वैळवोनि
स्वप्ना । धांवत भवसर्गाच्या राना । तया चैतन्या
नाम अर्जुना । क्षर पुरुषु गा ॥९३॥ आतां एक क्षे-
त्रजु येणें । नामें जयातें बोलणें । जग जीवु कां म्हणे ।
जिये दशेतें ॥९४॥ जो आपुलेनि विसरें । सर्व भू-
तत्वं अनुकरे । तो आत्मा बोलिजे क्षरें । पुरुषनामें
॥९५॥ जे तो वस्तुस्थिती पुरता । म्हणोनि आकी
पुरुषता । वरी देहपुरीं निद्वैजतां । पुरुषनामें ॥९६॥
आणि क्षरपणाचा नाथिको । आळ वया ऐसेनि
आका । जे उपाधीचि आतेंका । म्हणोनियां ॥९७॥
जैसी लळाळींच्या उदका । सरसीं आंदोळे चांदि-
का । तैसा विकारां औपाधिकीं । ऐसाचि गमे ॥९८॥
कां खळाळु मोटका शोषे । आणि चांदिका तें सरि-
सीच अंभो । तैसा उपाधिनाहीं न दिसे । उपाधिकु
॥९९॥ ऐसें उपाधीचेनि पाडें । क्षणिकत्व यातें जोडो ।
तेणें खोकरेंपणें घडो । क्षर हें नाम ॥१००॥ एव
जीवचैतन्य आधवें । हें क्षर पुरुष जाणावें । आतां
रूप करूं वरवें । अक्षरासी ॥११॥ तरि अक्षर जो
दुसरा । पुरुषु पै धनुर्बेरा । तो मध्यस्थु गा गिरि-
वरजतो. १८ गोरा. १९ काळा. २० पूर्ण. २१ आश्रय
करून. २२ संचार करतो. २३ खोटा. २४ योगानें. २५
हाकते. २६ उपाधीनें. २७ कमीपणानें.

चंद्राची कोर दाखविते वेळीं ज्याप्रमाणें एखाद्या सा-
डाच्या खांदीच्या अधारानें ती दाखवावी लागते, त्या-
प्रमाणें, निरुपाधिक स्वरूपाचें लक्षण सांगिते वेळीं उपा-
धीचें स्वरूप सांगावें लागतें. ४७०

या लोकीं क्षर आणि अक्षर हे दोनच
पुरुष (पदार्थ) आहेत. सर्व भूतांना क्षर
म्हणतात, आणि कूटस्थाला (मायोपाधियुक्त
जीवाला) अक्षर म्हणतात. ॥६॥

मग श्रीकृष्ण म्हणतात:- हे सव्यसाची, या संसार-
रूपी नगराची वस्ती अगदीं लहान-दोन पुरुषांची
आहे. ७१ ज्याप्रमाणें सर्व आकाशांत काय ती
दिवस (उजेड) व रात्र (काळोख) हीच नांदात,
त्याप्रमाणें संसाररूपी राजधानींत हे दोघेच राहतात.
७२ आणखीही एक तिसरा पुरुष आहे, परंतु त्याला या
दोघाचें नांव देखील सहन होत नाही. कारण तो
येथें आला असतां नगरासह त्या दोघांचा नाश करतो.
७३ परंतु त्या तिसऱ्याची गोष्ट सध्या राहू दे. अगो-
दर, जे या संसाररूपी नगरात वस्ती करण्याकरितां
आले आहेत त्या दोघाविषयी सांगतो तें ऐक. ७४
त्यांमधीं एक अंधळा, वेडा व पंगु असा आहे; आणि
दुसरा सर्व अवयवांनी परिपूर्ण आहे. पण दोघे एका
गांवांत राहिल्यानें त्यांचा स्नेह जडला. ७५ त्या ए-
काचें नांव 'क्षर' व दुसऱ्याचें नांव 'अक्षर.' या
दोघांनीच हें संसाररूपी नगर व्यापून टाकिलें आहे.
७६ आतां, 'क्षर' म्हणून आहे तो कोण, व
'अक्षर' म्हणताना त्याचीं लक्षणे काय, हें सर्व तुला
फोड करून सांगतो. ७७ तर, अर्जुना, महत्त्वाचा
सून गवताच्या काडीपर्यंत सर्व ७८ जें काहीं लहान
व थोर, चालणारे अथवा स्थिर किंवा मन व बुद्धि
यांस समजणारे, ७९ जें पंचमहाभूतांनीं बनलेलें, नाव-
रूपांत येणारे, आणि सत्त्व, रज व तम या तीन गु-
णांच्या टांकसाळींतून बाहेर पडणारे; ४८० ज्या सो-
न्यानें भूताकृतीचें नाणें तयार होतें, व ज्या द्रव्यानें
काळास जुगार खेळता येतो; ८१ विपरीत ज्ञानानें
जें जाणता येतें व जें प्रतिक्षणीं उत्पन्न होऊन लघ
पावतें; ८२ अरे, भ्रातिरूपी अरण्यांत (मायेंत)
शिरून जें सृष्टिरूपी अवयव उत्पन्न करतें; फार
काय सांगावें ! ज्याला 'जग' असें म्हणतात, ८३ जें
[सातवे अध्यायांत] आठ प्रकारच्या प्रकृतीनें वर्णन
केलें आहे; व [तेराव्या अध्यायांत] छत्तीस प्रकारांनीं
क्षेत्राच्या रूपांनें वर्णन केलें आहे; ८४ या

मागील गोष्टी कशास पाहिलेत ! अरे, अक्षर
(याच अध्यायांत) वृक्षाकार रूपाकृतीनें जें तुला
सांगितलें; ८५ तें चैतन्य आपल्यास नगरीत राहणारा
मी पुरुष आहे असें मानून सर्व रूपांनें आपणच या जगांत
नटलें आहे. ८६ विहिरीत पडलेलें आपलें प्रतिबिम्ब
पाहून हा कोणी दुसरा सिंह आहे असें मानून रागांनें
त्याचा नाश करण्याकरितां जसा सिंह विहिरीत उडी
घालतो; ८७ किंवा आकाशापासून उत्पन्न होणाऱ्या
पाण्यांत जसें आकाशाचें प्रतिबिम्ब दिसतें, तसें मा-
येच्या उपाधीनें चैतन्य जगदाकार बनतें. ८८
अर्जुना, याप्रमाणें सृष्टिरूपी नगरांत आत्मा आपल्या
स्वरूपाच्या विस्मृतीनें स्वस्थ निद्रा करतो. ८९ मग, स्वप्नांत
जसा एखादा मनुष्य अंधरूप पाहून त्यावर निजतो,
तसा आत्मा या जगांत स्वस्थ शोप घेतो. ९० मग
निद्रेच्या भरांत, मी सुखी आहे, मी दुःखी आहे, असा
घोरत पडतो; आणि अहंकार व ममता यांच्या सपा-
ट्यांत सापडून बरळतो ९१ हा मासा बाप, ही माशी
आहे, मी गीरा, मी काळा, मी पूर्ण आहे, मुलगा,
सपत्ति व स्त्री हीं माशीच आहेत; ९२ याप्रमाणें स्व-
प्नाच्या आधारांनें स्वर्ग व संसार यांत जें चैतन्य
निमग्न झालें आहे, त्याला, अर्जुना, 'क्षर' पुरुष
असें म्हणतात. ९३ आतां, ज्याला क्षेत्रज्ञ
असें म्हणतात, व ज्या दशेस सर्व जग जीव म्हणतें,
९४ आणि जो आत्मस्वरूपाच्या विस्मृतीनें सर्व भू-
तांत संचार करतो, त्या जीवाच्याला 'क्षर पुरुष',
असें म्हणतात. ९५ कारण, तो सर्व वस्तूंत व्यापक
असतो म्हणून त्याला 'पुरुष' हें नांव प्राप्त झालें.
शिवाय, तो देहांत वास करतो म्हणूनही त्याला
'पुरुष' असें नांव आहे; ९६ आणि त्याच्यावर क्षत्रज्ञा-
चा खोटा आळ आला आहे; कारण, त्यानें उपाधीला नु-
सता स्पर्श केलेला आहे. ९७ ज्याप्रमाणें हालणाऱ्या
पाण्यांत चंद्राचें प्रातिबिम्ब झालें असें वाटतें, त्याप्रमाणें
विकाराच्या उपाधींनीं आत्मा उपाधियुक्त मासतो. ९८
नंतर तेंच हालणारे पाणी नाहीसें झाल्यावर त्यांत द्दिप्त-
णारे चंद्रप्रतिबिम्बही नाहीसें होतें, त्याप्रमाणें, उपा-
धीचा नाश झाल्यावर चैतन्य उपाधिरहित दिसतें. ९९
याप्रमाणें उपाधीच्या योगानें चैतन्यास क्षणिकत्व प्राप्त
होतें, आणि असा कमीपणा आल्यानें त्याला 'क्षर'
असें म्हणतात. ५०० अशा प्रकारें सर्व जीवचैतन्यस-
'क्षर' असें म्हणावे. आतां अक्षराचीं लक्षणे
कोणतीं तें उत्तम प्रकारें सांगतो. ५०१
तर, अर्जुना, दुसरा जो 'अक्षर पुरुष', जो,
ज्याप्रमाणें सर्व पर्वतांत मेरु पर्वत मध्यस्थ आहे

वरी । मेरु जैसा ॥२॥ जे तो पृथ्वी पाताळ स्वर्गी ।
इहीं न भेदे तिहीं भागी । तैसा दोहीं ज्ञाना-
ज्ञानागी । पडेना जो ॥३॥ ना यथार्थज्ञानें एक
होणें । ना अन्यथात्वे दुजें घेणें । ऐसें निखिल जें
वेणें । तेंचि तें रूप ॥४॥ पांसुती निःशेष जाये ।
ना घटभांडादि होवे । तथा मृत्पिंडा ऐसें आहे ।
मध्यस्थ जें ॥५॥ पै आटोनि गोळिया सागर । मग
सरंगु ना नीर । तथा ऐशी अनाकार । जे दशा गा
॥६॥ पार्था जागणें तरी बुडे । परि स्वप्नाचें काहीं न
माडे । तैसिये निद्रे सांगेंडें । न्याहाळणें जें ॥७॥
विश्व आवबोंचि मावळे । आणि आत्मबोपु तरी जु-
जळे । तिये अज्ञानदशे केवळे । अक्षर नाव ॥८॥
सर्वां कळों सांडिलें जैसें । चद्रपण अरे अवसे । रूप
जाणावें तैसें । अक्षराचें ॥९॥ पै सर्वोपाधिविनाशें ।
हे जीवदशा जेथ पैसे । फळपाकांत जैसें । झाड
बीजी ॥१०॥ तैसें उपाधीं उपहित । थोकोनि ठाके
जेथ । तथातें अव्यक्त । बोलती गा ॥११॥ घन
अज्ञान सुषुप्ती । तो बीजभावो म्हणती । येर स्वप्न
हन जागृती । फळभावो तो ॥१२॥ जयासी कां
बीजभावो । वेदांतीं केला ऐसा भावो । तो तथा
पुरुषा ठावो । अक्षराचा ॥१३॥ जेथुनी अन्यथा
ज्ञान । फांकोनि जागृती स्वप्न । नानाबुद्धीचें रान ।
रिगालें असे ॥१४॥ जीवत्व जेथुनी किराटी । विश्व
उठवितचि उठी । ते उभय भेदांची मिठी । अक्षर
पुरुष ॥१५॥ येरु क्षर पुरुष कां जनीं । देहीं खेळ
जागृतीं स्वप्नीं । तिया अवस्था जो दोन्ही । वियाळा
गा ॥१६॥ पै अज्ञानवनसुषुप्ती । ऐसैसी जे कां
रुयाती । या इणी येकी प्राप्ती । ब्रह्माची जे ॥१७॥
साचाचि पुढती बीरा । जरि न येतां स्वप्न जागरा ।
तरी ब्रह्मभावो साचोकारा । म्हणों येता ॥१८॥
परि प्रकृतिपुरुषें दोनी । अत्रे जाळीं जिये गगनीं ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञ स्वप्नीं । देखिला जिये ॥१९॥ हें असो
अधोभासा । या संसाररुपा रुखा । मूळ तें रूप

पुरुषा । अक्षराचें ॥२०॥ हा पुरुष कां म्हणिजे ।
जे पूर्णपणेंचि निजें । पै मायापुरी पड्डिजे । तेणेंही
बोलें ॥२१॥ आणि विकारांची जे वारी । ते विप-
रीतज्ञानाची परी । नेणिजे जिये माझारीं । ते सु-
पुसी गा हा ॥२२॥ म्हणौनि यया आपैसें । क्षरणें
पां नसे । आणिकेंही हा न नाबो । ज्ञानावणें ॥२३॥
याळागीं हा अक्षर । ऐसा वेदांतीं डगर्ह । केला
देशीं थोर । सिद्धांताच्या ॥२४॥ ऐसें जीवकार्य
कारण । जया मायासंगुचि लक्षण । अक्षर पुरुष
जाण । चैतन्य तें ॥२५॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः १७

अन्वय—उत्तमः पुरुषः तु अन्यः [अस्ति] सः
परमात्मा इति उदाहृतः. यः अव्ययः ईश्वरः लोकत्रयं आ-
विश्य तत् बिभर्ति. ॥१८॥

आतां अन्यथाज्ञानी । या दोनी अवस्था जया
जनीं । तथा हरपती घनीं । अज्ञानस्वीं ॥२६॥ तें
अज्ञान ज्ञानीं बुडाकिया । ज्ञानें कीर्तिसुखत्वे के-
किया । जैसा वन्हि काष्ठ जाळनियां । स्वयें जळे
॥२७॥ तैसें अज्ञान ज्ञानें नेलें । आपण वस्तु देऊनि
गेलें । ऐसें जाणणेंनिवीण उरलें । जाणतें जें ॥२८॥
तें तो गा उत्तम पुरुष । जो तृतीय कां निर्णैपु ।
दोहींहून आणिकु । मागिला जो ॥२९॥ सुषुप्तीं
आणि स्वप्ना- । पासुनि बड्डेंवें अर्जुना । जागणें जैसें
आना । बोधाचेंचि ॥५३०॥ कां रश्मी हन मृग-
जळा- । पासुनि अर्कमंडळा । अफाटुं तोवें वेगळा ।
उत्तम गा ॥३१॥ हें ना काष्टींच्या काष्टीहुनी । अ-
नारिसा जैसा वन्हि । तैसा क्षराक्षरापासुनी । आ-
नचि तो ॥३२॥ पै प्रासुनि आपली मर्यादा । एक
करीत नदीनदां । उठी कल्पांतीं उदाबोदां । एकार्ण-
वाचा ॥३३॥ तैसें स्वप्न ना सुषुप्ती । ना जागराची
गोठी आधी । जैसी गिळिली दिवोराती । प्रलयतेजें
॥३४॥ मग एकपण ना दुजें । असें नाहीं हें नेणिजे ।

१ विपरीत ज्ञान. २ रजःकण्ठ. ३ सारखी. ४
विभाति वेगो. ५ फल येईपर्यंत. ६ डोक. ७ विपरीत. ८

प्रसिद्धि. ९ वेदांतांत. १० सन्मुखपणा. ११ शेवटचा
१२ अधिक. १३ अगदीच वेगळा. १४ पूर्णत्व.

त्याप्रमाणें मध्यस्थ आहे. २ कारण तो मेरु पर्वत पृथ्वी, पानाळ व स्वर्ग या तिन्ही लोकांत असंड आहे; त्याप्रमाणें जो ज्ञान किंवा अज्ञान यांपैकी एकांतही पडत नाही; ३ यथार्थ ज्ञानानें ऐक्य होणें किंवा विरति ज्ञानानें द्वैत पावणें या दोन स्थित्यांमधील जी केवळ अज्ञान स्थिति (उदासीनता), तेंच ज्याचें स्वरूप होय; ४ मानी भिजवून तिचा गोळा करावा; मग तिचें मांडें घडावयाचे पूर्वी तिचा मातीपणा तर गेलेला असतो व तिला मडक्याचाही आकार नसतो; त्या गोळ्याप्रमाणें या अक्षर पुरुषाची मधली स्थिति आहे. ५ समुद्र आटल्यावर त्यान लाटाही नसतात किंवा पाणीही नभतें, त्याप्रमाणें जी आकाररहित स्थिति; ६ पार्था, जागृदवस्था जाऊन स्वप्नावस्था येण्याच्या मधील जी निद्रावस्था, त्याप्रमाणें ज्याचें स्वरूप आहे; ७ आणि जगाचा भास नाहीसा होणें, व आत्मज्ञानाचा बोध न होणें, या दोहोंमधील जी केवळ अज्ञानदशा, तिलाच “ अक्षर ” असें म्हणतात. ८ अमावास्येच्या दिवशीं सर्व कला नाहीतशा होऊन जें चंद्राचें स्वरूप असतें, त्याप्रमाणें ज्ञान व अज्ञान याविरहित अक्षराचें रूप आहे. ९ हें पहा—स्व उपाधीचा नाश झाल्यावर ज्या ठिकाणीं जीवात्मा विश्रान्ति घेतो. त्याचप्रमाणें फल आल्यावर झाड त्यांत बीजरूपानें असतें, ५१० त्याप्रमाणें उपाधीचा स्वीकार करणारा उपाधीसह जेथे विश्रान्ति घेतो, त्या रसा नाला अव्यक्त असें म्हणतात. ११ पूर्ण अज्ञान ज्या निद्रावस्थेत असतें, तिला ‘ बीजभाव ’ असें म्हणतात; व दुसरी स्वप्न व जागृति स्थिति, तिला ‘ फलभाव ’ असें म्हणतात. १२ वेदांती लोक ज्या स्थितीला ‘ बीजभाव ’ असें म्हणतात, त्या स्थितीलाच ‘ अक्षर पुरुष ’ असें म्हणतात. १३ तेथून विपरीत ज्ञान उत्पन्न होऊन जागृति व स्वप्न या रूपांनीं फांकतें; आणि अनेकबुद्धितरंगरूप रानांत संचार करितें. १४ अर्जुना, जीवात्मा जेथून विश्वाची मांडणी करीत उठतो, त्या दोर्धामधील जी भेदस्थिति तोच अक्षर पुरुष होय. १५ दुसरा क्षर पुरुष म्हणजे जीव हा या विश्वांत देह धारण करून जागृति व स्वप्नावस्था यांचा उपभोग घेतो. या दोन्ही अवस्था ज्याच्यापासून उत्पन्न होतात, १६ किंवा ज्या अवस्थेला पूर्ण अज्ञानानें भरलेली अशी निद्रावस्था म्हणतात, व जिच्यांत ब्रह्मप्राप्तीची उणीव असते; १७ वीरा अर्जुना, सरोक्षर या निद्रावस्थेपासून जर स्वप्न किंवा जागृति या अवस्था प्राप्त न होतील, तर या

अवस्थांत ब्रह्मप्राप्ति होते असें सास म्हणतां येईल; १८ पण या निद्रारूपी आकाशांत प्रकृतिपुरुषरूपी उग्र येऊन स्वप्नरूपी जीव व शरीर यांची वृष्टि होते. १९ हें असो; या सातीं विस्तार पावणाऱ्या संसाररूपी वृक्षाचें ‘ अक्षर पुरुष ’ हेंच मूळ होय. ५२० याका पुरुष कां म्हणावयाचें ? तर हा पूर्णपणें निद्रा घेतो म्हणून, व मायारूपी नगरांत शयन करतो म्हणून; २१ आणि ज्या गाढ निद्रेंत विकार अथवा विपरीत ज्ञान यांचा भास नसतो, तें याचें रूप होय. २२ म्हणून याचा सहज नाश होत नाही; आणि तो तरी ज्ञानावांचून दुसऱ्या कशानेंही नाही. २३ म्हणून वेदांती हा ‘ अक्षर ’ आहे असा सिद्धांत केला आहे. २४ या प्रमाणें मायेच्या उपाधीनें चैतन्य जें जीवात्म्याचें रूप धारण करतें, त्याला ‘ अक्षर पुरुष ’ म्हणतात. २५

या दोहोंहून उत्तम पुरुष तर निराळा आहे. त्याला परमात्मा म्हणतात. तो अविनाशी ईश्वरस्वरूप होऊन या जगत्रयांत शिरून त्याचें धारण व पोषण करतो. ॥१८॥

आतां, विपरीत ज्ञान नें या विश्वांत उत्पन्न होणाऱ्या ज्या जागृति व स्वप्न या अवस्था, त्या ज्या गाढ अज्ञानांत लय पावतात; २६-तें अज्ञान ज्ञानांत बुडून ज्ञानाच्याही पलीकडे गेल्यावर, ज्याप्रमाणें अग्नि लांकडास जाळून मागाहून आपणही नाहीसा होतो, २७ त्याप्रमाणें ज्ञानानें अज्ञान नाहीसें केलें, आणि ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति करून देऊन तें आपणही नष्ट झालें. मग असें जें जाणणेपणाशिवाय जाणणें उरलें, २८ तें, अर्जुना, तो उत्तम पुरुष होय, कीं जो शेवटचा तिसरा म्हणून सांगितला; आणि जो मागे सांगितलेल्या दोघांहून निराळा होय. २९ अर्जुना, निद्रा आणि स्वप्न यांपेक्षा जागृदवस्था जशी निराळ्याच बोधाची असते; ५३० किंवा सूर्य-किरण आणि मृगजल यांहून जसें सूर्यमंडल अगदींच वेगळें, तसा हा उत्तम पुरुष त्या दोघांहून अगदींच वेगळा होय. ३१ इतकेंच नव्हे, तर लांकडांत असलेला अग्नि जसा लांकडापासून वेगळा आहे, तसा क्षर व अक्षर यांहून तो वेगळा आहे. ३२ कल्पांतसमर्थी ज्याप्रमाणें समुद्राची मर्यादा नाहीशी होऊन सर्वत्र जलमय झालें म्हणजे नदी व नद सर्व एकत्र होतात, ३३ त्याप्रमाणें, स्वप्न, गाढ सोप किंवा जागृति यांचा जेथें भास उरत नाही, [कसा उरत नाही ? तर] यक्यका-लच्या तेजानें रात्र व दिवस हीं गिळून टाकावीं त्याप्रमाणें. ३४ मग अद्वैत किंवा द्वैत हा भाव राहत नाही;

अनुभव निरुजे । बुझाळा जेथें ॥ ३५ ॥ ऐसें
आधि जें काहीं । तें तो उत्तम पुरुष पाहीं । जें पर
मात्मा इहीं । बोलिजे नामीं ॥ ३६ ॥ तेंही येथ न
मिलता । बोलणें जीवतें पंडुसुता । जैसी बुद्धणे-
चाची वार्ता । थडियेना कीजे ॥ ३७ ॥ तैसें विवेका
चिचे कांठी । उभें ठाकल्या किरीटी । परावरोचिया
गोठी । करणें वेदां ॥ ३८ ॥ म्हणौनि पुरुष क्षराक्षर ।
दोन्ही देखोनि अवधरे । यातें म्हणती पर । आत्म
रूप ॥ ३९ ॥ अर्जुना ऐसिया परी । परमात्मा शब्द
वरी । सूचिजे गा अवधारी । पुरुषोत्तम ॥ ४० ॥
ये-हवीं न बोलणेनि बोलणें । जेथिचें सर्व नेणिबा
जाणणें । काहींच न होनि होणें । जेवस्तु गा ॥ ४१ ॥
सोह तेही अस्तवळें । जेथ सांगतोंच सांगणें जाळें ।
द्रष्टव्येसी गेलें । दृश्य जेथ ४२ आतां बिंबा आणि प्रति-
बिंबा । माजि कैची हें म्हणों नये प्रभा । ज-ही कैसेनि हे
लाभा । जायेचि नां ॥ ४३ ॥ कां प्राण फुला दोहीं ।
असे जे माझारिला ठायीं । ते न दिसे तरी
माहीं । ऐसें बोलों नये ॥ ४४ ॥ तैसें द्रष्टा दृश्य हें
जाये । मग कोण म्हणे काय आहे । होचि अनुभवतेंचि
पाहे । रूप तथा ॥ ४५ ॥ जो प्रकाश्येवीण प्रकाशु ।
जो ईक्षितव्येवीण ईशु । आपणेंनीचि अवकाशु ।
वसवीत असे जो ॥ ४६ ॥ जो नादें ऐकिजता नादु ।
स्वादें खासिजता स्वादु । जो भोगिजतसे आनंदु ।
आनंदेंचि ॥ ४७ ॥ जो पूर्णतेचा परिणामु । पुरुषु गा
पुरुषोत्तमु । विश्रांतीचाही विश्रामु । विराला जेथें
॥ ४८ ॥ सुखासि सुख जोडिलें । जें तेज तेजासि
सांपडलें । शून्यही बुडालें । महाशून्यां जिये ॥ ४९ ॥
जो बिकासीही बरी भरता । प्रासातेंही प्रासूनि पु-
रता । जो बहुतें पाडे बहुतां । प्रासूनि बहुं ॥ ५० ॥
पैं नेणतयाप्रती । रुपेपणाची प्रतीती । रुपें न होनि
शुकी । दावी जेवीं ॥ ५१ ॥ कां नानाअलंकारदो ।
सोनें व कपत कपाळें असे । विश्व न होनियां तैसें ।

विश्व जो धरी ॥ ५२ ॥ हें असो अकलंग । माहीं
सिनानपण जेविं गा । तेविं दिसता प्रकाशु जगा ।
आपणचि जो ॥ ५३ ॥ आपल्या संकोचविकास ।
आपणचि रूप वीरेश । हा जळीं बंदु इन जैसा ।
सममु गा ॥ ५४ ॥ तैसा विश्वणें काहीं होये ।
विश्वकोपीं कहीं न जाये । जैसा रात्रिदिवसें नोहे ।
द्विधा रवि ॥ ५५ ॥ तैसा काहींचि कोणीकडे । कायि-
सेनिहि वेंचीं न पडे । जयाचें सौगडें । जया-
सीचि ॥ ५६ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८

अन्वय—यस्मात् अहं क्षरं अतीतः च अक्षरात् अपि
उत्तमः, अतः अहं लोके च वेदे च पुरुषोत्तमः इति
प्रथितः आस्मि. ॥ १८ ॥

जो आपणपोंचि आपणया । प्रकाशीतसे धनं-
जया । काय बहु बोलों जया । नाहीं दुजें ॥ ५७ ॥
तो गा मी निरुपाधिकु । क्षराक्षरोत्तमु एकु । म्हणो-
नि म्हणे वेद कोकु । पुरुषोत्तमु ॥ ५८ ॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

अन्वय—भारत, यः असंमूढः मां पुरुषोत्तमं एव जा-
नाति, सः सर्वविद् [भूत्वा] मां सर्वभावेन भजति. ॥ १९ ॥

परि हें असो ऐसिया । मज पुरुषोत्तमातें धनं-
जया । जाणे जो पाहलेया । ज्ञानमित्रें ॥ ५९ ॥ चेह-
किया आपुलें ज्ञान । जैसें नाहींचि होय स्वप्न ।
तैसें स्फुरतें त्रिभुवन । बावो जाळें ॥ ६० ॥ कां
हार्ती घेतकिया माळा । फिटे सर्पाभासाचा कांटाळी ।
तैसा माझेनि बोधें टेंवाळा । नागवे तो ॥ ६१ ॥
लेणें सोनेचि जो जाणे । तो लेणेंपण तें बावो म्हणे ।
तेविं मी जाणोनि जेणें । बाळिकीं भेटुं ॥ ६२ ॥ मग
म्हणे सर्वत्र सखिदानंदु । मीचि एकु स्वतःसिदु ।
जो आपणेंनसीं भेटु । नेजोनियां जाणे ॥ ६३ ॥ तेणेंचि

१ घाबरा होऊन; २ अलीकडच्या किंवा पलीकडच्या. ३
अलीकडचे. ४ दिसत नाही. ५ सुगंध. ६ प्रकाशक. ७ नियमन
करणारा. ८ ईश्वर. ९ उदय. १० दूर. ११ माझ. १२ तुलना.

१३ बजावले आहे. १४ ज्ञानरूपी सूर्य. १५ मासतें. १६
जास. १७ मिथ्याभास. १८ टाकळा. १९ बाता, वेव व
ज्ञान ही त्रिपुटी.

असणें व नसणें हेंही कळत नाही, आणि जेथें अनुभव घाबरा होऊन नष्ट होतो; ३५ असें जें कांही तत्त्व आहे, तें म्हणजे तो उत्तम पुरुष समज, की ज्याला इहलोकी परमात्मा असें म्हणतात. ३६ पण, अर्जुना, तें बोलणेंही, येथें न मिळता जीवदशा पतकळूनच होय. ज्याप्रमाणें कांठावर उभे असलेल्या मनुष्याने बुडाल्याची वार्ता सांगवी, [त्या बुडणाऱ्याबरोबरच जो बुडाला तो काय सांगणार ?] ३७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, विचाररूपी कांठावर जो पर्थत वेद उभे आहेत, तें पर्थतच अलीकडच्या किंवा पलीकडच्या गोष्टी बोलण्यास त्यांस शक्ति असते. ३८ म्हणून, क्षर व अक्षर पुरुष हे दोन्ही अलीकडचे आहेत असें पाहून त्या आत्मस्वरूपाला पर पुरुष असें म्हणतात. ३९ अशा प्रकारें, अर्जुना, परमात्मा या शब्दानें पुरुषोत्तम ओळखावा असें तुं समज. ५० एरवीं ज्या ठिकाणी शब्द मावळतो, ज्ञान लोप पावतें, व सर्व व्यापार बंद राहतात अशी जी वस्तु आहे; ५१ अद्भ्यस्त हा भावही जेथें नाहीसा होतो, तेथें सांगणाराच जें सांगायचा तें होतो; आणि द्रष्ट्यासह दृश्य नाहीसें होतें; ५२ आतां, विषय व त्याचें पाण्यात पडलेलें प्रतिबिंब यांच्यामध्ये असणारी प्रमा जरी आपल्यास दिसत नाही, तरी ती नाही असें कसे म्हणतां येईल ? ५३ किंवा नाक व फूल या दोहोंमध्ये जो फुलाचा सुगंध असतो तो जरी आपल्यास न दिसला तरी नाही कसा म्हणतां येईल ? ५४ त्याप्रमाणें, द्रष्टा व दृश्य नष्ट झाल्यावर, अमुक वस्तु आहे असें कोण म्हणेल ? पण हेंच अनुभवानें पाहणें तेंच त्याचें रूप होय. ५५ जो प्रकाशित होणाऱ्या वस्तुशिवाय प्रकाशक, व जो नियम्य पदार्थाशिवाय नियमन करणारा असा जो ईश्वर, तो आपले स्वरूपांतच आपण असतो. ५६ जो नादबलाला ऐकण्याची शक्ति देणारा नाद, स्वादाला स्वादाची शक्ति देणारा मूळ स्वाद, व जो ब्रह्मानंदाला आनंदाची शक्ति देणारा; ५७ जो पूर्णत्वाचा शेषट, व सर्व पुरुषांमध्ये श्रेष्ठ पुरुष व विश्रांतीला विश्रांतीचें स्थान; ५८ जें सुखास सुखच जोडलें, तेजास तेज प्राप्त झालें, व शून्य महाशून्यांत लय पावेलें; ५९ जो उदय झाल्यावरही त्यापासून दूर असतो, व लय झाल्यावरही त्यापलंकडे असतो. फार काय सांगवें ! जो सर्वांहून दूर आहे; ५५० ज्याप्रमाणें शिंपी आपण हवें मसून अज्ञान्याला हव्याचा भास करते, ५५१ किंवा अलंकाराच्या रूपानें सोनें

नाहींसें न होतां नाही असें भासतें, त्याप्रमाणें, आपण विश्व न होतां जो विश्व धारण करितो; ५५२ हें असो; पाणी व लाटा यांत कांहीं वेगळेपणा आहे का ? त्याचप्रमाणें जग व परमात्मस्वरूप वेगळें नाही. ५३ हे वीरशा, जगाच्या संकोचाला व विस्ताराला जो कारण आहे; ज्याप्रमाणें पाण्यात पडणाऱ्या प्रतिबिंबास समग्र चंद्र कारण असतो. ५४ त्याप्रमाणें, जगाची उत्पत्ति साली असतां ज्याच्यात फरक होत नाही, व लय झाला असतां जो कोठें जात नाही, ज्याप्रमाणें रात्र व दिवस हीं आली असतां सूर्यात कांही फरक पडत नाही, ५५ त्याप्रमाणें तो कोणांत नसतो, कोणाच्यानेंही नाश पावत नाही, आणि ज्याची तुलना करावयास तो स्वतःच योग्य आहे; ५६

ज्या अर्थी मी क्षराच्या पलीकडे आणि अक्षराहूनही उत्तम आहे, त्या अर्थी मी लोकांमध्ये व वेदांमध्ये पुरुषोत्तम या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ॥१८॥

हे धनजया, जो आपणच आपल्याला प्रकाशित करितो, फार काय सांगवें ! ज्याचे ठिकाणीं हेतू नाही ५७ तें मासे निष्पादिक रूप असून, क्षर व अक्षर यांच्या पलीकडचा मी आहे; म्हणून मला वेद आणि लोक हे 'पुरुषोत्तम' असें म्हणतात. ५८

अर्जुना, जो ज्ञानी या प्रकारें मला पुरुषोत्तम असें समजतो, तो सर्वज्ञ होऊन सर्वभावेकरून मला भजतो. ॥१९॥

पण हें असो; अर्जुना, अशा मज पुरुषोत्तमाला तोच पुरुष जाणतो, कीं ज्याला ज्ञानरूपी सूर्याचा उजेड झाला आहे. ५९ ज्याप्रमाणें जागृत झाल्यावर आपल्यास स्वप्न भासत नाही, त्याप्रमाणें ज्ञानाचा उदय झाल्यावर सर्व जग व्यर्थ भासतें. ५६० किंवा माळ झालीं बेतली म्हणजे ज्याप्रमाणें तीवर झालेला सर्पाचा भास नाहीसा होतो, त्याप्रमाणें मासे स्वरूपज्ञान झाल्यानें जगाचा मिथ्या भास नाहीसा होतो. ६१ जो सोन्याच्या अलंकाराला सोन्याच्या दृष्टीनें पाहतो, तो त्याचें अलंकारव व्यर्थ मानतो, त्याप्रमाणें, ज्याला मासे ज्ञान प्राप्त होतें, त्याला ज्ञाना, ज्ञेय व ज्ञान ही त्रिपुटी नाहीशी होते. ६२ मग म्हणतो, 'मीच एक स्वतः सिद्ध सच्चिदानंद सर्वत्र आहे.' अशा अद्वैतदृष्टीनें जो मला जाणतो. ६३ त्यानें सर्व जाणलें हें म्हणजे

सर्व जाणितलें । हेही म्हणजे येकूळें । जे तया सर्वत्र
 भरलें । हेत नाही ॥६४॥ म्हणोनि माझिया भजना ।
 शिष्य तोचि अर्जुना । गगन जैसे आळिंगना ।
 गागनाचिया ॥ ६५ ॥ क्षीरसागरा परेगुणें । कीजे
 क्षीरसागरपणें । अमृताचि होऊनि मिळणें । अमृतां
 जेवि ॥६६॥ साडेपंधरा मिसळावें । ते साडेपंधरांचे
 होआवें । तेवि मी जाळिया संभवे । भक्ति माझी
 ॥६७॥ हा गा सिंधुसि आनी होती । तरि गंगा
 केसेचि मिळती । म्हणोनि मी न होतां भक्ती । अ-
 न्वयो आहे ॥६८॥ ऐसियाळागी सर्व प्रकारीं ।
 तैसा कळोऊ अनन्यु सागरीं । तैसा मातें अवधारीं ।
 भजिजला जो ॥६९॥ सूर्यां आणि प्रभे । एकवळी
 जेणें कोमोतो पाडु मानू लाभे । भजना तया ॥५७०॥
 इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
 एतद्बुद्धा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत २०
 इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुन संवादे पुरुषोत्तम योगो नाम
 पंचदशोऽध्यायाः ॥१५॥

अन्वय—[हे] अनघ, इति मया इदं गुह्यतमं शास्त्रं
 कृतम्; भारत, एतद् बुद्धा [जीवः] बुद्धिमान् च
 कृतकृत्यः स्यात्. ॥२०॥

एवं कथिकयादारभ्य । जें हें सर्व शास्त्रैककथ्य ।
 उपनिषदां सौरभ्यं । कमळदळां जेवि ॥७१॥ हें
 ब्रह्मब्रह्मचें मथितें । श्रीव्यासप्रज्ञेचेनि हातें । न
 थूनि काढिलें आयितें । सार आम्हीं ॥७२॥ जे ज्ञा-
 नामृताची जाणुवी । जे आनंदचंद्रांची सतरावी ।
 विचारक्षीरार्णवीची नवी । लक्ष्मी जे हे ॥७३॥ हे
 जोवि आपुलेनि पडे वर्णे । अर्थाचेनि जीवंप्राणें ।
 जीवांचोनि हों नेणें । आन कांहीं ॥७४॥ क्षराक्षरत्वे
 समोर जाळे । तयाचें पुरुषत्व वाळिले । मग सर्वस्व
 मज दिवळें । पुरुषोत्तमीं ॥७५॥ म्हणोनि जगां
 गीता । भियां आत्मेनि पतिव्रता । जे हे प्रस्तुत पुवां

आतां । आकर्णिकी ॥७६॥ साचचि बोकाचें नव्हे हें
 शास्त्र । पै संसार जिणें हें शास्त्र । आत्मा अवतारवी
 ते मंत्र । अक्षरें ह्यें ॥७७॥ परि तुजपुढां सांगि-
 तलें । तें अर्जुना ऐसें जालें । जें गौप्यधन
 काढिलें । माझे आजि ॥७८॥ मज चैतन्यसंभूचा
 माथा । जो निक्षेपुं होता पार्था । तया गौतमु जा-
 लासि आस्थो- । निधी तूं गा ॥७९॥ चोखटिबी
 आपळिया । पुढिला उर्गाणा घेयावया । तया दर्प-
 नाचीचि परी धनंजया । केली आम्हां ॥५८०॥ कां
 भरलें चंद्रसारांगणीं । नभ सिंधु आपणयामाजि
 आणी । तैसा गीतेंसी मी अंतःकरणीं । सुद्धा
 पुढां ॥८१॥ जे त्रिविधंमळिकटा । तूं सांडलासि
 सुभटा । म्हणोनि गीतेंसी मज बसौटा । जाळासि
 गा ॥८२॥ परि हे बोळों काय गीता । जे हे माझी
 उन्मेष्टता । जाणे तो समस्ता । मोहा मुके ॥८३॥
 सेविली अमृतसरिता । रोग दुवडुनि पंडुसुता ।
 अमरपण उचितो । देऊनि घाळी ॥८४॥ तैसी गीता
 हे जाणितळिया । काय विस्मयो मोह जावया ।
 परि आत्मज्ञानें आपणपयां मिळिजे येथ ॥८५॥
 जया आत्मज्ञानाच्या ठायीं । कर्म आपलेया जी-
 विता पाहीं । होऊनियां उतराई । लया जाय ॥८६॥
 हरपलें दावुनि जैसा । माग सरे वीरविलासा ।
 ज्ञानचि कळस बळघे तैसा । कर्मप्रासादाचा ॥८७॥
 म्हणोनि ज्ञानिया पुरुषा । कृत्य करूं सरलें देखा ।
 ऐसा अनाथाचा सखा । बोलिला तो ॥८८॥ तें श्री-
 कृष्णवचनामृत । पार्थां भरोनि असे वासंढत । मग
 व्यासकृपा प्राप्त । सजयासी ॥८९॥ तो धृतराष्ट्र
 राया । सुतसे पान करावया । म्हणोनि जीवितात-
 या । नोहेचि भारी ॥५९०॥ येव्हवीं गीताश्रवण
 अवतरीं । आवडों लागतां अनधिकारी । परि सेवीं
 तेचि तेजरी । पातळा भळी ॥९१॥ जेव्हां द्राक्षीं
 दूध घातलें । तेव्हां वायां गेळें गमलें । परि फळे-
 पाकीं दुणावळें । देखिजे जेवि ॥९२॥ तैसी श्रीहरि-

१ उत्पद्य, बोद्धे; २ मेजबानी, ३ दुभेळ आहे. ४ येव्य
 ५ पंचरात्र्या अध्यायाच्या आरंभापासून, ६ केवळ शास्त्रानेच
 प्राप्त होणारे, ७ वास, ८ संभन केलेले, ९ लोणी, १०
 मकट करते, ११ पुकट ठेवलेला गंगारूप देवा, १२ हत्तळा,

१३ चांगुलपणा, १४ अनुभव, १५ काम, क्रोध व लोभ
 हा त्रिविधतापरूपी मळ, १६ स्थान, १७ ज्ञानबळी, १८
 देवाकृपाचा, १९ देत असे, २० सहज, २१ उत्कर्ष, २२
 परिणामी.

देखील शोभत नाही. कारण, झाला हेताचा भाव कोठेच उरलेला नसतो. ६४ म्हणून, अर्जुना, तोच माझे मजन करण्यास अधिकारी होय. ज्याप्रमाणे आकाशास आलिंगन देण्यास आकाशाच योग्य होय; ६५ क्षीरसागराला ज्याप्रमाणे क्षीरसागराचीच भेजवानी करणे योग्य होय; अथवा ज्याप्रमाणे अमृतरूप होऊनच अमृतास मिळावे लागते; ६६ उत्तम सोन्यांत उत्तम सोनेच मिसळल्यावर त्याची एक किंमत लागते; त्याप्रमाणे मद्रूप झाल्यावरच माझी भक्ति करण्यास पुरुष योग्य होतो. ६७ असें पहा कीं, समुद्राहून गंगा जर निराळी असती, तर ती समुद्रास कशी मिळाली असती ? म्हणून, मद्रूप झाल्याशिवाय माझी भक्ति प्राप्त होत नाही. ६८ या प्रमाणे, समुद्रातील लाटा जशा सर्व प्रकारे समुद्राहून भिन्न नाहीत, त्याप्रमाणे जो माझे भजन करतो त्याच्यांत व माझ्यांत द्वैत नसतें. ६९ सूर्य आणि प्रभा यांच्यांत जसें ऐक्य आहे, तसें माझे भजन केलें असतां माझ्यांत व भक्तांत अंतर रहात नाही. ५७०

हे निष्पापा, याप्रमाणे हें अत्यंत गुह्य शास्त्र मी तुला सांगितलें; अर्जुना, हें जाणल्यानें मनुष्य बुद्धिमान आणि कृतकृत्य होतो. ॥२०॥

याप्रमाणे [पंधराव्या अध्यायांत] सांगायला आरंभ केल्यापासून सर्व शास्त्रांनींच प्राप्त होणारा असो उपनिषद्द्वारां कर्मलदलांतून गीतारूपी सुवास सर्व जग भर फांकला; ७१ जी गीता वेदांचे मंथन करून श्रीव्यास मुनींच्या ज्ञानरूप हातानें काढलेल्या लोण्याप्रमाणे होय; ७२ जी गीता ज्ञानामृतानें भरलेली दुसरी मार्गारथी नदीच होय; व आनंदरूपी चंद्राची सतरावी कला होय व विचार रूपां क्षीरसागराचे मंथन करून काढलेल्या लक्ष्मीप्रमाणेच होय. ७३ म्हणून या गीतेस तिच्या पदरूपी वर्णानें व अर्थरूपी जीवप्राणानें माझ्याशिवाय गतिच नाही. ७४ हिच्या समोर क्षर व अक्षर प्राप्त झाले असतां त्यांचें पुरुषत्व हे नाहींसें करते; व मग पुरुषोत्तमास आपलें तनमन अर्पण करते. ७५ म्हणून, व्हडो जी तूं गीता ऐकलीस, तिनें मला बरल्यामुळे पतिव्रता हें नांव मिळावेलें. ७६ सरोखर ही गीता म्हणजे बोलून वर्णन करण्याजें शास्त्र नाही; परंतु संसारास जिंकण्याचें एक शास्त्र आहे. गीतेचीं अक्षरे हीं आत्ममात्र उत्पन्न करणारे मंत्रच होत. (आत्मप्राप्ति करून देण्याची हिच्या अक्ष-

रांत शक्ति आहे) ७७ अर्जुना, तुला जी ही गीता सांगितली, तो प्रकार कसा झाला म्हणशील, तर माझे जवळील गुप्त ठेवा तूं आज बाहेर काढलास. ७८ ज्याप्रमाणे गौतम मुनींना तपश्चर्या करून शंकराचे जटेंतून गंगा वर काढली, त्याप्रमाणे जो चैतन्यशंभू मी त्या मासे जटेंतून गीतारूपी गंगा काढण्यास तूं गौतम झालास. ७९ आपले चांगलेपणाचा अनुभव घेण्यास जसा आरसा समोर घ्यावा लागतो, तसा, हे धनंजया, आत्मस्वरूप पाहण्यास गीतारूप आरसाच घ्यावा लागतो. ५८० ज्याप्रमाणे आकाशातील चंद्र व नक्षत्रे हीं सर्व समुद्रांत प्रतिबिंबीत होतात, त्याप्रमाणे गीतेसह मला तूं आपल्या अंतःकरणांत प्रतिबिंबित केलेंस. ८१ अर्जुना, तुझ्या ठिकाणचा त्रिविधतापरूपी मळ गेल्यामुळे तूं गीतेसह माझे राहण्याचें ठिकाण झाला आहेस. ८२ परंतु फार काय सांगावें ? गीता ही केवळ माझी ज्ञानवल्ली आहे; व तिला जो जाणतो, तो या सर्व मोहापासून मुक्त होतो. ८३ हे पांडु सुता, ज्याप्रमाणे अमृतरूपी नदीचें पाणी व्याख्यावर रोग नाहीसा होऊन अमरपण प्राप्त होतें, व तो दीपमुक्त होतो, ८४ त्याप्रमाणे गीता पूर्णपणे समजल्यावर मोहाचा नाश होतो यांत आश्चर्य तें काय ? परंतु आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीनें आत्मस्वरूपाशीं ऐक्य होतें. ८५ जें आत्मज्ञान प्राप्त झालें असतां कर्मच आपोआप निष्कर्म देतें, व तें ज्ञानाचें उतराई होऊन लय पावतें; ८६ हे वीरविलासा अर्जुना, ज्याप्रमाणे द्वारवलेली ती जिन्नस सांपडल्यावर, त्या जिन्नसेचा माग काढायलाचें काम संपतें, त्याप्रमाणे ज्ञानप्राप्ति झाली म्हणजे कर्मरूपी देवालयाचा कळस होतो. ८७ म्हणून, ज्ञान प्राप्त झालेल्या पुरुषाचीं कर्मे आपोआप राहतात. अनाथाचा सखा जो श्रीकृष्ण भगवान तो याप्रमाणे बोलला. ८८ असें जें श्रीकृष्णवदनातील अमृतरूपी भाषण पार्थाचें मनांत ठसून वर उठूं आलें, तेच व्यासांच्या रुपेनें संजयास प्राप्त झालें. ८९ तें अमृत धृतराष्ट्र राजास व्याख्यास दिलें, तरी हें योग्यतेनें आहे असें त्याला वाटलें नाही. ५९० एरवीं, अनधिकारी मनुष्यास सहज गीताभ्रमण झालें तरी त्याचा शेवट गोड होतो. ९१ द्राक्षाचे विलास पाण्याचे ऐवज दूध घालते वेळीं तें ज्याप्रमाणे व्यर्थ गेलेंसें वाटतें, परंतु तेच त्या विलास द्राक्षाचे पोंस आहे. त्याप्रमाणे परिणाम गोड होतो, ९२ त्याप्रमाणे

बकींचीं अक्षरे । संजयें सांगितकीं आदरे । तिहीं
 अंधु तोही अवसरे । सुखिया आळा ॥९३॥ तेंचि
 म्हाटेनि चिन्त्यासैं । मियां डम्मेचें ठसैंठोबसैं । जी
 जाणें मेणें तैसैं । निरोपिलें ॥९४॥ सेवतीये अरसि-
 काहीं । आंग पाहतां विशेषु नाहीं । परि सौरभ्य
 नेकें तिहीं । अमरीं जाणिजे ॥९५॥ तैसैं घडतें प्र-
 मेय वेइजे । उणें तें मज देइजे । जें मेणें हेंचि
 सहजे । रूप कीं बाळा ॥९६॥ तरि नेणतें जन्ही होये ।
 तन्ही देखोनि बाप कीं माये । हर्ष केंही न समाये ।

चोज करिती ॥९७॥ तैसैं संत माहेर माझें । तुम्हीं
 मिनळिया मी केंढें जें । तेंचि ग्रंथाचेनि व्याजें ।
 जाणिजो जी ॥९८॥ आतां विश्वात्मकु हा माझा ।
 स्वामी श्रीनिवृत्तिराजा । तो अवधारू वाक्पूजा ।
 ज्ञानदेवो म्हणे ॥५९९॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां
 पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्लोक २०,

ओव्या ५९९.

१ निरूपणानें, २ ओवडधोवड, ३ मिळाल्यामुळें.

४ प्रेम उत्पन्न झालें.

मुक्तांतील अक्षरें संजयानें अति आदरानें धृतराष्ट्रास सांगितल्यावर काहीं कालानें तोही खुसी झाला. ९३ तींच अक्षरें मी ओघडधोबड मराठी भाषेंत, ज्याप्रमाणें मला समजलीं त्याप्रमाणें सांगितलीं ९४ अ-
रसिक मनुष्यानें सेवतीच्या झाडास हात लावला अ-
सतां कांटे बोंचतात, परंतु जे जाणता आहे तो भ्र-
मराप्रमाणें सेवतीच्या फुलांतील संगंध घेतो;
९५ त्याप्रमाणें, माझ्या बोलण्यांत जे योग्य सि-
द्धांत असतील तेच आपण घ्यावे, व उणे
असतील ते टाकून द्यावे; कारण लहान बाळा-

ला काहीं न समजणें हेंच त्याचें ज्ञानक्षेत्र.
९६ परंतु नेणतें जरी बाळ असलें, तरी त्याचें तें
अज्ञान पाहून आईबापांस अति दुःख होऊन ते कौतुक
मानितात. ९७ त्याचप्रमाणें तुम्ही संत माझे आई-
बाप आहां, व तुमच्या दर्शनानेंच मला प्रेम उत्पन्न
झालें आहे; तर या ग्रंथाचे निमित्तानें यथं गोड मा-
नुन माझे लाड पुरवा. ९८ ज्ञानदेव म्हणतात:-आतां,
विश्वव्यापक असे जे माझे गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ,
ते ही माझी वाक्यरूपी पूजा सेवन करोत. ५९९

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सोळावा.

मावळवीत विश्वाभासु । नवळ उदयला चंदांशु ।
अद्वयबोधिनीविकाशु । वंदूं आतां ॥१॥ जो अवि-
घाराती रत्नोनिया । गिलो ज्ञानाज्ञानचांदनिया । जो
सुदिनु करी ज्ञानिया । स्वबोधोचा ॥२॥ जेणं विवळ-
तिथे सवळे । काहोनि आत्मज्ञानाचे डोळे । सांडिती
देहाहतेचीं अविसाळें । जीवपक्षी ॥३॥ किंगदेह
कमळाचा । पोटीं बसुं तया चिद्रमराचां । ११ बंदि
मोक्षुं जबाचा । उदेलो होय ॥४॥ बाळदाचिया भौ-
सकीं । भेदनेदीच्या दोहीं थं । आरडत विरह-
वेहीं । बुद्धिबोधुं ॥५॥ तया चक्रवाकांचें मिथुन । स-
मस्याचें समाधान । भोगवी जो चिद्रंगन । सुवन-
दिवा ॥६॥ जेणं पाहाळिये पाहांटे । भेदाची चोर
वेळ फिटे । रिचती आत्मानुभववाटे । पांथिकें योगी
॥७॥ जयाचेनि विवेककिरणसंगें । अन्मेलसूरकांत
फुणगे । दीपळे जाळिती दोंगें । संसाराचीं ॥८॥
जयाचा शशिमणुं निबरे । होता स्वरूप उखरीं स्थिर ।
ये महासिद्धीचा पुर । मृगजळ तें ॥९॥ जो प्रत्य-
योभाचिया माथया । सोहतेचा मध्यान्हीं आळिया ।
रुपे भौसभ्रांति छाया । आपणपां तरी ॥१०॥ ते
वेळीं विश्वस्वप्नासहितें । कोण अन्यर्थीमती निद्रेतें ।
सांभाळी नुरोचि जेथें । मायाराती ॥११॥ म्हणौनि
अद्वयबोधपाटीणीं । तेथ महानंदाची दाटणी । मग
सुखानुभूतीचीं वेणीं देणीं । मंदावो लागतो ॥१२॥
किंबहुना ऐसेसैं । सुककैर्वैल्य सुदिवसैं । सदा का-

हिजे कां प्रकाशें । जयाचेनि ॥१३॥ जो निजधाम-
व्योमीचा रावो । उदेलोचि उदैजतलेंवो । फेडी प-
वांदि दिशांसि ठावो । उदोअस्तूचा ॥१४॥ नें दिसणें
दिसणेंनीं मावळवी । दोही शीकिळें तें सैं
पांळवी । काय बहु बोळो ते आवचो । उखाचि
आनी ॥१५॥ तो अहोरात्राचा पैकड्डु । कोणें
देखावा ज्ञानमार्तडु । जो प्रकाश्येवीण सुरवाडु ।
प्रकाशाचा ॥१६॥ तया चित्सूर्या श्रीनिवृत्ती । आतां
नमो म्हणों पुढतपुढती । जे बाधकीं येइजतसेस्तुती ।
बोळाचिया ॥१७॥ देवाचें महिमान पाहोनिया ।
स्तुती तरि येइजे चांगावया । जरि स्तव्यबुद्धीसीं
लया । जाइजे कां ॥१८॥ जो सर्वनेणिवां जाणिजे ।
मौनाचिया मिठीया वानिजे । कांहींच न होनि
आणिजे । आपणपयां जो ॥१९॥ तया तुझिया उहे-
शासाठीं । पश्यंती मध्यमा पोटीं । सूनि परेंसीही
पाटीं । वैखरी विरे ॥२०॥ तया तूतें मी सेवकपणें ।
केववीं बोलकेया स्तोत्राचें केणें । हें उपसाहायेंही
म्हणतां उणें । अद्वयानंदा ॥२१॥ परि रकें अमृता-
चा सागर । देखिलिया पळे उचिताचा विसर ।
मग करूं धांव पाहुणेर । काकांचा तया ॥२२॥
तेथ शाकुही कीर बहुत म्हणावा । तयाचा इर्षवेगुचि
तो घ्यावा । उंजळोनि दिव्यतेजा हातिवो । ते भ-
क्तीचि पाहावी ॥२३॥ बाळा उचित जाणणें होये ।

१ सूर्य. २ अद्वैतरूप कमळाचा उमळविणारा. ३ अ-
ज्ञानरूप रात्रीचा नाश करून. ४ आत्मबोधाचा. ५
उजाडव्यावर होणाऱ्या प्रातःकाली. ६ प्रातः होऊन. ७
घरटी. ८ वासनात्मक सूक्ष्म देह. ९ मरण. १० जीव
चैतन्यरूपी अमराचा. ११ बंधन झाले असतां १२ सुटका.
१३ उदयाजें. १४ आद्येजें. १५ विभोग. १६ बुद्धि=चक्र-

वाकी. ज्ञान=चक्रवाक पक्षी. १७ ऐक्याचें. १८ अक्षरूप
आकाश. १९ सूर्योदय. २० पांथस्थ. २१ नवें. २२ प्रखर.
२३ देहात्मभाव. २४ विपरीत ज्ञान. २५ ज्वरात. २६
समाधिसुखरूप. २७ ज्ञानाज्ञानासह. २८ आत्मज्ञान. २९
प्रकटवी. ३० चैतन्यरूपी सूर्यास. ३१ योगमत माहो. ३२
कावून. ३३ सूर्याका. ३४ काळवातीजें.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सोळावा.

[श्रीसद्गुरूला सूर्याची उपमा देऊन महाराज झणतात:-]
जगाचा भास नाहीसा करणारा व अद्वैतरूप कमलाला उमलविणारा असा चमत्कारिक सूर्योदय झाला आहे, त्याला माझा नमस्कार असो. १ जो सूर्य उगवल्यामुळे अज्ञानरूप रात्रीचा नाश करून व ज्ञानाज्ञानरूपी चांदण्या नाहीतशा करून ज्ञानी लोकांस आत्मबोधाचा सुदिन करतो; २ जो सूर्य उगवल्यामुळे आत्मज्ञानाचा प्रकाश होऊन जीवरूप पक्षी देहाभिमानरूप घराटी सोडून जातात; ३ [वासनात्मक] सूक्ष्मदेहरूपी कमलांत जीवचैतन्यरूपी धमर जो अडकलेला असतो, तो ज्या सूर्याच्या उगवण्यामुळे बाहेर पडतो; ४ शास्त्रादिकांच्या शब्दरूप अडचणीमध्ये सांपडतांच अज्ञानरूप सायंकाळ झाल्यामुळे ज्या बुद्धि व ज्ञान या चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोड्याची फुटाफुट होऊन ती उभयता जीवेश्वरभेदरूप नदीच्या दोन्ही काठांवर वियोगदुःखानें ओरडत असतात; ५ त्या बुद्धिबोधरूपी चक्रवाक पक्ष्यांचें जोडपें ब्रह्मरूप आकाशांत ह्या सूर्योदयाच्या प्रकाशामुळे एकत्र होऊन समाधान पावतें ६ ज्या सूर्याचा उदय झाल्यावर भेदरूपी चोरांची भीति नाहीशी होऊन योगी हेच पांथस्थ आत्मानुभवरूप वाट चालावयास लागतात; ७ ज्या सूर्याच्या विवेकरूपी किरणानें ज्ञानरूपी सूर्यकांत प्रदीप्त होऊन संसाररूपी वनें जाळून टाकतो; ८ ज्या सूर्याच्या प्रसर किरणांनीं आत्मस्वरूपी माळजमीनीवर मृगजळाप्रमाणें महासिद्धीचा पूर आलेला दिसतो; ९ जो आत्मबोधाच्या माथ्यावर सोहंरूपी मध्यान्ह्याच्या वेळीं आल्यामुळे देहात्मभावाची म्हणजे 'मी देह आहे' ही धांताची छाया पायांखालीच पडते. १० त्या वेळेस माया-रूपी रात्र नाहीशी झाल्यामुळे विश्वरूपी स्वप्नासह विपरीत ज्ञानरूपी निद्रेची आठवण फोटून राहणार! ११ म्हणून, अक्षयबोधरूपी नगरांत म्हानंदाची गर्दी होऊन आनंदानुभवाची देवपेव स्वस्थपणें चालते. १२ किं. बहुना आप्रमाणें समाधिसुखरूपी सुदिन नेहमी ज्या सूर्याच्या तेजामुळे प्रकाशित होतो; १३ जो सूर्य आत्म-

स्वरूपी आकाशाचा राजा असून नेहमी बोधाचा उदय करणारा आहे, तो पूर्वादि दिशांसह उदय व अस्त यांचें अस्तित्व नाहीसें करतो. १४ ज्ञानासकट अज्ञान नाहीसें करून, शेवटीं ज्ञानाचाही लोप करून आत्मज्ञानाचा उजेड करितो. फार काय खागावें! तो सर्वत्र प्रातःकालाप्रमाणें सुप्त देतो. १५ ज्या सूर्याच्या तेजापुढें दिवस व रात्र यांचा भास होत नसून, जो दुसऱ्या प्रकाशाशिवाय स्वयंप्रकाशित असतो; १६ असे चैतन्यरूपी सूर्य जे निवृत्ति महाराज, त्यांना वारंवार माझा नमस्कार असो. [श्रीज्ञानेश्वर महाराज] आणखी म्हणतात, त्यांची बाणीनें स्तुति कारणें शोभत नाही. १७ ज्या वेळेस स्तुति करणारा स्तोत्र व स्तुत्य हीं त्रिपुटी नाहीशी होते, तेव्हाच देवाच्या योग्यतेचे मानानें सरी स्तुति होते. १८ सर्व वस्तूंचें ज्ञान नाहीसें होणें हेंच ज्याला जाणणें होय, व मोन धरून काहींएक वर्णन न करणें हेंच ज्याचें वर्णन करणें होय; आणि जेव्हा आपलेपणाची आठवण नाहीशी होते त्या वेळेस ज्याची प्राप्ति होते, १९ त्या तुमचा स्तुति करण्याकरितां परंपती व मध्यमा ह्या पोरनेह वैखरीस पाठी घालून लय पावतात. २० त्या तुम्हाला, हे अद्वयानंदरूपी गुरो, मी सेवक या नात्यानें स्तुतिरूप अलंकार घालतो. हें घालणें जरी आपल्या योग्यतेच्या मानानें कमी आहे, तरी त्याचा आपण स्वीकार करावा. २१ एखाद्या दुरिद्र्यानें अमृताचा सिंधु पाहिल्यावर त्याच्या योग्यतेनुसार त्याचा काय पाहुणचार करावा हाच मान न राहून तो जसा भाजीपाल्याचीच मेजवानी करतो; २२ त्या ठिकाणीं, भाजीपाला हेंच प्रकाश समजून त्याची पाहुणचार करण्याची पूर्ण इच्छा तीच विशेष मानली पाहिजे. अथवा सूर्याला काढवातीनें त्याच्या दिव्य तेजापुढें कोणी ओवाळें लायला असता, त्या ठिकाणीं काढवातीच्या उजेडाचा कमीपण मनांत न आणतां त्याची भक्तिच विशेष मानली पाहिजे. २३ लहान बाळकाला योग्य व अयोग्य हे जर

तरि बाळपणचि कें आहे । परि साचचि बेरी माये ।
 म्हणोनि तोषे ॥२४॥ हां गा गावरीसैं भरलें । पाणी
 पाठीं पाच देत आलें । तें गंगा काय म्हणितलें ।
 परतें सर ॥२५॥ जी भृगूचा कैसा अपकार । कीं
 तो मानूनि प्रियोपचार । तोषेचिना शार्ङ्गधर । गु-
 रत्वासी ॥२६॥ कीं आंधारें खेतलें अंबर । झालेया
 दिवसनाचासमोर । तेणें तयातें पन्हासर । म्हणि
 तलें काई ॥२७॥ तेविं भेदबुद्धिचिथे तुळे । घालनि
 सूर्यलेशाचि कांटालें । तुळिकासि तें येकी धेले । उप-
 साहिजो जी ॥२८॥ जिही^१ ध्यानाचा डोळां पाहि-
 कासी । बेदावि वाचा वानिकासी । जें उपहासिकें
 तयांसी । तें आम्हांही करीं ॥२९॥ परि मी आजि
 तुम्हा गुणी । लाचारलें अपराधु न गणी । भेलें
 करीं परी अर्धधर्मी । नुठीं कदा ॥३०॥ मियां गीता
 येणें नावें । तुझें पसार्यामृत सुहावें । वानू लाघलों
 तें दुणेन थावें । देवलों देव ॥३१॥ माझिया सत्य-
 वादाचें तप । वाचा केलें बहुत कल्प । तया फळाचें
 हें महाद्वीप । पातली प्रभु ॥३२॥ पुण्य^२ पोशिलीं अ-
 साधारणें । तिथें तुझे गुण वानणें । देवूनि
 मज उरलीं । जालीं आजि ॥३३॥ जी जीवित्वाच्या
 आढवां । आतुडलों होतों मरणगांवां । ते अवद-
 साचि आचवी । फेडिलीं आजि ॥३४॥ जे गीता
 येणें नावें नाबोणिगी । जे अविद्या जिणोनि दाटुंगी ।
 ते कीर्ति तुझी आम्हांजोगी । वानावया जाली
 ॥३५॥ पै निर्धना घरीं वानिवलें । महाकृष्ण ये-
 ऊनि बैसे । तयातें निर्धन ऐसैं । म्हणों ये काई
 ॥३६॥ कां अंधकाराचिया ठाय । देवें सूर्य आ-
 किवा । तो अंधारुचि जगा यया । प्रकाशु नोहे
 ॥३७॥ जया देवाची पाहातां थोरी । विश्व परमा-
 शुद्धी दशा न थोरी । तो आवाचिथे सेरोभरी । न-

व्हेचि काई ॥३८॥ तैसा मी गीता वाखाणीं । हे
 खपुष्पाची तुरबेणी । परि समर्थें तुहां शिरोयाणी ।
 फेडिली ते ॥३९॥ म्हणोनि तुम्होनि प्रसादें । मी
 गीतापयें अगाधें । गिरूपीन जी विशदें^३ ज्ञानदेवो
 म्हणे ॥४०॥ तरि अध्यायीं पंधरावां । श्रीकृष्णें तया
 पांडवा । शास्त्रसिद्धांतु आववा । उगाणिलें ॥४१॥
 जे वृक्षरूपक परिभाषा । केलें उपाधिरूप अक्षेपा ।
 सद्गुरु जैसैं दोषा । अंगलीनां ॥४२॥ आणि कूटस्थ
 जो अक्षर । दाविला पुरुषप्रकार । तेणें उपहितीही
 आकार । चैतन्या केला ॥४३॥ पाठीं उत्तम पुरुष ।
 शब्दाचें करुनि मिष । दाविलें चोख । आत्म-
 तत्त्व ॥४४॥ आत्मविषयीं आतुवटें । साधन जें
 आंगदटें । ज्ञान हेंही स्पष्ट । चाबळें ॥४५॥ म्ह-
 णोनि इये अध्यायीं । निरूप्य तुरेचि काहीं ।
 आतां गुरुशिष्यां दोहीं । स्नेहो लाहणें ॥४६॥ एवं
 इयेविषयीं कीर । जाणते बुझावले अपार । परि मु-
 मुक्षु इतर । साकांक्ष जाले ॥४७॥ त्या मज पुरुषो-
 त्तमा । ज्ञानें भेटे जो सुवर्मा । तो सर्वजु तोचि
 सीमा । भक्तीचीही ॥४८॥ ऐसैं हें त्रैलोक्यनाथकें ।
 बोलिलें अध्यायांतशोकें । तेथें ज्ञानचि बहुतेकें ।
 वानिलें तोपें ॥४९॥ भरुनि प्रपंचाचा घोट । कीजे
 देखताचि देखतया टुंष्ट । आनंदसागराज्यां पाटु ।
 बांधिजे जीवा ॥५०॥ येवढेचा लाटेपणाचा उपावो ।
 आनु नाहींचि म्हणे देवो । हा सैम्यक् ज्ञानाचा
 रावो । उपायांमाजि ॥५१॥ ऐसे आत्मजिज्ञासु जे
 होते । तिहीं तोषलेनि चित्तें । आदरें तया ज्ञानातें ।
 बांवाळिलें जीवें ॥५२॥ आतां आवडी जेथ पडे ।
 तयाची अवसरी पुढें पुढें । रिगों लागे हें बडे ।
 प्रेम ऐसैं ॥५३॥ म्हणोनि जिज्ञासूंच्या पैकीं । ज्ञानी
 प्रीति होय ना जंव निक्की । तंव योगें क्षेमूं ज्ञान-

१ नाक्याचे पाण्याने. २ अभ्यास. ३ गुरुपसादाळा. ४ भरलें.
 ५ जग. ६ आकाश. ७ पळीकडे हो. ८ तराजूत. ९ उप-
 येवें; बरोवरीचें. १० पारख्यात. ११ उपा योग्यानीं. १२
 सवकळों; प्रवृत्त झालों. १३ पाहिजे ते. १४ अर्धपोटी.
 १५ प्रसादाभृत. १६ आवडीने. १७ देववान झालों १८
 आचरिलीं. १९ उतराई. २० देह संबंधाच्या. २१ प्रसिद्ध.
 २२ बळवान. २३ अहस्तात्. २४ भरात. २५ वास घेणें.

२५ होस. २६ स्पष्ट. २७ सांगितला. २८ ब्रह्माला.
 २९ अंगांत मुरलेल्या. ३० जीवात्मा. ३१ अविनाशी.
 ३२ उपाधीला. ३३ अंतरंग. ३४ बळकट. ३५ स्पष्ट
 करुन सांगितलें. ३६ सांगावयाचें तें. ३७ प्राप्त झाला. ३८
 मर्मज्ञा. ३९ ब्रह्मरूप. ४० यथार्थ; अपरोक्ष. ४१
 आत्मज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणारे. ४२ विचार. ४३ अनुभव.
 ४४ अपासाची प्राप्ति. ४५ प्राप्तीचें रक्षण.

समजलें, तर मग बाळपण तें काय ! म्हणून, त्याच्या कृत्याचेंच मातुश्री कौतुक मानून संतोष पावते. २४ असें पहा—नाल्याच्या पाण्याचे लोट गंगेच्या पाण्यावर पाय देऊन आत घुसले, तर ती त्याला नको घेऊं किंवा परत जा असें म्हणते का ! २५ भृगु ऋषींनीं श्रीकृष्णाच्या हृदयावर लाथ मारली हा सरोवर पाहूं गेलें असता केवढा अन्याय त्यांनीं केला ! परंतु उलटा तोच प्रेमानें अलंकार समजून श्रीकृष्णांनीं आपल्या हृदयावर गुरुप्रसाद म्हणून श्रीवत्सलाञ्छन चिन्ह बाळगलें ! २६ किंवा अधारानें मालेलें जग सूर्योदय झाल्याबरोबर उजेडांनं मरतें, त्या वेळेस सूर्यानें अंधेरास ' मागे सर ' म्हणून म्हटलें आहे का ! २७ त्याचप्रमाणें, तुमच्या ठिकाणीं भेदवृद्धीची तराजू करून तुम्हाला सूर्याबरोबर पार-इयांत घालून तुलना केली, ह्या मासे हातून पडलेल्या अपराधाची, गुरां, आपण क्षमा करा. २८ योग्यांनीं ध्यान करून तुमची प्राप्ति करून घेतली, व वेदांनीं आपल्या वाचेनें तुमचें वर्णन केलें, ह्या गोष्टी जशा तुम्हीं सहन केल्या, त्याप्रमाणें, मीं जी तुमची तुलना केली, त्याची क्षमा करा. २९ परंतु तुमचे गुणानुवाद वर्णन करण्यास प्रवृत्त झालों आहे, तर तो माझा अपराध न समजतां, काय पाहिजे ते करा, परंतु मी अर्धपोटीं उठणार नाहीं. ३० मी गीतारूप प्रसादामृताचें आवडीनें वर्णन करूं लागलों, तों तुमच्या रूपें मला दुष्पट बळ आलें. ३१ प्रभो, माझ्या वाचेनें अनंत जन्मीं सत्यभाषणरूप तप केलें. त्याचें फळ हे गीता नामक महाद्वीप मला मिळालें. ३२ मी आजपर्यंत जी बहुत पुण्याई केली, तिनें तुमचे गुणानुवाद वर्णन कारणें हेंच फळ मला देऊन ती माझी उतराई झाली. ३३ मी देह संबंधाच्या अरण्यांत—जेथे जन्ममरण घ्यावें लागतें, तेथे सापडलों होतो, ती सर्व माझी पीडा आज दूर झाली. ३४ जी 'गीता' या नांवानें प्रसिद्ध आहे, व अविद्येचा नाश करून बळवान झाली आहे, ती तुमची कीर्ति आम्हीं वर्णन करण्यासारखी आहे. ३५ दरिद्राचे घरीं अकस्मात् महालक्ष्मी आली, तर मग त्याला दरिद्री म्हणतां येईल काय ! ३६ अथवा अधाराच्या घरीं देवयोगानें सूर्य पाहुणा आला, तर तोच अंधकार जगाळा प्रकाशमय होत नाही का ! ३७ ज्या ईश्वराच्या योग्यतेपुढें जग हें परमाणूपर्यंत

विसत नाही, तो ईश्वर मकानें पाहिजे तें रूप धारण करित नाही काय ! ३८ त्याप्रमाणें, मासे गतिचें स्थान म्हणजे आकाशाच्या पुष्पाचा वास (अवहित करणी) होय; परंतु आपण समर्थ असल्यामुळे माझी हौस पूर्ण केली. ३९ म्हणून, ज्ञानदेव म्हणतात, तुमच्या प्रसादानें गीतेतील सर्व श्लोकांचा अर्थ मी स्पष्ट सांगिन. ४० तरी पंधराव्या अध्यायांत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सर्व शास्त्रसिद्धांत स्पष्ट करून सांगितला. ४१ ज्याप्रमाणें अंगांत मुरलेल्या रोगाची उत्तम वैद्यानें चिकित्सा करून निदान ठरवावें, त्याप्रमाणें, ब्रह्म हें मायेच्या उपाधीनें जगद्रूप धारण करतें, त्याची वृक्षाबरोबर तुलना केली; ४२ आणि अविनाशी असा जो देहांतील जीवात्मा, तो पुरुष या शब्दानें स्पष्ट करून सांगितला. त्यानें चैतन्याला मायेच्या उपाधीनें आकारास आणलें. ४३ नंतर, केवळ शब्द जें आत्मतत्त्व (ब्रह्म), त्याला उत्तम पुरुष या शब्दानें स्पष्ट केलें. ४४ आत्मप्राप्तिकरितां बळकटसाधन जें ज्ञान, तेंही स्पष्ट करून सांगितलें. ४५ म्हणून या अध्यायांत निरूपण करण्याचें काहीच उरलें नाहीं. परंतु गृह्य शिष्य यांच्या स्नेहातिशयामुळें बोललेलीच गोष्ट पुनः बोलण्यांत येते, ४६ याप्रमाणें, पंधराव्या अध्यायांत सांगितलेल्या सर्व गोष्टी ज्ञान्यांना पूर्ण रीतीनें समजल्या, परंतु इतर जे मुमुक्षु होते त्यांची शंका निवारण झाली नाहीं. ४७ 'असा जो मी पुरुषोत्तम, त्याला जो मर्मज्ञ ज्ञानाची प्राप्ति करून घेऊन भेटतो, तो सर्वज्ञ व तोच माझा सरा मक्त होय.' ४८ असें त्रैलोक्यनायक भगवान श्रीकृष्णांनीं पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटल्या श्लोकांत परम संतोषानें ज्ञानाचें विशेष वर्णन केलें आहे. ४९ संसाराच्या घोट घेऊन ब्रह्माचें दर्शन होण्याबरोबर पहाणारा ब्रह्मरूप होऊन जीवाला आनंदरूपी राज्याचा पट्टाभिषेक होतो, ५० असा ब्रह्मप्राप्तीचा दुसरा बलवत्तर उपाय नाही, व सर्व उपायांत यथार्थ ज्ञान हा राजा आहे, असें श्रीकृष्ण म्हणाले. ५१ याप्रमाणें, आत्मज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणारे जे होते त्यांना संतोष होऊन त्यांनीं आपले प्राण हानावरून ओंवाळून टाकले. ५२ आतां, ज्याबद्दल आवड उत्पन्न होते, त्या बस्तूबद्दल अधिकाधिकच विचार उत्पन्न होतात असें प्रमाणें लक्षणच आहे. ५३ म्हणून, जिज्ञासूंची ज्याला केवळ ज्ञानाचा अनुभव नव्हता, त्यांना, जन्म मरण

विशीं । स्फुरेकशि कीं ॥५३॥ म्हणोनि तेंचि सम्यक्
ज्ञान । कैसेनि होय स्वाधीन । जालिया वृद्धियल ।
घडेल केवीं ॥५५॥ कां उपजोचि जें न काहे । जें
उपजलेंही अग्रांटा सुये । तें ज्ञानीं विरुद्ध काय
आहे । हें जाणावें कीं ॥५६॥ मग जाणतया जें विलें ।
तयाची वाढ वाढती करूं । ज्ञानाहित तेंचि विचारूं ।
सर्वमावें ॥५७॥ ऐसा ज्ञानजिज्ञासु तुम्हीं समस्तीं ।
आवो जो धरिका असे चित्तीं । तो पुरवावया लक्ष्मी-
पती । बोलिजेळ ॥५८॥ ज्ञानासि सुजन्म जोडे । आ-
पली विश्रुतिही वरी वाडे । ते संपत्तीचे पवाडे । सांगि-
जेळ देवीं ॥५९॥ आणि ज्ञानाचेनि कामाकारें । जें
रागद्वेषासि दे थारे । तिचे आर्द्रुरियेहि चोरे । करीक
रूप ॥६०॥ सहज इष्टानिष्टकरणी । दोघांचि ह्या
कवचुकिणी । हे जवमाध्यायीं उभारणी । केली होती
॥६१॥ तेथ सावैमा घेयावया उर्वोचो । तंव घोड-
वला आन प्रस्तावो । तरी तया प्रसंगें आतां देवो ।
निरूपति असे ॥६२॥ तया निरूपणाचेनि नावें ।
अध्याय पद सोळावें । लंवाणी पाहतां जाणावें ।
मागिलावरी ॥६३॥ परि हें असो आतां प्रस्तुतीं ।
ज्ञानाध्या हिताहितीं । समर्था संपत्ती । ह्याचि दोन्ही
॥६४॥ जे मुमुक्षुमागींची बोळावी । जे मोहरासीची
धर्मदिवी । ते आधीं तंव दैवो । संपत्ति ऐका ॥६५॥
जेथ एक एकानें पोखी । ऐसे बहुत पदार्थ येकीं^१ ।
संपादित्ती ते कोकीं । संपत्ति म्हणजे । ॥६६॥ ते
दैवी सुखसंभवी । तेथ दैवगुणें येकोपजीवी । जाली
म्हणोनि दैवी । संपत्ति हे ॥६७॥

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अन्वय—अभयं, सत्त्वसंशुद्धिः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः,
दानं च दमः च यज्ञः स्वाध्यायः, तपः, आर्जवम्, ॥ १ ॥

१ ज्ञानाला, २ विरुद्ध. ३ स्वरूपाची प्राप्ति. ४ दैवी
संपत्ति. ५ नाश करणें. ६ आसुरी संपत्ति. ७ सगळा. ८
विचार. ९ प्रसंग. १० संबंध ११ सोबत करणारी. १२
धर्मरूप महाक. १३ एके ठिकाणी. १४ प्रमुखत्व. १५
ऐका. १६ उढी न धाकता. १७ भय. १८ मार्गास. १९

आतां तयाचि दैवगुणां- । माजि घुरेचीं बैसणा ।
बैसे तया आर्कणां । अभय ऐसे ॥६८॥ तरि न^१ घ-
लूनि महापुरीं । न घेपे बुडण्याची शिबोरी । कां
रोगु न गणिजे घरीं । पथ्याचिया ॥६९॥ तैसा क-
र्मकर्माचिया मोहरा । उटूं नेटूनि अहंकारा । संसा-
राचा दरारा । सोडणें येणें ॥७०॥ अथवा ऐक्यमा-
वाचेनि पैसैं^२ । दुजे मानूनि आत्मा ऐसें । भयवार्ता
देशें । दवडणें जें ॥७१॥ पाणी बुडजं ये मिठातें ।
तंव मीठचि पाणी आतें । तेवि आपण जालेनि अ-
द्वैतें । नाशे भय ॥७२॥ अगा अभय येणें नावें ।
बोलिजे तें हें जाणावें । सम्यक्ज्ञानाचें आवणें । धा-
वणें हें ॥७३॥ आतां सर्वशुद्धी जे म्हणजे । तेपेसा
चिन्हीं जाणिजे । तरी जळे ना विझे । राखोडी जैसी
॥७४॥ कां पाहिवां वाढी न^३ मगे । अंवेसे तुंटीं सां-
डूनि मागें । माजी अतिसूक्ष्म अगें । चंदु जैसा राहे
॥७५॥ नातरी ग्रीष्मं सांढिली । नाहीं वापिथें मां-
ढिली । माजि निजरूपें निबडली । गंगा जैसी ॥७६॥
तैसी संकल्पविकल्पाचि बोढी । सांडूनि रजतमाची
कावडी । भोगितां निजधर्माची आवडी । बुद्धि उरे
॥७७॥ इंद्रियवर्गा दाखविलिया । विरुद्धा अथवा
भलीया । विस्मयो काहीं केलिया । नुटी चित्तीं ॥७८॥
गांवा गेलिया बल्लभु । पतिव्रतेचा विरहक्षोभु ।
अळतेसणी हानिकाभु । न मनी जेवीं ॥७९॥ तेवि
सत्स्वरूप रुचलेपणें । शुद्धी जें ऐसें अनन्य होणें । ते
सत्त्वशुद्धी म्हणे । केबिहंतों ॥८०॥ आतां आत्म-
काभाविळीं । ज्ञानयोगामाजी एकीं । जे आपुलिया
ठाकीं । हावे भरे ॥८१॥ तेथ सगळिये चित्तवृत्ती ।
व्यागु करणें या रीती । निष्कर्में पूर्णाहुती । हुताशीं
जैसी ॥८२॥ का सुकृतीनें आपुली । आत्मजा सत्कु-
लीचि दिधली । हें असो लक्ष्मी स्थिरावली । मुकुंदीं
जैसी ॥८३॥ तैसें निर्विकल्पपणें । जें योगज्ञानींच
विस्तारानें. २० पाडीराखें. २१ शुद्ध बुद्धि. २२ प्रतिपक्ष.
२३ सुरवात झाली नाहीं तोंच. २४ क्षय. २५ निजरूप.
२६ पाहिजे तेवढी. २७ केशी दैत्यास मारणारा श्रीकृष्ण.
२८ स्थिर होईल. २९ आहुति देण्याची राहिली नाहीं
म्हणजे.

कडून घेऊन त्याचें रक्षण कसें करावें अशी काळजी उत्पन्न झाली. ५४ म्हणून, तेंच अपरोक्ष ज्ञान आपल्यास कसें प्राप्त होईल, व पुढें कसें वृद्धिंगत होईल; ५५ किंवा जें ज्ञान प्राप्त न व्हावें, व प्राप्त झालें असतांही आडमार्गास लाबावें अशी ज्ञानास विघ्न करणारी कोणती गोष्ट आहे ती समजावी. ५६ मग ज्ञान-प्राप्तीच्या विरुद्ध अशी जी गोष्ट असेल ती सोडून देऊन ज्ञानप्राप्तीस हितकर अशी कोणती गोष्ट आहे ती मनोभावानें विचारावी; ५७ व्यापमाणें, ज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या तुम्हीं जी मनांत शंका आणली आहे, तिचें निवारण करण्याकरितां श्रीरुग्ण उपाय सांगतील. ५८ ज्ञानाची उत्तम वेळेवर प्राप्ति होऊन त्याचे योगानें स्वरूपाची प्राप्ति होईल अशी जी दैवी संपत्ति, तिचें वर्णन करतील; ५९ आणि ज्या आसुरी संपत्तीमुळे रागद्वेषास थारा मिळून ज्ञानाचा नाश होतो, तिचेंही वर्णन करतील. ६० अशी देव व आसुरी संपत्ति, ज्याचे योगानें इष्ट व अनिष्ट रूतें घडतात, तें सांगण्याची नवव्या अध्यायांत सुरुवात केली होती. ६१ त्या वेळेस सगळा विचार करावयाचा होता, परंतु दुसरा प्रसंग उद्भवल्यामुळे तो तसाच राहिला. म्हणून तो प्रसंग आतां देव निरूपण करतील. ६२ त्या निरूपणाच्या संबंधानें मार्गल पंधरा अध्याय झाले, त्याचे पुढचा हा सोळावा अध्याय होय. ६३ परंतु हें असा, या दोन संपत्ति (दैवी व आसुरी) ज्ञानाची प्राप्ति व हानि करून देण्यास समर्थ आहेत. ६४ जी दैवी संपत्ति मनुष्याला मोक्षमार्गांत सोबत करणारी व मोहरूप रात्रीं वाट चालण्यास धर्मरूप मशाल होय, तिचें आधीं वर्णन करतां तें ऐका. ६५ ज्या कुटुंबांत एक मनुष्य दुष्ट्याचें संरक्षण करतो, अशी पुष्कळ कुटुंबे जेथे एके ठिकाणीं संरक्षण केलीं जातात, त्यालाच लोक संपत्ति असें म्हणतात. ६६ अशी जी देवयोगानें एके ठिकाणीं जमलेल्या सर्वांस सुख देणारी संपत्ति, तिलाच दैवी संपत्ति असें म्हणतात. ६७

श्रीभगवान् म्हणाले:-अभय, चित्तशुद्धि, ज्ञान व योग यांचे ठिकाणीं एकनिष्ठता. दातृत्व, बाह्य इंद्रियांचा संयम, यज्ञ, वेदाचें सार्थ पठन, तप, सरलपणा, ॥ १ ॥

आतां, त्या देवगुणामध्ये ज्याला प्रमुखत्व प्राप्त होतें, त्याला अभय असें म्हणतात. ६८ जो महा-पूरांत उडी घालोत नाही, त्याला बुडण्याचें भय न-

सतें, किंवा जो पथ्यानें वागतो, त्याला रोग उत्पन्न होत नाहीत; ६९ त्याचप्रमाणें, जो कोणतेंही कर्म करते वेळीं अहंकार उत्पन्न होऊं देत नाही, त्याला संसाराचें भय कोटून असणार ? ७० अथवा, अद्वैत-मार्गाच्या विस्तारानें जो सर्व जग आत्मस्वरूप आहे असें समजतो, त्याला भयाची गोष्टही एकुं येत नाही. ७१ पाणी मिठास बुडविण्यास लागलें असतां जसें मिठाचेंच पाणी होतें, त्याप्रमाणें आपली अद्वैतभावना झाल्यावर भयाचा नाश होतो. ७२ अरे, अभय ज्याला म्हणतात त्याचीं ही लक्षणें होत, व हें अभय सम्यक्-ज्ञानाची इच्छा करणाराचें पाठीराखें होय. ७३ आतां, शुद्ध बुद्धि जिळा म्हणतात, ती अशा चिन्हांनीं ओळ-खावी: ज्याप्रमाणें राखींही जळतही नाही व विसतही नाही, त्याप्रमाणें ज्या बुद्धीच्या ठिकाणीं संकल्प व विकल्प हे दोन्ही नसतात; ७४ किंवा प्रतिपदेस सुरुवात होण्याच्या पूर्वी व अमावास्या संपल्यावर मधल्या वेळांत चंद्राचें जसें निजरूप असतें; ७५ अथवा ग्रीष्म ऋतूच्या अंती व वर्षांक्रतु सुरु होण्याच्या पूर्वी गंगेच्या पाण्याचें स्वरूप निवळ ज्याप्र-माणें असतें; ७६ त्याप्रमाणें, संकल्प व विकल्प हे दोन्ही ज्या ठिकाणीं उरले नाहीत, व रजोगुण व तमोगुण हेही ज्या ठिकाणीं नाहीतसे झाले आहेत, व ज्या बुद्धीस स्वरूपाचें ध्यान करण्याची आवड उत्पन्न झालेली आहे; ७७ इंद्रियवर्गांनीं आवडते किंवा ना-वडते विषय दासविले असतांही ज्या बुद्धीच्या ठि-काणीं इच्छा उत्पन्न होत नाही; ७८ पवित्रता स्त्रीचा पति गावास गेल्यामुळे ती विरहानें विव्ध झाली अ-सतां तिला पाहिजे तेव्हाही हानि किंवा लाभ यांची वातां सांगितली तरी त्याकडे जसें तिचें मन जात नाही; ७९ त्याप्रमाणें स्वस्वरूपाची आवड उत्पन्न होऊन बुद्धि एकनिष्ट होणें, याला सत्त्वशुद्धि म्हणतात, असें केशी दैत्यास मारणारे श्रीरुग्ण म्हणाले ८० आतां, आत्मलाभाकरितां, ज्ञान किंवा योग या दो-होंपैकीं आपली बुद्धि ज्यावर स्थिर होईल ८१ त्या ठि-काणीं आपली चित्तवृत्ति स्थिर करावी. ज्याप्रमाणें पुढें कोणताही आहुति देणें राहिली नाही म्हणजे पूर्णाहुति देतात; ८२ किंवा कुलीन मनुष्यानें आपली कन्या उत्तम कुळांत अर्पण केल्यावर जशी तिजवि-षयी त्याची कांहींएक इच्छा उरत नाही; अथवा समुद्रमंथन करून लक्ष्मीवर आल्यावर तिनें सर्व देवांस सोडून एक विष्णूसच बसलें, ८३ त्याप्रमाणें, विकल्परहित

या वृत्तिक होणें । तो तिजार्गुण म्हणे । कृष्णनाथ
॥८७॥ आतां देहवाचाचित्तें । यथासंपन्नं वित्तें ।
वैरी जाकियाही अर्तातें । न वेषणें जें कां ॥८५॥
फुलीं फलीं छाया । मुलीं पत्नींही धनंजया । बाटेचा
न चुके आकिया । वृक्ष जैसा ॥८६॥ तैसें मैनानि
धनवरी । विषमामें आल्या अवसरों । आंतांचिये
मैनोहारी । उपयोग जाणें ॥८७॥ तथा नांव जाण
दान । जें मोक्षनिधानाचें अंजन । हें असो अधिक
वेन्हा । दमाचें तें ॥८८॥ तरि विषयेंद्रियां मिळणी ।
करुनि घावे वितुटणी । जैसें तोडिजे खेड्गपाणी ।
पारंकाया ॥८९॥ तैसा विषयजातांचा वारा । बाजों नेदिजे
इंद्रियद्वारा । इयें बांधोनि प्रत्याहारा । हातों बोपी ॥
॥९०॥ आमुका चित्ताचे अंगवरी प्रवृत्ति पळे पर
बाहेरी । आगी सुयिजे दाहीही द्वारी । वैराग्याची
॥९१॥ आसो आसाहुनी बहुबसें । घटें आचरे सरपुसें ।
बोसांतिता ॥ रात्रिदिवसें । नाराणुक जया ॥९२॥ पै दसु
ऐसा म्हणिजे । तो हा जाण स्वरूपें । यागार्थुही सं-
क्षेपें । सांगों ऐक ॥९३॥ तरि ब्राह्मण करुनि धुरे ।
स्त्रियादिक पैल मेरे । माझाहीं अधिकारें । आपुका
केनि ॥९४॥ जया जे सर्वोत्तम । भजनीय देवताधर्म ।
ते तेणें यथागमें । विधी यजिजे ॥९५॥ जैसा द्विज
पट्टकें करी । शुद्ध तयातें नमस्कारी । कीं दोहीसिही
सरोमरी ॥ निपजे याग ॥९६॥ तैसें अधिकारपवांको
चें । हें यज्ञ करणें सर्वांचें । परि विषयविष फळाशेचें
न घावे माजीं ॥९७॥ आणि मी कर्ता ऐसा आवो ।
नेदिजे देहाचेनि द्वारें जावों । नां वेदाज्ञेसि तरी
ठावो । होइजे स्वयें ॥९८॥ अर्जुना एवं यज्ञ । स-

१ वितरता ज्ञानयोग. २ विमुख न कावणें. ३
लपवून ठेवीड नाहीं. ४ मनापासून. ५ मनोरथाप्रमाणें. ६
समाधान करणें. ७ मोक्षरूपी ठेवा इष्टीस पडण्याचें. ८
वियोग. ९ शस्त्रधारी. १० झड्डा. ११ देवता. १२ आच-
रताना. १३ यथाशक्ती. १४ यज्ञ, वाहन, अध्ययन,
अध्यापन, दान व प्रतिग्रह. १५ सारखें. १६ अधिकार-

वत्र जाण सांजु । कैवल्यमार्गीचा अभिर्जु । सांगाती
हा ॥९९॥ आतां चेंडुवें भूमी हाणिजे । हें नव्हे तें
हाता आणिजे । कीं शेतीं बीं विसुरिजे । परीपिकीं
लक्ष ॥१००॥ नातारी ठेविकें देखावया । आदर कीजे
दिविया । कां शाखा फळें यावया । सिपिजे मूळ
॥१०१॥ हें बहु असो आरिसा । आपणें देखावया
जैसा । पुढतपुढती बहुवसा । वटिजे प्रांती ॥१०२॥
तैसा वेदप्रतिपाद्य जो ईश्वर । तो होआवयाकागीं गो-
चर । श्रुतीचा निरंतर । अभ्यासु करणें ॥१०३॥ तेंचि
द्विजासींच ब्रह्मसूत्र । घेरां स्तोत्र कां नाममंत्र ।
आवर्तवणें पवित्र । पावावया तत्त्व ॥१०४॥ पार्था गा
स्वाध्यायो । बोळिजे तो हा म्हणे देवो । आतां तप
शब्दाभिप्रायो । आईक सांगों ॥१०५॥ तरी दानें सर्व-
स्व देणें । वेषणें तें व्यर्थ करणें । जैसें फळोनि स्वयें
सुळणें । इंद्रोवणी जेवीं ॥१०६॥ ना ना धृपाचा अशि-
प्रवेश । कनकीं तुकेंचा नाथु । वितुपक्षें पोषितां
वहासु । चंद्राचा जैसा ॥१०७॥ तैसा स्वरूपाचिया प्र-
सैरा । कागीं प्राणेंद्रियशरीरां । ओंढणी करणें जें
वीरा । तेंचि तप ॥१०८॥ अथवा अनारिसें । तपाचें
रूप जरी असे । तरि जाण जेबिं दुधीं हंसें । सु-
दली चांचू ॥१०९॥ तैसें देहजीवाचिये मेळणीं । जो
उदयजत सूर्ये पांणी । तो विवेक अंतःकरणों । जा-
गवी जो ॥११०॥ पाहतां आत्मयाकडे । बुद्धीचा
पैसु सांकेडे ॥ सनिद्र स्वप्न जुडे । जागणीं जैसा ॥१११॥
तैसा आर्तर्मपयांकोचु । प्रवर्तें जो साचु । तपाचा हा
निर्वर्तुं । धनुर्धरा ॥११२॥ आतां बाळाच्या हितीं
स्तन्य । जैसें नानाभूतीं चैतन्य । तैसें प्राणिमात्रीं
सौजन्य । अर्जिव तें ॥११३॥

परत्वे १७ तपावि. १८ सहास्र. १९ जाणता. २० वरचे-
वर म्हणणें. २१ कडू वृंदावन. २२ वज्रनाचा. २३
कृष्णपक्ष. २४ प्राति. २५ क्षिजविणें. २६ हात. २७
कुंठित होतो. २८ आत्मप्राप्तीचा विचार. २९ सिद्धांत.
३० सरळपणा.

होऊन योग किंवा ज्ञान यांच्या ठिकाणीं वननंदार होणें हा तिसरा ज्ञानयोग आहे. असें श्रीकृष्ण म्हणाले. ८४ आतां, कायावाचाननें करून शक्यनुसार आपल्यास जें दान करावयाचें, तें, आपला शत्रु असून जर खरोखर अडलेला असेल तर त्यासही विमुक्त लावूं नये, हेंच सर्वे दान होय. ८५ धनंजया, वृक्ष ज्याप्रमाणें आपलीं फुले, फळे, छाया, मुळ्या, पानें यांपैकीं काहींही वाटेनें जागारापासून लपवून ठेवीत नाही, (पाहिजे त्यास आपल्या सर्वस्वाचा उप-भोग घेण्यास मनाई करीत नाही,) ८६ त्याप्रमाणें, मनापासून संपत्तीपर्यंत प्रसंगानुसार हवें तें देऊन दमलेल्याचें त्याच्या मनोरथाप्रमाणें समाधान करणें ८७ त्यालाच दान असें म्हणतात, व तें मोक्षरुपां ठेवा दृष्टीस पडण्याचें अंजन आहे. हें असो; आतां दुमर्ची लक्षणें सांगतां तीं ऐक. ८८ ज्याप्रमाणें शस्त्र धारण करणारा शत्रूचा नाश करितो, त्याप्रमाणें विषय व इंद्रिये यांचें जें ऐक्य झालेलें असतें, त्याचा जो वियोग करतो; ८९ त्याचप्रमाणें, इंद्रियद्वारांनीं येणाऱ्या विषयांचा बारा देखील लागूं देत नाही, व सर्व इंद्रियें प्रत्याहाराच्या ताट्यात बांधून देतो; ९० चित्ताच्या आंत गडून गेलेली जी प्रवृत्ति, ती, दहा इंद्रियांच्या द्वारांनीं बैराग्यरूप अग्नि आंत घालवून बाहेर काढतो, ९१ श्वासोच्छ्वास बंद करण्याहूनही योग्यांचीं जीं अति कठोर वनें, त्यांचें उत्तम रीतीनें जो रात्रंदिवस आचरण करतो, ९२ हें, दम म्हणून ज्याला म्हणतात त्याचें लक्षण आहे. आतां, यज्ञ म्हणजे काय, तें संक्षेपानें सांगतां ऐक. ९३ तर ब्राह्मण व स्त्रियादिक यांच्या मधील सर्वांनीं आपापल्या अधिकारानुरूप, ९४ ज्याला ज्या उक्त देवतांचें पूजन व धर्म असतील, ते यथा-शास्त्र विधीनें आचरावे. ९५ ज्याप्रमाणें ब्राह्मणांनीं षट्कर्मांचें आचरण करावें व शूद्रांनीं त्यास बंदन करावें हाच त्यांचा यज्ञ होय, आणि त्या दोघांसही त्यांच्या यज्ञाचें सारखें फल मिळतें, ९६ त्याचप्रमाणें, अधिकारपरत्वे विचार करून सर्वांनीं आपापले यज्ञ करावे. परंतु फलाशेचें विष त्यांत घालूं नये; ९७ अग्नि या यज्ञाचा मीं कर्ता असा देहाचे द्वारानें मनात भाव उत्पन्न होऊं देऊं नये तथापि वेदांच्या सर्व आज्ञा स्वतः पाळाव्या. ९८ अर्जुना, यालाच स-शास्त्र यज्ञ म्हणतात, व हा मोक्षमार्गाचा जाणवता असून सोबती होय. ९९ आतां, सेवणारा चेंडू भुईवर आपटतो तो उगीच न फेकतां हातांत परत यावा या

हेतूनें आपटतो, किंवा शेतांत जें उत्तम धान्य पेरतो तें पिकाकडे लक्ष देऊन जमिनीत टाकतो; १०० किंवा ठेवलेली जिन्नस दृष्टीस पडावी या हेतूनें जमा कोणी हातांत दिवा घेतो, अथवा झाडांच्या मुळाशीं त्याला काढ्या व फळें याचीं म्हणून जसा कोणी पाणी घालतो, १ फार काय ! परंतु आपलें स्वरूप आरशांत पाहण्याच्या हेतूनें जसा बरचेवर प्रीतीनें एखादा मनुष्य तो स्वच्छ पुस्तो, २ त्याचप्रमाणें, वेदांनीं ज्या ईश्वराचें वर्णन केलें आहे, तो आपल्यास प्राप्त व्हावा म्हणून वेदांचा सतत अभ्यास करावा. ३ ब्रह्म-प्राप्ति होण्याकरितां ब्राह्मणांनीं वेदांतील ब्रह्मसूत्र, व इतरांनीं स्तोत्र किंवा ईश्वराचें नांव हेंच बरचेवर म्हणावें ४ देव म्हणतात, पार्था, ज्याला अध्ययन म्हणतात तें हेंच होय. असो आतां तुला तप शब्दाच्या अभिप्राय मागतो, तो ऐक. ५ तर आपलें सर्वस्व दान करणें, यालाच दान म्हणतात; व द्रव्य उडविणें तें दान नसून व्यर्थ सर्व करणें होय. ज्याप्रमाणें कडू वृंदावनाचें फळ झाडास लागूनही कोणाच्या उपयोगास न येतां व्यर्थ सृकून जातें; [पण औषध रूपानें सर्व जगाच्या उपयोगीं पडतें.] ६ किंवा धूप अग्नीत पडून स्वतांचा नाश करून घेतो, [पण सर्वास खुंगथ देतो.] किंवा तोंनें जीं जीं शुद्ध करावें तीं तीं तें वजनांत कमी भारतें पण कसास जास्त चढतें किंवा रुग्णपक्षामध्ये चंद्र एकेक कलेनें कमी होतो, पण रुग्ण-पक्षाचे पोषण करितो, [सर्व औषधांचें पोषण करितो,] ७ त्याप्रमाणें, हे वीरा, ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होण्या-करितां प्राण, इंद्रियें व शरीर यांचें जें शिजवणें त्यालाच तप असें म्हणतात. ८ अथवा, इतर जीं तपें आहेत, तीं त्या तपाप्रमाणें शुद्ध नाहींत. म्हणून, हेस पक्षी जसें दुधात आपलीं चोंच घालून दूध व पाणी वेगळें करितो, ९ त्याप्रमाणें, देह व जीव यांचें ऐक्य मोडून टाकण्याकरितां तो जन्मतःच हात घालून वि-वेकानें निराळें कण्याचा विचार नेहमीं अंतःकरणांत बाळगतो, व ११० आत्मविचारसाला असतां बुद्धीचे विषयाकडील मार्ग कुंठित होतात. ज्याप्रमाणें मनुष्य जागा झाला असतां निद्रा व स्वप्न हीं दोन्ही आपो-आप नाहींतशीं होतात. १११ याप्रमाणें, धनुर्धरा, आत्म-प्राप्ति करून घेण्याकरितां जो अंतःकरणांत विवेक उत्पन्न होतो त्यालाच तप म्हणतात. १२ ज्याप्रमाणें दूध हें मुलांस हितकारक आहे, व प्राण हा जसा सर्व भूतांचे ठायीं सारसाच आहे, त्याप्रमाणें ज्याचें प्राणि-मात्रांशीं सौजन्य आहे, त्यालाच “आर्जव” असें म्हणतात. १३

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

अन्वय—अहिंसा, सत्यं, अक्रोधः, त्यागः, शान्तिः,
अपैशुनम्, भूतेषु दया, अलोलुप्त्वं, मार्दवं, ह्रीः अचापलम्, २

आणि जगाचिया सुखोद्देशे । शरीरवाचामानसे ।
राहाटणे तें अहिंसे । रूप जाण ॥१४॥ आतां तीख
होवनी मळाक । जेसें जातीचें मुकुळ । कां तेज परी
शीतळ । शशाकांचें ॥१५॥ शके दाखितांचि रोग
फेहूं । आणि जिभे तरि नव्हे कडु । तें बोलू न्हाही
मा घेहू । उपमा केंची ॥१६॥ तरि मऊपणें बुहुळें ।
झगडतांही परि नाडले । येरवीं फोडी कोराळें । पाणी
जेंस ॥१७॥ तेंस तोडावया संदेह । तांखि जेंस कां
कोह । आर्यदेवें तरि माधुर्य । पार्थी घाली ॥१८॥
ऐकां ठातां कौतुकें । कानातें निघती मुखें । जें सां-
चारिवेचेनि बिकें । प्रह्लादी भेदी ॥१९॥ किंबहुना
प्रियपणें । कोणतेंही झकजं नेणे । यथार्थ तरि सु-
पणें । नाहीं कवणा ॥२०॥ येन्ही गोरी करि
काना गोड । परि सांचाचा पांखाळीं कीडे । आगिचें
करणें उघड । परि जळो तें सांच ॥२१॥ कानीं ला-
गतां मंदुर । अर्थे विभांडी^१ जिह्वा^२ । ते वाचा नव्हे
सुंदर । कींचि पां ॥२२॥ परि अहितीं कोपोनि
सांच । काळनीं मऊ जेंस पुष्प । तिये मातेचें स्व-
रूप । जेंस कां होय ॥२३॥ तेंस श्रवणसुख चतुर ।
परिणंभोनि सांचार । बोलणें जें अविकारें । तें सत्य
येथें ॥२४॥ आतां घालितांही पाणी । पापाणीं न
निवे आणी । कां मथिलिया कोणी । कीजी नेदी
॥२५॥ रेंवा पायें शिरि । होंलेयाही फडे न करी ।

१ कमळ, २ चंद्राचें, ३ म्हणून, ४ खुपत नाहीं.

५ पर्वताचा कडा, ६ ऐकलें असतां, ७ काजवतें, ८
सत्यपणानें, ९ बळानें, १० पारध्याचें गाणें, ११
सत्य, १२ पक्ष, १३ बाईट १४ खरेपणा, १५ मधुर
१६ घेदत, १७ काजीज, १८ विवशी, १९ पांफळ, २०

वंसतींही अंबरी । न होती फुलें ॥२६॥ ना ना
रंभेचेनिही रूपें । शुकीं नुठिभेचि^३ कदपें । कां भस्मीं
वन्हि न उद्दीपे । घृतेही जेवि ॥२७॥ तेविचि कुंभाक
क्रोधें अरे । तैसिया मंतार्थी बीजाक्षरें । तिचें नि-
मित्तेंही अपारें । मीनलिया ॥२८॥ पै घाताही
पायी पडतां । नुठी गतायु पंडसुता । तैसी नुपजे
उपजाविता । क्रोधोर्मी गा ॥२९॥ अक्रोधस्व
ऐस । नांव तें ये दशे । जाण ऐसें श्री-
निवास । म्हणितळें तया ॥३०॥ आतां
मृत्तिकात्यागें वटु । तंतुत्यागें पटु । त्याजिजे जेवि
वटु । बीजत्यागें ॥३१॥ कां त्याजुनि भितिमात्र ।
त्याजिजे आद्यवांचि चित्र । कां निद्रात्यागें विषित्र ।
स्वप्नजाळ तें ॥३२॥ ना ना जळत्यागें तरंग । वर्षा-
त्यागें मेघ । त्याजिजती जैसे भोग । धनत्यागें ॥३३॥
तेवि बुद्धिमंतीं देहीं । अहंता सांडून पाहीं । सांदि-
जे अशेषही । संसारजात ॥३४॥ तया नांव त्यागु ।
म्हणे तोर्येंज्ञांगु । हें मानूनि सुभंगुं । पार्थु पुसे ॥३५॥
आतां प्रांतीचें लिंग । तें व्यक्त मज सांग । देवो
म्हणती चांग । अवधान देई ॥३६॥ तरी गिळोनि
ज्ञेयातें । ज्ञाता ज्ञानही माघीतें । हारपे निवतें । ते
प्रांति पै गा ॥३७॥ जैसा प्रळयां^४चा उभडु । बुडवुनि
विश्वाचा पवाडु । होय आपणपें निबिडुं । आपणाचि
॥३८॥ मग उगम ओघ सिंधु । हा जुरोचि व्यवहार
भेदु । परि जळैवाचा बोधु । तोही कवणा ॥३९॥
तैसी ज्ञेया देतां मिठी । ज्ञातृत्वही पडे पोटीं । मग
उरे तेंचि किराटी । ज्ञातीचें रूप ॥ १४० ॥ आतां

परिणामी, २१ गोड, २२ मर्मभेद न करणारें, २३ ताकाची
निवळ, २४ सापाची काट, २५ हाणिनी असतां, २६ काम
वासनेनें, २७ काम, २८ यज्ञभोक्ता, २९ भागवान, ३०
प्रलयकाळच्या उदकाची वाढ, ३१ गुप्त.

अहिंसा, सत्य भाषण, राग न येणे, संन्यास, अंतःकरणाचा उपशम, चहाडी न करणे, प्राणिमात्रावर दया करणे, विषयलंपट न होणे, नम्रता, जनलज्जा आणि स्थिरपणा, २

आणि कायावाचामनाने जगाला सुख व्हावे या हेतूने जे वर्तन करणे तेच अहिंसेचे सारे लक्षण जाण. १४ आता, तीक्ष्ण असून मऊ म्हणजे जसे कमळ-ते पाण्याचा भेद करून बर येते परंतु मऊ असते, किंवा चंद्राचे तेज पडते परंतु ते शीतळ असते; १५ जे औषध रोण्यास दिले असता रोगाच नाश करील, आणि जिमेतही कडू लागणार नाही असे औषध सांपडावयाचे नाही; म्हणून, त्याची उपमा या ठिकाणी लागू पडत नाही. १६ तर मऊपणा म्हणजे डोक्यातील बुबुळावर घासले असताही जे खुपत नाही, व कठोरपणा पाहू गेले असता जे पाणी पर्वताचा कडाही कोडून बाहेर पडते. १७ त्याप्रमाणे संशयनिवृत्ति करण्यांत जे लोखंडाप्रमाणे तीक्ष्ण असते, व ऐकिले असता माधुर्याला लाजविले; १८ जे ऐकले असता कानासही त्याचे सेवन करावे असे वाटते, व सत्यपणाच्या बळाने ब्रह्मापयंत जाऊन ठेपते; १९ फार काय? परंतु त्याची गोडी इतकी असते की, कोणीही फसत नाही व त्यातील अर्थ पाहू गेले असता त्यापासून कोणाच्या मनालाही धक्का बसावयाचा नाही. १२० एरवीं पाठ्याचे गाणे कानास गोड लागते, परंतु सरेपणाच्या दृष्टीने पाहिले असता ते मृगास घातक असते; अथवा अग्नि हा आपले लक्ष्य उघड रीतीने कातो. परंतु त्या त्याच्या सरेपणास आग लागो! २१ कानास मधुर लागणारे असून अर्थ पाहू गेले असता जे काळीज भेदते, ते भाषण नसून सुंदर विवशीच होय. २२ परंतु रागावल्यावर अद्वित होण्याबद्दल बोलणे पोक्कळ असून लालन करण्यांत पुष्पाप्रमाणे मऊ असते असे आहे जे स्वरूप, २ : त्याप्रमाणे, ऐकले असता ज्यापासून सुखाची प्राप्ति होते, व परिणामी गोड असून कोणाचाही मर्मभेद न करणारे जे बोलणे, त्यालाच सत्य बोलणे असे बोलतात. २४ आता, दगडावर पाणी घातले असताही त्यास अंकुर फुटत नाहीत, किंवा ताकाची निवळ घुसळली असता त्यास लोणी येत नाही; २५ सापाच्या कातीच्या डोक्यावर पाय दिला असता ती फडावर करीत नाही, व वसंतऋतु यास झाला असताही आकाशास जशी फुले येत नाहीत,

२६ अथवा रमेच्या स्वरूपाने शुक्रास ज्याप्रमाणे विषयवासना झाली नाही, किंवा भस्मांत नूप ओतले असता जसा अग्नि पेटत नाही, २७ त्याप्रमाणे, ज्या असुरांनी काम व क्रोध उत्पन्न होतो, त्यांचा उच्चार केला असता; २८ किंवा, हे पांडुसुता, ज्यांचे आयुष्य संपले आहे, त्याला उठविण्याकरिता ब्रह्मदेवाच्या जरी पाया पडले तरी तो ज्याप्रमाणे उठत नाही, त्याप्रमाणे, त्याच्या ठिकाणी क्रोध आणि व्यावर्ध्या सटपट केला असता क्रोध येत नाही, २९ याच स्थितीला " अक्रोधत्व " म्हणतात, असे श्री-कृष्णांनी अर्जुनास सांगितले. १३० मृत्तिकेचा त्याग केला असता जसा घटाचा त्याग आपोआप होतो, व तंतूचा त्याग केला असता बत्तीचा त्याग, तसेच बीजाचा त्याग केला असता वृक्षाचा त्याग सहज होतो; ३१ किंवा मितीचा त्याग केला असता त्यावरील सर्व चित्रांचा त्याग आपोआप होतो, अथवा सोंबेचा त्याग केला असता नानातऱ्हेच्या स्वप्नांचा त्याग जसा आपोआप होतो; ३२ किंवा जलाचा त्याग केला असता लाटांचा त्याग, व वर्षाकालाचा त्याग केला असता मेघांचा, व धनाचा त्याग केला असता ज्याप्रमाणे विषयोपभोगाचा आपोआप त्याग होतो, ३३ त्याप्रमाणे, जे ज्ञानी आहेत, ते, देहच मी अशा अहंतेचा त्याग करून सर्व संसाराचा त्याग करितात. ३४ त्यालाच त्याग म्हणतात, असे यज्ञभोक्ता श्री-कृष्ण परमात्मा यांनी सांगितलेले मनांत उमजून, आत्मवान जो पार्थ, त्याने प्रश्न केला, ३५ " हे प्रभो, शांतीची लक्षणे काय आहेत, ती मला उघड करून सांगा. " तेव्हा देव म्हणाले, " तू फार उत्तम गोष्ट विचारलीस, तर ती सांगतो तिकडे लक्ष दे. ३६ ज्ञात्याने जी वस्तु जाणावयाची, ती पूर्णपणे जाणल्यावर मागून ज्ञाता व ज्ञान ही ज्या ठिकाणी लय पावतात, त्यालाच (ब्रह्माला) शांति असे म्हणतात. ३७ ज्याप्रमाणे प्रलयकालचे उदक बाढल्यावर सर्व विश्व बुडून आपले स्वरूपांत आपण लय पावते; ३८ मग उगम, प्रवाह, व समुद्रांत मिळणे त्या अवस्था राहत नाहीत, व सर्वत्र जलमय आहे याचाही बोध कोणास होत नाही; ३९ त्याप्रमाणे, होयाने ऐक्य झाल्यावर ज्ञानृत्वही आपोआप नाहीसे होते; मग, अज्ञेता, बाकी जे ज्ञान उरते, तेच शांतीचे रूप होय. १४० आता, बीडा देणाऱ्या व्याधीने किंवा एखाद्या बाईट बातमी ऐकून उत्पन्न होणाऱ्या चित्तेने जो मस्त झाला आहे, तो आपला आहे किंवा परका आहे हे

कदर्थवित व्याधी । बळीकरणाचिया आधी । आप
परु न बोधी । सदैष्टु जैसा ॥४१॥ कां चिखलीं रु-
तली गाये । धड भाकड न पाहे । जो तियेचिया
गळानी होये । काळाभुर्का ॥४२॥ ना ना बुडतयातें
सकरणु । न पुसे अंयजु कीं ब्राह्मण काढनि राखे
प्राणु । हेंचि जाणे ॥४३॥ कीं महावनीं पापिये ।
उचोदी केकी विपायें । ते नेसविल्यावीण न पाहे ।
शिष्टु जैसा ॥४४॥ तैसें अज्ञानप्रमादादिकीं । कां प्रा-
क्तनही सदोषीं । निष्ठानाच्या सधविषीं । झिळिले
जे ॥४५॥ तयां आंगीक आपुलें । देजनियां भळें ।
विसरविजतीं संलें । सकलीं तिथें ॥४६॥ अगा पुढि-
ळाचा दोषु । करुनि आपुलिये दिठी चोखु । मग
घावे अवलोकु । तयावरी ॥४७॥ जैसा पुजुनि देवो
पाहिजे । पेरुनि शेता जाहजे । तोपौनि प्रसादु घे-
हजे । अतिथीचा ॥४८॥ तैसें आपुलेनि गुणें । पु-
ढिलाचें वणें । फेडुनियां पाहणें । तयाकडे ॥४९॥
वांचूनि न विधिमे वमीं । नानुडविजे अकमीं । न
बोळविजे नामीं । सदोषीं तिहीं ॥५०॥ वरि कोणे
एके उपायें । पढिलें तें उभें होये । तेंचि कीजे परि
घोये । नेहावे वमीं ॥५१॥ पै उक्तमाचियासींठीं ।
नीच मानिजे किरीटी । हें वांचोनि दिठी । दोषु न
घेवे ॥५२॥ अगा अपैशुन्याचें लक्षण । अर्जुना हें
फुडें जाण । मोक्षमार्गीचें सुखासन । मुख्य हें गा
॥५३॥ आतां दया ते येसी । पूर्णचंद्रिका जैसी ।
निववितां न कडसी । सानें थोर ॥५४॥ तैसें दुःखि-
ताचें शिणणें । हिरतां सकणवपणें । उक्तमाधम

नेणे । विवंचू गा ॥५५॥ पै जगीं जीवनासींरिखें ॥
वस्तु अंगवरी उरपे । परि जातें जीवित राखे । तृ-
णाचेही ॥५६॥ तैसें पुढिलाचेनि तापें । कळवळी-
ये कूपे । सर्वस्वेंसीं दिधळेंही आपणपें । न्यूनचि
मानी ॥५७॥ निर्झं भरलियाविणें । पाणी डळोंचि
नेणे । तेवि आतां तोपौनि जाणें । सामोरें पां ॥५८॥
पै पायीं कांटा नेहटे^१ । तबं व्यथा जीवीं उमटे । तैसा
पोळे संकटें । पुढिलाचेनि ॥५९॥ कां पोवो शीत-
कता लाहे । कीं ते डोळयाचिलागीं होये । तैस
परसुलें जाये । सुखावतु ॥६०॥ किंबहुना तृपि-
तालागीं । पाणी आरायिलें असे जगीं । तैसें दुःखि-
ताचें सेकमार्गीं । जिणें जयाचें ॥६१॥ तो पुरुष
धीरराया । सूरिमंत जाण दयां । मी उदयजतीचि
तया । प्रणिषा लाभें ॥६२॥ आतां सूर्यासि जीवें ।
अनुसरलिया शैजोवें । परि तें तो न क्षिे । सौरभ्य
जैलें ॥६३॥ कां वसंताचिया वांहाणीं । आलिया वन-
ओच्या अक्षौहिणी । ते न करीतुचि घेणी । निर्गोला
तो ॥६४॥ हें असो महासिद्धीसीं । लहमोही आलिया
पाशीं । परि महाविष्णु जैसी । न गणीच ते ॥६५॥
तैसें ऐहिकींचे कां स्वर्गाचे । भोग पाहूक जालिया
हच्छेचे । परि भोगावें हें न रुचे । मनमार्जी ॥६६॥
बहुवें काय कौतुकीं । जीव नोहे विषयाभिलासी ।
अओल्लपवद्भा ठाउकी । जाण ते हे ॥६७॥ आतां
माशियां जैलें मोहळ । जळचरीं जेविं जळ । कां
पक्षियां अंतराळ । मोकळें हें ॥६८॥ नातरी बाळ-
कोहें । मातेचें जेह जैलें । कां वसंतीच्या स्पर्शें ।
मऊ मलयींनिलु ॥६९॥ डोळयां प्रियाची भेटी ।

१ पीडा देणारी. २ वाईट वातमी ऐकून. ३ चिंता. ४
दुःखी. ५ दुःखानें. ६ कासावीस. ७ पात्र झाले. ८ सा-
हाय्य. ९ दुःख; व्याधि. १० डाग देऊं नये. ११ दुसवूं
नये. १२ घाव. १३ मानानें. १४ उणें न पाहणें. १५
परीक्षा करणें. १६ सदयतेन. १७ पाण्यासारखें. १८

आपला. १९ नाश करून. २० खळगा. २१ वांचल्यावर.
२२ पाय. २३ निर्माण केलें. २४ कमळानें. २५ सुगंध.
२६ मार्गीत. २७ चाकता होतो. २८ कोणच्याही
विषयापासून शस्त्रिपास विकार होऊं न देणें. २९ मऊ पर्व-
तावरील सुगंध बारा.

मनांत न आणतां जसा चांगला वैद्य त्याच्या दुःखाचें निवारण करतो; ४१ किंवा एखादी गाय चिसलात रुतल्यावर तिचें दुःख पाहून ज्याचे मनांत कासाविशीं होते, तो ती दुभती आहे किंवा माकड आहे इकडे लक्ष न देतां तिळा वर काढतो; ४२ किंवा बुडणाऱ्या मनुष्याकडे पाहून ज्याच्या मनांत करुणा उत्पन्न होते, तो ज्याप्रमाणें बुडणारा माझण आहे किंवा अंत्यज आहे याची चौकशी न करितां त्यास बाहेर काढून त्याचें प्राणरक्षण करतो; ४३ अथवा महाबनांत दुष्टांनीं एसाया पतिव्रता स्त्रीस लुबाडून तिळा वज्रान कडून सोडून दिलें आहे अशी स्त्री एसाया संभावित मनुष्याच्या दृष्टीस पडल्यावर तो जसा प्रथम तिच्या अंगावर आपलें वस्त्र टाकून नंतर तिची पुसतपास करितो, ४४ तसेंच, जे अज्ञान व प्रमाद यांनीं व्याप्त आहेत किंवा पुर्वकर्मानुरूप ज्यांस कांहीं व्याधि जडलेली आहे व जे सर्वांच्या निंदेस पात्र झाले आहेत, ४५ त्यांना आपण स्वतः सास कडून, त्यांना ज्या व्याधीपासून दुःख होत असतें तिचा विस्तर पाहतात, ४६ अरे, त्याच्या पुढें येणाऱ्या मनुष्याचे दोष ते आपल्या दृष्टीनें नाहींतसे कडून मग त्याचें कडे अवलोकन करतात. ४७ ज्याप्रमाणें शालिग्राममूर्तीस वस्त्रालंकार घालून व उत्तम पुष्पें वाहून मग आपलें चित्त तिच्याकडे लावावें, किंवा शेतांत धान्य पेरून उत्तम रीतीचें पीक आल्यावर जसें त्याजकडे पाहून समाधान मानावें, अथवा आपल्या घरीं अतिथि आला असतां त्यास अन्नदान देऊन संतोषित केल्यावर ज्याप्रमाणें त्याचा आशीर्वाद घ्यावयाचा, ४८ त्याप्रमाणें, आपल्या पुढें येणाऱ्या मनुष्याचा कमीपणा आपल्या गुणसामर्थ्यानें दूर कडून नंतर त्याजकडे दयाद्रं दृष्टीनें पाहतात. ४९ असें न करतां त्याच्या बर्मावर डाग देऊं नये, अथवा त्याच्या पापकर्मांचा उच्चार करून त्यास दुःख देऊं नये; व त्यास असणाऱ्या व्याधीचें नांव घेऊन तूं व्याधिष्ट आहेस असें म्हणूं नये. १५० परंतु ज्या उपायानें कोणाही मनुष्य बाईट स्थितीतून उत्तम स्थितींत येईल तेच उपाय जो करतो, पण त्याच्या बर्मी डाग देत नाहीं, ५१ तर, अर्जुना, उत्तम मनुष्याच्या मानानें जो दुःखास कनिए मानीत नाहीं, व त्याचे दोष मनांत आणीत नाहीं, ५२ तेंच 'अपेक्षन्याचें' सर्व लक्षण होय; आणि, अर्जुना, मोक्षमार्गाचें सुसावडं मुख्य साधन हेंच होय. ५३ आतां, दया अशी असावी कीं, ज्याप्रमाणें पौर्णमेचा चंद्र हा शांति देण्यांत लहान अथवा थोर असा पर्वाय न ठेवितो

सर्वांस सारसीच शांति देतो, ५४ त्याप्रमाणें, दयाद्रं अंतःकरणानें दुःखित मनुष्याचें दुःख हरण करिते वेळेस तो उत्तम आहे किंवा अधम आहे हें मनांत न आणतां सर्वांचें दुःख निवारण करतो; ५५ जगतांत पाण्यासारखी वस्तु दुसरी कोणती आहे, कीं गवत सुकूं लागलें असतां जें आपला स्वतः नाश करून त्याचें आपल्या ओलाव्यानें रक्षण करितें ! ५६ त्याप्रमाणें, आपल्या समोर पीडित मनुष्य आला असतां, त्याच्या कळवळीनें, त्यास जरी आपलें सर्वस्व दिलें तर आपण त्यास कांहींच दिलें नाहीं असें जो मानतो; ५७ पाणी वाहून असतांना वाटेंत लवगा आला असतां तो भरून टाकल्याशिवाय जसें तें पुढें जात नाहीं, तसा आपल्या समोरील भ्रमलेल्या मनुष्यास संतोषित केल्याशिवाय जो पुढें जात नाहीं; ५८ ज्याप्रमाणें पायांत कांटा बोंबला असतां जीव कळवळतो, त्याप्रमाणें दुःखाचें संकट पाहिलें असतां ज्याचें मन कळवळतें; ५९ किंवा पायास थंड पदार्थ चोळल्यावर डोळ्यांस जसा गारवा येतो, तसें दुःखाचें सुख पाहून ज्याला सुख होतें; ६० किंबहुना, तडान लागलेल्या मनुष्याची तृणा मागण्याकरितां जसें जगांत पाणी निर्माण केलें आहे, त्याप्रमाणें दुःखित मनुष्याचें दुःख हरण करण्याकरितांच जो या जगांत राहतो; ६१ अशा गुणांनीं युक्त जो पुरुष असतो, तो दूषेची केवळ मूर्तिच होय; आणि, हे वीरोत्तमा, त्याचा जन्मतःच मी ऋणी आहे. ६२ सूर्योदय होण्याबरोबर कमळाचें फूल उमलतें, परंतु सूर्य जसा त्याच्या सुगंधाचा उपभोग घेत नाहीं, ६३ किंवा वसंतकृतंत वनांत पुष्कळ झाडे टवटवीत होतात, तथापि त्यांतलें एकाही झाडाचा उपभोग न घेतां तो जसा चालता होतो; ६४ फार काय ! लक्ष्मी महाशिद्धिदात्री जरी श्रीविष्णूजवळ प्राप्त झाली, तरी जसें त्याचें तिच्याकडे लक्ष जात नाहीं; ६५ तसें आपल्यास आवडणारे हहलोक्यांचे किंवा परलोक्यांचे भोग जरी चाकर झाले, तरी त्यांच्या मनांत त्यांचा उपभोग घ्यावा असें घेत नाहीं. ६६ फार काय सांगावें ! ते कोणुकानें देखील विषयाची इच्छा करित नाहींत. अशी जी दशा, तिळा 'अलोलुपत्वं' असें म्हणतात. ६७ मधमाशीस जसें तिचें मोहोळ सुखकारक आहे, किंवा जलचरास जसें पाणी प्रिय आहे, किंवा पक्ष्यांना आकाश किरण्यास मोकळें आहे; ६८ किंवा बाळकाला सुख म्हणवें या दृष्टीनें आईचें जसें त्यावर प्रेम असतें, अथवा वसंतकृत सुख झाल्यावर जसा मलय पर्वतावरील बाग मंदसुगंध वाहतो; ६९ प्रिय वस्तु पाहिली असतां जसें डोळ्यांस समा-

कां पिलियां कूर्पीची दिडी। तैसी भूतमात्रीं राहटी।
मवाळे ते ॥१००॥ स्पष्टें अतिमृदु। मुखीं बेतां सु-
स्वादु। प्राणासि सुगंधु। उजाळुं भांगें ॥१०१॥ तो
आवळे तेवढा घेतां। विरुद्ध जरी न होता। तरी
उपमे घेता। कापुर कीं ॥१०२॥ परी महाभूतें पोटीं
वाहे। तेवींचि परमाणूमात्रि साम्राये। या विश्वा-
नुसार होये। गगन जैसें ॥१०३॥ काय सांगों ऐसें
जिणें। जें जगाचेनि जीवे प्राणें। तया मांव म्हणे।
मोर्दव भी ॥१०४॥ आतां पराजयें राजा। जैसा क-
र्तृथिजे लाजा। कां मानिया निस्तेजा। निकुटास्तैव
॥१०५॥ ना मा चांडाळमंदिराशीं। अवचटें आळिया
संन्यासी। मग काज होय जैसी। वत्तमा तया
॥१०६॥ क्षत्रियां रणीं पळोनि जाणें। ते कोण साहे
काजिराणें। कां बैधव्यें पाचारणें। महासतिथेत्तें
॥१०७॥ रूपसा उदयकें कुट। संभावितां कुटीरें बोड।
तया काजा प्राणसंकट। होय जैसें ॥१०८॥ तैसें ओ-
टहासपणें। जें बाव होऊनि जिणें। उपजों उपजों
मरणें। नावावा ॥१०९॥ तियें गर्भमेदुसुलें। रक्त-
मृत्ररसें। वोंतीव होऊनि असे। तें काजिराणें
॥११०॥ हें बहु असो देहपणें। नामरूपासि येणें।
नाहीं या काजिराणें। तयाहूनि ॥१११॥ ऐसैसिया
अवर्कळा। घेये शरीराचा कंटाळा। ते काज पैं नि-
र्मळा। निर्बुंगा गोड ॥११२॥ आतां सूत्रतंतु तुट-
किया। चेष्टाचि ठाके सायबेडिया। तैसी प्राण-
जयें कर्मद्रिया। खुंदे गती ॥११३॥ कीं मावळकिया
दिनकर। सरे किरणांचा प्रसर। तैसा मनोजयें प्र-
कार। ज्ञानेन्द्रियांचा ॥११४॥ एवं मनपवननियमें।
होती दाही इंद्रियें अर्धमें। तें अर्धापत्य बमैं।
येणें होय ॥११५॥

१ मृदु. २ पावरा स्वच्छ. ३ नम्रता. ४ दुःखित
होतो. ५ निकुटावस्था प्राप्त झाली असता. ६
वाईट आळ. ७ शरीर. ८ दुःखिन्ह. ९ साधूचा.
१० कोडग्याला. ११ पंगु. १२ स्थिरपणा.
१३ ती इच्छा चारण करणाऱ्याच्या. १४ पतीकरिता.

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता।
भवन्ति संपदं देवीमभिजातस्य भारत ॥३॥

अन्वय-भारत, तेजः, क्षमा, धृतिः, शौचम्, अद्रोहः,
न नातिमानता [इत्येतानि लक्षणानि] देवी संपदं अभि-
जातस्य [पुरुषस्य] भवन्ति. ॥३॥

आतां ईश्वरप्राप्तीसाठीं। प्रवर्ततां ज्ञानमार्गी।
धिवसेयौच्या आंगीं। उणीव नोहे ॥८६॥ बोजटें म-
रणाऐसें। तेंही जाळें अग्निप्रवेगें। परी प्राणेश्वरी-
हेसें। न गणीचि सती ॥८७॥ तैसें आत्मनाथाच्या
आंगीं। काऊनि विषयविषाची बाधी। घावों आ-
वळे पाणेंधीं। मूर्खपणेंचि ॥८८॥ न ठाके निषेधु
आळ। न पडे विधीची भीड। मुपजेचि जीवीं
कोड। महासिद्धीचें ॥८९॥ ऐसें ईश्वराकडे निर्जे।
धावे आपसया सहज। तया नांव तेज। आध्या-
त्मिकें तें ॥९०॥ आतां सर्वही साहेंतिया गरिमीं।
गर्वा न ये तोचि क्षमा। जैसें देह वाहोनि रोमा।
वाहणें नेजे ॥९१॥ आणि मातकिया इंद्रियांचे वेग।
कां प्राचीनं खलकळे रोग। अथवा योगविशेष।
प्रियाप्रियाचे ॥९२॥ यया आवनियाचाचि थोर।
एके वेळे आळिया पुर। तरी अगस्त्य का होऊनि
धीर। उभा ठाके ॥९३॥ आकाशां धूमाची रेखा।
उठिकी बहुवा आगळिका। ते गिळी येकीं मुळुका।
वारा जेवीं ॥९४॥ तैसें अभिभूतोधिदेवा। अध्या-
त्मादि उपद्रवां। पातकेया पांडवा। गिळुनि घाली
॥९५॥ ऐसें चितक्षोभाच्या अवसरें। उचलुनि धैर्यां
जें घोंगावें करी। धृती म्हणिपे अवधारीं। तियेत्तें गा
॥९६॥ आतां निर्वाळुनि कनकें। भरिका गावेंपी-
यूखें। तया कळशाचियासारिखें। शौचें असे ॥९७॥
जे आंगीं निष्काम आचार। जीवीं विवेक साचार।
तो सबाह्य घडका आकार। मुचिस्वाचाचि ॥९८॥
कां फेडित पाप साप। पोखीत तीरीचे पार्वप।

१५ चिंता. १६ कठीण मार्ग. १७ अंतराळी. १८
मन. १९ शरीरिक. २० सहन करणारांत. २१ महत्त्व.
२२ पूर्वकर्मानें. २३ मानुषीव देवी. २४ कायम. २५ स्वच्छ
करून. २६ गंगारूप अमृतानें. २७ मुचिभूतपणा. २८ ब्रह्म.

धान होतें, किंवा ज्याप्रमाणें कासवी आपल्या दृष्टीनें पिलाचें पोषण करतें, त्याप्रमाणें ज्यांची दृष्टि भूत-मात्राच्या ठिकाणीं प्रेमयुक्त असते, १०० हात लावला असतां मऊ लागतो, तोंडात पानला असतां रुचकर लागतो, नाकास ज्याचा सुगंध येतो, व रूपांन पाहिलें असतां जो पांढरा स्वच्छ आहे, ७१ असा जो कापूर, तो वाटेल तितका खाल्ला असतां जर त्याजपासून बाधा झाली नसती, तर तो उपमेत पात्र झाला असता; ७२ परंतु ज्याच्या पोटात पंचमहाभूतांचा समावेश होतो, त्याचप्रमाणें, जो परमाणूंतही समावृत्तो, व गगन जसें विश्वाच्या आकाराप्रमाणें आकारास येतें, ७३ फार काय सांगावें ! जे जगाच्या जीवनाकरितांच वांचतात; अशी जी स्थिति, तिला 'मार्दव' असें मी म्हणतो. ७४ पराजिन झालेला राजा जसा लज्जेनें दुःखी होतो, अथवा निरुष्ट स्थिति प्राप्त झाली असतां मानी पुरुष जसा निस्तेज होतो, ७५ किंवा एखादा उत्तम संन्यासी अकस्मात् एखाद्या चांडालाच्या घरांत गेला असतां त्यास जशी लज्जा उत्पन्न होते; ७६ क्षत्रियाला रणातून पळून जाण्याचा प्रसंग आला असतां तो सहन करण्यास जशी त्याला लाज वाटते; किंवा पतिव्रता स्त्रीस 'गंगा-मागीरथी' या नांवानें हाक मारली असतां जसें तिला दुःख होतें, ७७ सुंदर मनुष्यास कोड उत्पन्न झालें, अथवा संभावित्वावर वाईट आळ आला, तर त्यांना ज्याप्रमाणें लज्जेनें प्राणसंकट उत्पन्न होतें, ७८ ज्याप्रमाणें, साडेतीन हात शरीर धारण करून निरतिराज्या योनींत उत्पन्न होणें व मरणें याची, ७९ आणि गर्भमेदुर्घीं मुर्शीत रक्त व मूत्र यांच्या रसाचें ओतीं व शरीर धारण करण्याची ज्यांना लाज वाटते; १८० फार काय सांगावें ! तर ज्यांना देह धारण करून नांवारूपास येण्यापेक्षा दुसरी कोणतीही लाजिरवाणी गोष्ट वाटत नाही; ८१ अशा दुश्चिन्हांनीं युक्त असतें जें शरीर, तें धारण करण्याचा साधूना कंटाळा असून लाज उत्पन्न होते; व इतर जे कोडगे लोक आहेत, त्यांना तेंच शरीर धारण करण्याची गोडी वाटते. ८२ ज्याप्रमाणें कळसूची बाहुल्याच्या दोऱ्या तुटल्यावर त्याची चेष्टा बंद होते, त्याप्रमाणें प्राणाचा जय केला असतां कर्मेन्द्रियांची गति बंद होते. ८३ किंवा सूर्य मावळल्यावर त्याच्या किरणांची प्रभा बंद होते, त्याप्रमाणें मनाचा जय केला असतां ज्ञानेन्द्रियांची गति कुंठित होते. ८४ याप्रमाणें मन व प्राण

यांचा जय केला असतां दहा इन्द्रियें पंगु होतात, त्यालाच 'अचापल्य' असें म्हणतात. ८५

अर्जुना, प्रगल्भता, क्षमा, धैर्य, शुचिर्भूतपणा, दुसऱ्याचा हेवा न करणें व मानोपणाचा अभाव हीं लक्षणें दैवी संपत्तींत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे ठिकाणीं असतात. ॥ १ ॥

आतां, ईश्वरप्राप्तीकरितां ज्ञानमार्गाचें मनापासून अवलंबन केलें असतां त्याला उणीव पडत नाही. ८६ पतिव्रता स्त्री पतीच्या मरणांतर अग्निप्रवेश करून मरणासारखा वाईट प्रसंग आला तरी सहगमन करण्यास मार्गेपुढें पडत नाही, ८७ त्याप्रमाणें, जो आत्म्याची चिंता लागल्यामुळें विषयांस विषवत् मानून; आत्मप्राप्तीकरितां सुषुम्ना नाडोतून प्राणवायु नेण्यासारख्या कठीण मार्गाचेंही अवलंबन करतो, ८८ त्याला शास्त्रांत सांगितलेल्या विधिविधवांची अडचण व भीड नसते; व महासिद्धि प्राप्त झाली असतां तिचेंही त्यास कौतुक वाटत नाही. ८९ याप्रमाणें ज्याचें मन आपण होऊन ईश्वराकडे धाव घेतें, त्याला शारीरिक तेज असें म्हणतात. १९० आतां, सर्व सहन करणारांत मी श्रेष्ठ असा ज्याला गर्व उत्पन्न होत नाही, त्यालाच क्षमा असें म्हणतात. ज्याप्रमाणें देह हा सर्व रोम धारण करीत असूनही त्याचा गर्व बाळगीत नाही; ९१ आणि विषयसेवनाविषयीं इन्द्रियांची अति प्रवृत्ति, किंवा पूर्वकर्मांनीं रोगाची प्राप्ति, अथवा प्रिय वस्तूचा योग ९२ या सर्व गोष्टी जरी एकसमयावच्छेदेकरून प्राप्त झाल्या, तरी जो अगस्ती ऋषीप्रमाणें धीर धरून त्या सहन करतो; ९३ आकाशांत धुराचा मोठा लोट गेला तरी ज्याप्रमाणें वाऱ्याची एक झुकुळ त्यास नष्ट करते, ९४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक हे उपद्रव जरी एकदम उत्पन्न झाले, तरी जो ते सर्व गिळून टाकतो; ९५ आणि याप्रमाणें चित्तांत राग उत्पन्न होण्याचे वेळीं धैर्य कायम ठेवितो, त्यालाच धृति असें म्हणतात. ९६ आतां, सुवर्णकलश स्वच्छ करून त्यांत गंगारूपां अमृत मारलें असतां तें जसें सर्वच शुद्ध असतें, त्याप्रमाणें 'शौच' होय. ९७ ज्या मनुष्याचें आचरण निष्काम असतें व ज्याच्या अंतर्धर्मां विवेक जागृत असतो, तो जसा अंतर्धर्मां व वाडेहनही शुद्ध असतो, त्याप्रमाणें 'शौच' होय. ९८ गंगेचे उदक जसें समुद्राकडे जाताना सहज तीरावरील वृक्षांचें पोषण करितें, व स्नान करणारांचेही पाप नाहीसे

समुद्रा जाव माप । गंगेचें जैलें ॥१९॥ कां जगाचें
आंध्र फेडितु । अश्वेचीं रावळें उचडितु । निचे जैसा
भास्वतु । प्रदाहिणे ॥२०॥ तैसीं बांधकीं सोडिता ।
बुडालीं काडिता । सांकडीं फेडिता । आर्ताधिया ॥१॥
किंबहुना दिवसराती । पुढिकांचें सुख उचति । आ-
णित आणित स्वार्थी । प्रवेशिजे ॥२॥ बांचूनि आ-
णुनिया काबाळगीं । प्राणिजाताच्या अहितभागीं ।
संकल्पाचीही आडवंगी । न करणें जें ॥३॥ पै अद्रो-
हत्व ऐशिया गोष्टी । ऐकसी जिया किराटी । तें
सांगितलें हे दिडी । पाहों ये तैसे ॥४॥ आणि गंगा
शंभूच्या माथा । पावोनि संकोचे जेवि पायां ।
तेवि मान्यपणें सर्वथा । लाजणें जें ॥५॥ तें हें पु-
ढतपुढती । अमानिस्व जाण सुमती । मार्गा सांगि-
तलें किती । तेंचि तें बोळों ॥६॥ एव हईं स-
ग्विसें । ब्रह्मसंपदा हे वसत असे । मोक्षवक्रवतीचें
जैलें । अग्रहार होय ॥७॥ ना ना हे संपत्ति दैवी ।
या गुणतीर्थाची नीच नवी । निर्विण्णसगराची दैवी ।
गंगाचि आळी ॥८॥ कीं गुणकुसुमांची माळा । हे
वेजनि मुक्तिबाळा । वैराग्यनिरपेक्षाचा गळा ।
गिवसीत असे ॥९॥ कां सग्विसें गुणज्योती । हईं
उजळुनि आरधी । गीता आत्मया निजपती । नी
राजनी आळी ॥१०॥ उगळितें निर्मळें । गुण
हयेंचि मुक्ताकळें । दैवी मुक्ति कळें । गीतार्जवीची
॥११॥ काय बडु जानूं ऐसी । अभिव्यक्ती ये अ-
पेसी । कळें दैवी गुणराशी । संपत्ती रूप ॥ १२ ॥
आतां दुःखाची आंगुवटें वेळी । दोषकाट्यांची जरी
अरली । तरी निर्जोभिधानीं घालीं । आसुरी ते ॥१३॥
पै स्वाज्य त्यज्जावयालागीं । जाणावी जरी अनुप-
योगी । तरी एका ते चांगी । श्रोत्रशक्ती ॥१४॥

१ संपत्तीची. २ सूर्य. ३ अडवळा. ४ हा संधीस
गुणांची. ५ वैराग्यरूपी. ६ आंबाळण्यास. ७ उकळून
वर आलेली. ८ शिपल्यांतून. ९ गीतारूप समुद्रांतून.
१० स्पष्ट करणें. ११ अरलेली. १२ आपले मनांत. १३
सात्वतगिरीने. १४ अति अयंकर विष-काळकूट. १५ गोळा.
१६ समुद्रताचा. १७ निंदा करून. १८ ब्रह्मविद्या.

तरी नरकव्यथा बोरी । आणावया दोषीबोरी
मेळ केला ते आसुरी । संपत्ति हे ॥१५॥ ना ना
विषवर्ग एकवटु । तथा नांव जैसा वासटु ।
आसुरी संपत्ति हा खोटु । दोषांचा तैसा ॥१६॥
दंभो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ४

अन्वय—नाभं, दंभः, दर्पः, अतिमानः, क्रोधः च
पारुष्यं एव च अज्ञानं [एतानि लक्षणानि] आसुरीं संप-
दम् अभिजातस्य [पुरुषस्य भवन्ति]. ॥४॥

तरी तथाचि आसुरी । दोषांमार्जी जया वीरा ।
बाईपणाचा डांगोरा । तो दंभु ऐसा ॥१७॥ जैसी
आपली जननी । नैम्र दाविलिया जनी । तें तीर्थचि
परी पतनी । कारण होय ॥१८॥ कां विद्या गुरुप-
दिष्टी । बोभाहिलिया चोहटा । तरि हट्टदा परि अ-
निष्टा । हेतु होती ॥१९॥ पै आणें बुडती महापरी ।
जे वेगें काढी पैलतीरी । ते नावचि बाधिलिया
शिरी । बुडवी जैसी ॥२०॥ कारण जें आविता ।
तें बीनिकें जरि सेवित । तरि अन्नचि पंडुसुता ।
होय विष ॥२१॥ तैसा दष्टोदष्टाचा सखा । धर्मु
जाळा तो फोकारिजे देखा । तरि तारिता तोचि
दोखा । लागीं होय ॥२२॥ म्हणौनि वाचेचा चौ-
बाई । वातकिया धर्माचा पसारा । धर्मुचि तो अ-
धर्मु होव वीरा । तो दंभु जाणें ॥२३॥ आतां मू-
खाचिचे जिभे । अक्षराचा आहुंला सुंभे । आणि तो
ब्रह्मसभे । नैरिजे जैसा ॥२४॥ कां मोहुरी को-
कांचा घोडा । गंजपतिही मानी थोडा । कां कांठि-
येवारिल्या सरडा । स्वर्गुही नीच ॥२५॥ तृणाचेनि
हंघनें । आगी चांचे गगनें । थिळेरबळें मानें । न
गणिजे सिंधू ॥२६॥ तैसा माजे स्रिया घनें । विद्या
स्तुती बडुतें मानें । एके दिवसीचेनि पराजें । अल्पकुं
जैसा ॥२७॥ अश्रच्छायेचिया जोडी । निदेंदु वर

१९ गुरुने उपदेशिलेकी. २० उचळ केळी. २१ दित
करपारी. २२ उलस म्हणून अधिक खाळें. २३ इह-
परलोकाचा. २४ चव्हाटा. २५ टोंग. २६ शिंतोडा; चार अक्षरें.
२७ पडला; प्राप्त झालीं तर. २८ भीत नाही. २९ मद्यपी.
३० राजा. ३१ डबकें. ३२ दरिद्री.

कडून त्यास संसारतापापासून मुक्त करतें; १९ किंवा ज्याप्रमाणें सूर्य आपली रोजची प्रदक्षिणा करण्यास निघाला म्हणजे अंधकाराचा नाश करतो, व जगातील संपत्तीचीं मंदिरें उचडून व्यापार सुरू होतो, २०० त्याप्रमाणें, जे बद्ध असतील त्यांना मुक्त करून, व जे संसारसागरांत बुडाले आहेत त्यांना तारून, जे पीडित आहेत त्यांचें दुःख निवारण करतो; १ किंवा हुना रात्रंदिवस स्वार्थ साधीत असताही जो कुसण्याचें सुख वाढवितो; आणि २ स्वार्थ साधण्याकरितां दुसऱ्याचा नाश करण्याविषयी ज्याच्या अंतःकरणांत संकल्पही उत्पन्न होत माहींत, ३ त्यालाच, अर्जुना, 'अद्वोहत्व' असें म्हणतात; व तें मी तुला तुझ्या दृष्टीस उघड रीतीनें पडेल असें सांगितलें आहे. ४ आणि, पार्थी, भगीरधानें गंगेची प्रार्थना करून तिला मृग्युलोकांत आणि ते वेळीं तिला शंकरांनीं आपले जटेंत धारण केल्यावर तिचा आपले बेगाचा गर्भ हरण होऊन ती लज्जित झाली, त्याप्रमाणें, लोकांनीं मान दिल्या असतां जो संकोचित होतो, ५ त्यालाच, हे सुमते अर्जुना, 'अमानित्व' असें म्हणतात; याबद्दल तुला मागें पुष्कळ वेळां सांगितलें आहे. तेंच तें पुनः किती सांगूं! ६ याप्रमाणें देवी संपत्ति या सर्वोत्तम गुणांना चक्रवर्ती परमात्म्यानें अग्रहार करून दिली आहे. ७ किंवा ही देवी संपत्ति या सर्वोत्तम गुणरूपी तीर्थानीं निर्य नवी असून, बैराग्यरूपी सगराचा उद्धार करण्याकरितां जणू काय भगवती गंगाच मात झाली आहे. ८ किंवा ही गुणरूपी पुण्यांची माळ हातांत घेऊन मुक्तिरूप बंधु निरपेक्ष बैराग्यरूप वराचा गळा शोधीत आहे; (त्याला वरण्याकरितां पाहत आहे); ९ अथवा या गुणरूपी बाती लावून, गांता आपल्या आत्मरूपी पत्नीस ओंवाळण्याकरितां आरती घेऊन आली आहे. १० किंवा गांतारूप समुद्रातील ही सगुणरूपी मोर्त्ये देवी संपत्तिरूप शिंपल्यांत उत्पन्न झाली आहेत. ११ देवी संपत्तीचीं जीं हीं लक्षणें सांगितलीं, त्यापेक्षा अधिक किती म्हणून सांगूं! १२ आतां, आसुरी संपत्ति ही दुःखरूपी वेळीं असून दोषरूपी कात्यांनीं जरी भरलेली आहे, तरी तूं आपले मनांत ती समजून घे. १३ कारण असें पहा—जी वस्तु त्याज्य आहे, ती आपल्या उपयोगाची नाहीं हें सरे; पण तिचा त्याग करण्याकरितांच ती फार साधपणें ऐकून घे. १४ हें बघ—[जीवांना] अयंकर अशी नरकप्राप्ति करून देण्याकरितां घोर दोषांनीं

जी आपली जूट केली आहे तीच ही आसुरी संपत्ति. १५ किंवा, सगळीं विषे एकत्र सालीं म्हणजे ज्याप्रमाणें त्यास काळकूट हें नांव द्यावें, त्याप्रमाणें आसुरी संपत्ति म्हणजे दोषांचा गोळाच होय. १६

अर्जुना, ठोणीपणा, गर्व, मानीपणा क्रोध, मर्मभेदक भाषण आणि अज्ञान हीं लक्षणें आसुरी संपत्तींत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे ठिकाणीं असतात. ॥ ४ ॥

हे बारा, या आसुर दोषांमध्ये जो मुख्य म्हणून प्रसिद्ध आहे, तो दंभ असा आहे: १७ ज्याप्रमाणें आपल्या आईची निंदा करून तिचे दोष लोकांस उघड केले असता ती तीर्थाप्रमाणें आपल्यास पावन करणारी असूनही आपल्या पतनास तीच कारणीभूत होते; १८ किंवा गुह्यासून संपादन केलेली ग्रहाविद्या जर चव्हाट्यावर उघड करांत बसलें, तर ती आपलें हित करणारी असूनही तिजपासून आपलें अहितच होतें; १९ हें पहा—जी स्वतः महापुरुषांत पाण्यांत बुडून दुतःत्यास बेगानें पलीकडील तीरास नेते, तीच नाव जर आपल्या डोक्यावर घेतली, तर ज्याप्रमाणें आपल्यास बुडविते; २० हे पाहिसुना, जीवांचें रक्षण करणारे जें अन्न, तेंच उत्तम म्हणून जर अधिक सेवन केलें, तर तें अन्न सरे—परंतु विद्याप्रमाणें घातक होतें, २१ त्याप्रमाणें, इहपरलोकांचा सत्ता जो धर्म, तो जर चव्हाट्यावर उघडा केला, तर तो आपल्यास तारणारा सारा—परंतु त्याजपासून दोष घडतात. २२ म्हणून, हे बांवा, आपण केलेला धर्म जर चव्हाट्यावर आपल्या बाबें प्रसिद्ध केला, तर तो धर्मच अधर्म होतो; आणि त्यालाच दंभ असें म्हणतात. २३ आतां, मूर्ख मनुष्यास चार अक्षरें येण्याबरोबर तो जसा मल्लदेवाचे समेंतही बलगना करण्यास भीत नाही; २४ किंवा मद्यपान केलेल्या मनुष्याचा घोडा जसा राजाचे स्वारीसही तुच्छ मानतो; अथवा काटेरी झाडां-वरील सरडा झाडाच्या वरच्या टोंकावर बसला म्हणजे आपण स्वर्गपिशाही उंच स्थानीं आहों असें मानतो; २५ तृण हेंच इंधन मिळालें तरी अग्नीच्या ज्वाला ज्याप्रमाणें आकाशाला जाऊन पोहोचतात; किंवा इषक्वांतील मासा त्याच्या जोरावर समुद्र तुच्छ मानतो; २६ अथवा ज्याप्रमाणें एक दिवस पराजित मिळालें कीं तेवढ्यानें दुरिद्री उन्मत्त होतो, त्याप्रमाणें जो स्त्री, धन, विद्या, स्तुति व बहुमान यांनीं उन्मत्त होतो; २७ एसादे दिवशीं

मोडी । मृगांडु देखोनि फोडी । पाणिपादें मूलें ॥२८॥ किंवाहुना ऐसैं । उरणें जें संपत्तिमिलें । तो देई गा बनारिसें । न बोकें वेई ॥२९॥ आणि जगा वेदीं विश्वासु । आणि विश्वासीं पूज्य ईशु । जगीं एक तेजसु । सूर्युचिहा ॥२३०॥ जग स्पृहे आस्पद । एक सार्वभौमपद । न मरणें निर्निवाद । जगा पेटिचें ॥२३१॥ म्हणैनि जग उत्साहें । यातें वानु जाये । कां तें आहूकोनि भरसू वाहे । फुगो लागे ॥२३२॥ म्हणे ईश्वरातें जायें । तथा वेदा विष सुयें । गोस्ता-मार्जीं त्राये । भंगीत असैं ॥२३३॥ पतंगा नावडे ज्योती । खद्योता भानुची खंती । टिटिमेजें अपा-पंती । बैरी केला ॥२३४॥ तैसा अभिमानाचेनि मोहें । ईश्वराचेंही नाम न साहे । बापातें म्हणे मज हे । सबवी जाकी ॥२३५॥ ऐसा मान्यतेचा पुष्टगंडु । तो अभिमानी परमकंडु । रौरवार्थी कंडु । मार्गुचि पै ॥२३६॥ आणि पडिकाचें सुख । देखण्याचें होय मिष । चढे क्रोधाग्नीचें बिल । मनोवृत्ती ॥२३७॥ शीतज-लाचिभे भेटी । तोंतळा तेलों आगी उठी । चंदु देखेनि जळ पोटी । कोल्हा जैसा ॥२३८॥ विश्वाचें आयुष्य जणें उजळें । तो सूर्य उदैला देखोनि स-देळे । पापिया फुटती डोळे । हुडुकाचें ॥२३९॥ जगाची सुखपहांट । चोरी मरणाहूनि निकुष्ट । दुधाचें काळकूट । होय व्हाळी ॥२४०॥ अगाचे समुद्रजळें । प्राणितां अधिक जळें । वडवाग्नी न मिळे । शांति कहीं ॥२४१॥ तैसा विद्याविनोदविभवें । दृष्टे परि-कांचीं दैवें । संव संव रोपु दुणावे । कोउ तो जाण

॥२४२॥ आणि मन सर्पाची कुंटी । डोळे नाराचांची कुंटी । बोकणें ते वृटी । इंगळाची ॥२४३॥ येर जें क्रियाजात । तें तिस्रयांचें कवत । ऐसैं समाज क-सोसित । जयाचें गा ॥२४४॥ तो मनुष्यांत अधसु ज.ण । पाहण्याचें अवतरणें । आतां आहूक खुण । अज्ञानाची ॥२४५॥ तरी शीतोष्णस्पर्शा । निवाडु नेणे पाषाणु जैसा । कां राखी आणि दिवसा । आस्पधु तो ॥२४६॥ आगी उठला भौरोगणें । जैसा आघाआघ न म्हणे । कां परिस पाडु नेणे । सोनया कोहा ॥२४७॥ नातरि ते नानारसी । रिजोनि र्वीं जैसी । परि रसस्वादासी । चाखो नेणे ॥२४८॥ कां बारा जैसा पारखी । नव्हेचि गा मार्गामार्गाबिखी । तैसैं कृत्या-कृत्यबिबेकी । अंधपण जें ॥२४९॥ हें खोख हें भेळ । ऐसैं नेणोनिचा बाळ । देखे तें केवळ । मुर्खाचि वाकी ॥२५०॥ तैसैं पापपुण्याचें खिंचटें । करोनि सातां बुद्धिचेष्टे । कडु मधुर न वाटे । ऐसी जे दशा ॥२५१॥ तिथे नाम अज्ञान । या बोला नाहीं आन । एवं साही दोषांचें चिन्ह । सांगितलें ॥२५२॥ इहींच साही दोषांणी । हे आसुरी संपत्ति दांडुगी । जैसैं थोर विष मुजगी । अंग सांन ॥२५३॥ कां तिघां वन्होच्या पांती । पाहतां थोडे ठाय गमती । परि विश्वही प्राणाहुती । कळूं न पुरे ॥२५४॥ धातेंवाही गेलिया झरण । त्रिदोषीं न चुकें मरण । तथा ति-हींची दुणी जाण । साही दोष हे ॥२५५॥ इहीं साही दोषीं संपूर्णी । जाकी हयेची उभारणी । म्हणोनि आसुरी उणी । संपदा नव्हे ॥२५६॥ परि कुरंगहाची जैसी । मादी मिळे एकेचि राखी । कां येती निंद-कापासीं । अशेष पापें ॥२५७॥ मरणाशचें आंग ।

१ आह. २ गर्व. ३ शृङ्गा करितें. ४ स्थान. ५ आकलें. ६ गोसा-रक्षण करणारा. ७ सचा. ८ टिटिने ९ समुद्र. १० मोठा ताठा. ११ उन्मथ. १२ रौरव नरकाचा. १३ प्रसिद्ध १४ तापकेत्या. १५ सकाळी. १६ धुवळाचे. १७ ऐश्वर्य. १८ बाळ. १९ बाणाची. २० वृष्टि.

२१ पोळादी. २२ मनास देखणाच्या क्रियांनीं भरकलें. २३ कठोर भाषणाचें २४ लक्षण; सूत. २५ खावणा. २६ पळी. २७ खिन्नकी २८ बुद्ध्यापारास. २९ वकादय. ३० संख्या. ३१ महादेवाचाही ३२ दुष्ट.

अधच्छाया पडेली पाहून, [आता आपल्याला ब-
सावयास सावली काय करावयाची आहे अशा विचा-
राने] देवहीन मनुष्य ज्याप्रमाणे आपले घर मोडून
टाकतो, किंवा जसा मृगजळ पाहून एसादा मूस म-
नुष्य आपल्या घरातील आड धुजवून टाकतो; २८
किंबहुना याप्रमाणे संपत्तीच्या योगाने जे उन्मत्त
होणे, त्याला दुर्घ असं म्हणतात, असें तुला मी निः-
संशय सांगतो. २९ आणि सर्व जगाचा वेदावर
मरवसा आहे; व ईश्वर सर्व जगास पूज्य आहे; आणि
सर्व जगात सूर्याप्रमाणे तेजस्वी दुसरा कोणी नाही;
३० सर्व जगास एका सावभोमपदाची इच्छा असते;
व आपल्यास मरण येऊ नये हे सर्व जगास आवडते
हे निर्विवाद आहे; ३१ म्हणून लोक मोठ्या उत्साहाने
वेदाचे व ईश्वराचे वर्णन करतात; पण ते ऐकल्याबरोबर
ज्याचे मनात मत्सर उत्पन्न होऊन जो रागावतो;
३२ व म्हणतो की, मी ईश्वरास साऊन टाकीन, वेदास
विष घालून ठार करीन, व जो सर्वांचे र-
क्षण करणारा त्याची सत्ता हरण करीन ! ३३
पतंगाला दिव्याचा उजेड सहन होत नाही, काज-
व्याला सूर्याचा तिटकारा येतो, व टिटवी समुद्राशी
घेर माडते; ३४ त्याप्रमाणे, ईश्वराची कोणी स्तुति
केली असता अभिमानाच्या मदने त्याला सहन
होत नाही; व बाप आपल्या संपत्तीचा अंश मागेल
या भीताने म्हणतो की, ही मला सवतच उत्पन्न
झाली आहे ! ३५ याप्रमाणे ज्याचे अंगात मानाचा
अतिशय ताठा मरला आहे, तोच 'अभिमानी' होय.
तो उन्मत्त पुरुष रौरव नरकाचा इमरस्ताच होय. ३६
आणि दुसऱ्याचे सुख पाहण्याचे निमित्त होण्याबरोबर
ज्याच्या मनोवृत्तीस क्रोधरूप अग्नीचे विष चढते;
३७ ज्याप्रमाणे तापलेल्या तेलीत थंड पाणी टाकले
असता ते जास्त भडकते, किंवा चंद्राला पाहताच
कोल्हा आपल्या मनात जळकळायास लागतो; ३८
ज्याच्या योगाने सर्व विश्वाचे व्यापार सुरू होतात
तोच सूर्य सकाळी उगवलेला पाहून पापी घुबडाचे
मात्र होळे फुटतात; ३९ जी पहाट झाली म्हणजे
सर्व लोकांस सुख होतं, तिच्याचपासून चोरास
मरणाहूनही जास्त दुःख होतं; आणि सर्पास दूध पा-
तले तरी रवाचे मयंकर असें विषच होतं; ४०
अगाध अशा समुद्रजलाचे प्राशन करीत असतोही
बडवांसि उलटा अधिकच प्रदीप्त होतो, आणि त्याला
शांतता म्हणून कसली ती नाहीच; ४१ त्याप्रमाणे,
दुसऱ्याचे विद्याविनोदवैभव आणि सभाग्यता ही
पाहून ज्याच्या अंगाचा अगदीं तीळपावड होऊन

जातो, त्याला 'क्रोध' असें म्हणतात. ४२ ज्याचे
मन सर्पाच्या बाळ्याप्रमाणे असून दृष्टि बाणांच्या
अग्नीप्रमाणे तीक्ष्ण असते, व ज्याचे मापण अग्नीच्या
वर्षावाप्रमाणे प्रसर असते; ४३ आणि ज्याच्या इतर
किंवा पोलादी कर्षताप्रमाणे इतरांना त्रासदायक आहेत;
अशा प्रकारे जो दुसऱ्याचे मनास भेद होणाऱ्या कि-
यांनी अंतर्बाह्य भरलेला आहे, ४४ तो मनुष्यात
अधम असें समज. याप्रमाणे पाहण्याचे लक्षण होय;
आता अज्ञानाची लक्षणे सांगतो ती ऐक. ४५ ज्या-
प्रमाणे दगडास थंडी व ऊन यांच्या स्पर्शाची समज
नसते; किंवा जन्माधास रात्र व दिवस समजत नाहीत.
४६ अग्नि भडकल्यावर तो जसा कोणत्या वस्तूचा
नाश करावा किंवा कोणतीचा कष्ट नये हे जाणत
नाही; अथवा परितोस तो किंवा लोखंड यात
जसा भेद नसतो; ४७ किंवा पळी ज्याप्रमाणे
नानातऱ्हेच्या रसात फिरविली तरी तिला रस
किंवा स्वाद यांचा उपभोग घेता येत नाही; ४८
अथवा बास वाहू लागला म्हणजे हा ल-
हान किंवा मोठा रस्ता न समजता सर्वत्र वाडतो,
त्याप्रमाणे, चांगल्या किंवा वाईट कृत्याच्या विचारा-
विषयी जो अंधळा असतो; ४९ हा वस्तु चांगली
किंवा वाईट हे न जाणता, लहान मूल जसें जी वस्तु
पाहील ती तोंडात घालतं, २५० त्याप्रमाणे पापपु-
ण्याची सिचडी करून ती साते वेळी (कोणतेही कृत्य
करते वेळेस) शुद्धिवाप्याऱ्यास कडू किंवा मधुर (बरे
किंवा वाईट) न समजणे अशी जी दुशा, ५१ तिला
अज्ञान असें म्हणतात, यात संशय नाही. याप्रमाणे
सहाही दोषांची लक्षणे तुला सांगितली. ५२ हे सहाही
दोष आगी असल्यामुळेच ही आधुनी संपत्ति मोठी
बलाढ्य झालेली आहे. ज्याप्रमाणे सर्पाचे शरीर ल-
हान असले तरी त्याचे विष मयंकर असते; ५३
किंवा प्रलयाग्नि, विशुद्धि व बडवांसि या तीन अग्नी-
ची संख्या पाहू गेले असता थोडी आहे, पण ते मड-
कल्यावर त्यांना प्राणाहुति करण्याला हे विश्वही पुर-
णार नाही; ५४ ब्रह्मदेवास शरण गेले असताही ज्या
त्रिदोष झालेल्या मनुष्याचे मरण चुकत नाही, त्या तीन
दोषांच्या दुष्पट हे सहा दोष आहेत असें समज. ५५ या
संपूर्ण सहा दोषांनी त्या आसुरी संपत्तीची उभारणी झाली
असल्यामुळे, ही कमी आहे असें नाही. ५६ परंतु
कूर प्रहोया समुद्रास एखादे वेळीं एकाच राशीला
येतो, किंवा निद्रा करणाराला जशीं सर्व पांये लागतात,
५७ मरण समाप झालेल्या मनुष्यास ज्याप्रमाणे सर्व

पडिधाती अववेचि रोग । कां कुमुदुतीं दुयोंग ।
एकवटती ॥५८॥ विश्वासला आतुंडवीजे चोरा ।
शिणका सुहृजे महापुरा । तैसें दोषीं ह्मीं नरा ।
अनिष्ट कीजे ॥५९॥ कां आयुष्य जाळिये वेळे ।
शेळिये सार्तवेजळी मिके । तैसें साही दोष सगळे ।
जोडती तथा ॥६०॥ मोक्षमागोंकडे । जें ययाचा
आंजुला पडे । तें न जिये म्हणौनि जुळे । संसारीं जो
॥६१॥ अघमां योनींच्या पांडटीं । उतरत जो कि-
रीटी । स्थावरांही लळवटीं । जैसणें जे ॥६२॥ हें
असो तथाच्या ठायीं । मिळोनि साही दोषीं ह्मीं ।
आसुरी संपत्ति पाहीं । वाढविजे ॥६३॥ ऐसिया
या दोनी । संपदा प्रसिद्धा जनीं । सांगितल्या
चिन्हिं । वेगळाव्या ॥६४॥

दैवी संपत्तिमोक्षाय निबंभायासुरी मता
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ५

अन्वय—दैवी संपत्ति विमोक्षाय [च] आसुरी [सं-
पत्ति] निबंभाय मता. पांडव, [त्वं] दैवी संपत्ति अभिजातः
असि [तस्मात्] मा शुचः. ॥५॥

इया दोन्हीमाझीं पहिली । दैवी जे म्हणितकी ।
ते मोक्षसूर्य पाईकी । उर्याचि जाण ॥६५॥ येरी जे
दुसरी । संपत्ति कां आसुरी । ते मोहकोहाची खरी ।
साखळी जीवां ॥६६॥ परि हें आह्कोनि जणें । अय
जेसी हो मनें । काय रात्रीचा दिनें । भाकु धरिजे
॥६७॥ हे आसुरी संपत्ति तथा । बंधाकाणीं धनंजया ।
जो साही दोषीं यया । आश्रयो होय ॥६८॥ तूं तंव
पांडवा । सांगितलेया दैवा । गुणनिधी बरवा । ज-
न्मकासी ॥६९॥ म्हणोनि पार्था तूं या । दैवी संपत्ति
स्वाभिया । होजनि यावें उवायें । कैबल्लाचिया २००
हो भूतसर्गो लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥

अन्वय—पार्थ! अस्मिन् लोके दैवः च आसुरः एव
हो भूतसर्गो [ततः] दैवः विस्तरशः प्रोक्तः; आ-
सुरं मे शृणु. ॥६॥

१ व्यापतात. २ सापकावा. ३ पडावा. ४ सात नांग्यांची
दंगडी. ५ झिंतोडा; गवसणी. ६ पाय-भांडी. ७ उजा-
वलेकी. ८ पहाट; प्रातःकाळ. ९ सूर्योत्थ. १० झुल

आणि दैवां आसुरां । संपत्तिवंतां नरां । अनादि-
सिद्ध उजगारा । राहाटीचा आहे ॥७१॥ जैसैं रात्री-
च्या अवसरीं । व्यापारिजे निशाचरीं । दिवसा सु-
व्यवहारीं । मनुष्यादिकीं ॥७२॥ तैसिया आयुषिया
राहाटीं । वतती दोनी सुष्टी । दैवी आणि किरीटी ।
आसुरी येथ ॥७३॥ सेवींची विस्तारुनि दैवी । ज्ञान-
कर्यनादि प्रस्तावीं । मार्गाक ग्रंथीं बरवी । सांगितकी
॥७४॥ आतां आसुरी जे सृष्टि । तेथिची उपेकजं
गोटी । अवधानाची दिटी । हे पां निधी ॥७५॥
तरी वायेंवीण नादु । नेदी कवणाही सादु । कां
अपुर्वीं मकरेंदु । न लभे जैसा ॥७६॥ तैसी प्रकृति
हे आसुर । एककी नोहे गोचर । जंव एकाचें शरीर ।
मार्हातीना ॥७७॥ मग आविष्करका कांकुडें ।
पावकु जैसा जोडे । तैसी प्राणिदेहीं सांपडे ।
आंठोपकी हे ॥७८॥ ते वेळीं जे वाढी उंसा । तेचि
आंतुला रसा । देहाधाराचा उसोसा । प्राणियांचा
॥७९॥ आतां त्याचि प्राणियां । रूपकरुं धनंजया ।
वडले जे आसुरिया । दोषवृंदीं ॥८०॥

प्रवृत्ति च निवृत्ति च जना न विदुरासुराः
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ७

अन्वय—आसुराः जनाः प्रवृत्ति च निवृत्ति न विदुः;
च तेषु न शौचं न च अपि आचारः न सत्यम् विद्यते. ॥७॥

तरि पुण्याकाणीं प्रवृत्ति । कां पापाविषयीं नि-
वृत्ति । या जाणणेयाची राती । त्याचें मन ॥८१॥ नि-
गणेया आणि प्रवेश । चित्त नेदीतु आवेश । को
बाकिटु जैसा । आर्षिभ्रंका पै ॥८२॥ कां दिवळें आ-
गुती येईल । कीं नये हें पुढील । न पाहातां दे आंठ-
वल । मूर्ख चोरा ॥८३॥ तैसिया प्रवृत्ति निवृत्ति
दोनी । नेणितती आसुरीं जनीं । आणि शौच तें
स्वर्मी । देखती या ते ॥८४॥ काकिमा सांडोळ को-
कसा । बरि चोखीं होईक बायला । राक्षसही मांसा ।
विटों बाके ॥८५॥ परि आसुरां प्राणियां । शौच

भोगण्यास. ११ मार्ग. १२ ज्ञान सांगते वेळीं. १३ सांगुं.
१४ पुष्परत्न. १५ आश्रय केल्याशिवाय. १६ मावळेकी.
१७ वाट. १८ कोंडला. १९ पांढरेपणा.

रोग मस्त करतात, किंवा कुमुदूतीचे वेळी कुयोग एकत्र होतात, ५८ दुसऱ्यावर विश्वास ठेवणारा मनुष्य चोराच्या तावडीत सापडावा, किंवा धकला-भागलेला मनुष्य महापुतात पडावा [म्हणजे त्याचे वाईट परिणाम होतात], त्याप्रमाणे, या दोघांनी मनुष्याचे अतिशय अनिष्ट होतें. ५९ किंवा शेकी मरते वेळी तिला सात नांग्यांची इंगळी चावते, त्याप्रमाणे हे सहा दोष त्या मनुष्यास प्रस होतात, कीं २६० उशाचे मोक्षमार्गास जाण्याचे सर्व उपाय बंद असल्यामुळे जो संसारसागरात बुडतो; ६१ आणि, अर्जुना, अधम योनीच्या पाय-घांनी उतरत उतरत जो स्थावर योनीच्या तळापर्यंत येऊन ठेपतो. ६२ हे असो, त्याच्या ठिकाणी हे सहा दोष एकत्र होऊन आसुरी संपत्ति बाढवितात. ६३ याप्रमाणे जगात ज्या त्या दोन संपत्ति प्रसिद्ध आहेत, त्यांची निरनिराळी लक्षणे तुला सांगितलीं. ६४

दैवी संपत्तीपासून संसारांतून सुटका होते, आणि आसुरी संपत्तीपासून संसाराचे बंधन प्राप्त होतें. अर्जुना, तूं दैवी संपत्तीत जन्मला आहेस, तेव्हां तूं शोक करूं नको. ॥ ५ ॥

या दोन संपत्तीपैकी पहिली जी दैवी संपत्ति तुला सांगितली, ती म्हणजे मोक्षरूपी सूर्याच्या उदयाने झालेली पहाटच आहे असे समज. [सूर्योदयाच्या पूर्वी जशी पहाट होते, तशी त्या दैवी संपत्तीची प्राप्ति म्हणजे मोक्षापूर्वीची स्थिति होय.] ६५ दुसरी जी आसुरी संपत्ति, ती जीवास मोक्षरूपी लोखंडाची बिडीच होय. ६६ पण हे ऐकून तूं मनांत धास्ती घेशील हो ! हे पहा—सूर्याने रात्रीचा का धाऊं बाळगावा ! ६७ हे धनंजया, या आसुरी संपत्तीच्या सपाट्यात तोच सापडतो, कीं जो या सहा गुणांस आश्रय देतो. ६८ अर्जुना, तूं तर असा जन्म पावला आहेस की, आतां सांगितलेल्या या दैवी गुणांचा उत्तम असा समुद्रच. ६९ म्हणून, पार्था, तूं या दैवी संपत्तीचा स्वामी होऊन, मोक्षसुख घेण्यास ये. ७०

अर्जुना, या लोकीं दैव आणि आसुर असे दोन प्रकारचेच मनुष्यांचे वर्ग आहेत. त्यांपैकी, दैववर्ग पूर्वी तुला विस्ताराने सांगितलाच आहे; आतां आसुरवर्गाचीं लक्षणे सांगतो तीं ऐक. ॥ ६ ॥

आणि या दैवी व आसुरी संपत्तींनी युक्त अशा

लोकांच्या बागणुकीचे अनादिसिद्ध मार्ग चालत आलेले आहेत. ७१ ज्याप्रमाणे रात्री निशाचराचे व्यापार चालू असतात, व दिवसा मनुष्यादिकांचे उत्तम व्यापार चालत असतात, ७२ त्याप्रमाणे, अर्जुना, आपआपल्या मार्गांनी ही दैवी व आसुरी सृष्टि चालत असते. ७३ त्याचप्रमाणे, ज्ञान सांगते वेळी दैवी संपत्ति मागळे अध्यायांत विस्तारेंकरून सांगितली. ७४ आतां, आसुरी संपत्तीत बागणारे जे लोक, त्यांनविषयीं तुला सांगतो तिकडे पूर्ण लक्ष असूं दे. ७५ तर नाद ज्याप्रमाणे वायाशिवाय कोणास ऐकूं येत नाही, किंवा पुण्याशिवाय मकरंद मिळत नाही, ७६ त्याप्रमाणे त्या आसुरी संपत्तीने एखाद्या शरीराचा आश्रय केल्याशिवाय ती दृष्टीस पडत नाही. ७७ मग लांकडावर लांकूड घासल्याने जसा त्या ठिकाणीं अग्नि दृष्टीस पडतो, तशी मनुष्याच्या देहांत ओतप्रोत भरलेली ही दृष्टोत्पत्तीस येते. ७८ त्या वेळी, कस व्याप्रमाणे बाढत जाईल तसा त्यांतील रसही वाढतो, त्याप्रमाणे, जसजसा प्राण्याचा देह वाढेल तसतशी तीही वाढते. ७९ आतां, अर्जुना, आसुरी संपत्तीच्या दोघांनी युक्त असे जे प्राणी जन्मलेले आहेत, त्यांची लक्षणे तुला सांगितों. २८०

आसुरी संपत्तीच्या लोकांना, कोणतें काम करावें व कोणतें करूं नये हें समजत नाही; आणि त्यांचे ठिकाणीं अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा आणि त्याचप्रमाणे आचार व सत्य हीं नसतात. ॥ ७ ॥

तर पुण्याचरणाविषयीं प्रवृत्ति किंवा पापाचरणाविषयीं निषेध या ज्ञानाचा ज्यांचे अंतःकरणांत काळोस असतो, ८१ कोशकिडा आवेशाने आपले घरटें बांधू लागला म्हणजे ज्याप्रमाणे आपल्यास बाहेर निघण्याला किंवा आत प्रवेश करण्याला वाट आहे किंवा नाही इकडे लक्ष न देतां आत कोंडला जातो, ८२ अथवा आपण दिलेलें मांडवल वसूल होईल किंवा नाही हा पुढील विचार न पाहतां मूर्ख मनुष्य चोरास कर्जाऊ पैसे देतो, ८३ त्याप्रमाणे, आसुरी संपत्तीचा आश्रय करणारे जे लोक आहेत, ते प्रवृत्ति व निवृत्ति हे दोन्ही मार्ग जाणत नाहीत; आणि शुचित्व कसे तें त्यांना स्वप्नांत देखील माहीत नसतें. ८४ कोळसाही आपला काळेपणा टाकील, कावळाही पांढरा होईल, आणि राक्षसही मांस खाण्याचा शीट मानतील; ८५ पण, अर्जुना, ज्याप्रमाणे मया

नाहीं धनंजया । पवित्रत्व जेवि भांडिया । मद्या-
धिया ॥८९॥ वाढविती विधीची आस । कां पाहाती
बडिकांची वास । आपाराची भास । नेणतीचि ते
॥८९॥ जेसं चरणें शेलियेचें । कां जावणें बारियाचें ।
जाळणें आगीचें । भळतेउतें ॥८८॥ तैसें पुढीं सुनि-
स्वर । आचरती ते गा आसुर । सर्वेसि कीर वैर ।
सदाचि तथा ॥८९॥ जरी गांगिया आपुळिया ।
बिंचू करी गुदगुळिया । तरी साचा बोलिया । बो-
ळती ते ॥२९०॥ अपानाचेनि तोंडें । जरि सुगंधा
येणें घडे । तरि सत्य तथा जोडे । आसुरातें ॥९१॥
ऐसें ते न करितां काहीं । आंगचि बोखटें पाहीं ।
आतां बोळती ते नबाई । सांगिजेळ ॥९२॥ येव्हवीं
करेवाच्या ठायीं चांग । तें तथासि केंचें नीट आंग ।
तैसा आसुरांचा प्रसंग । प्रसंगें परिस ॥९३॥ उध्व-
णीचें जेवि तोंड । उमळीं धुवांचे उमड । हें जाणिजे
तेवि उषड । सांगों ते बोक ॥९४॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्वत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

अन्वय—[१८] जगत् असत्, अप्रतिष्ठं, अनीश्वरम्,
अपरस्परसंभूतं, [च] कामहेतुकं [अस्ति], अन्यत् किं ?
[इति ते] आहुः ॥८॥

तरि विश्व हा अनादि ठावो । येथ निवृत्ता ईश्वररावो ।
चावडिये न्यावो अन्यावो । निवडी वेदु ॥९५॥ वेदीं अ-
न्यायी पडे । तो निरंभभोगें वुडे । सन्धीं तो सुरवेतें ।
स्वर्गीं जिये ॥९६॥ ऐसी हे विश्ववस्था । अनादि
जे पार्थो । ह्येतें म्हणती ते वृथा । अवघेचि हें
॥९७॥ यज्ञमूढ ठकिले पार्थो । देवपिसे प्रतिमाळीं ।
नागवळे भगचे योगी । समाधिअभें ॥९८॥ येथ
आपळेनि बळें । भोगिजे जें जें वेढाले । हेंवांचोनि
वेगळें । पुण्य आहे ॥९९॥ ना अशकपणें आंगिकें ।

१ नाहींकी करतात. २ वाट. ३ पुढें करून. ४
उंटाच्या. ५ धुराच्याचें. ६ ओकते. ७ धुराचे. ८ कोट.
९ नरक. १० न्यायानें वागणारा. ११ सुखानें. १२

बोकळ वेढाळीं न टके। ऐसा गौदिजेवीण विषयसुखें ।
तेंचि पाप ॥१००॥ प्राण वेपती संपत्तांचे । हें पाप
जरी साचें । तरी सर्वस्व हाता येतयांचें । हें पुण्य-
फल कीं ॥१॥ बळी अवळातें खाय । हेंचि भौधित
जरी होय । तरी मासयां कां न होय । निसंतान ॥२॥
आणि कुळें बोधूनि दोन्ही । कुमारेचि शुभलक्ष्मी ।
मेळवीजती प्रजासाधनीं । हेतु जरी । ३॥ तरी पशु-
पक्ष्यादि जाती । जया मिती नाहीं संतती । तथा
कोणें प्रतिपेदीं । विवाह केले ॥४॥ चोरियेचें धन
आळें । तरि तें कोणासि विष आळें । बालेंभें पर-
हार केलें । कोडी कोणी होय ॥५॥ म्हणोनि
देवो गोसावी । तो धर्माधर्म भोगवी । आणि
परत्राच्या भावीं । करी तो भोगी ॥६॥
परि परत्र ना देवो । न दिसे म्हणोनि तें
वावो । आणि कर्ता निमै मा ठावो । भोग्यासि क-
षणु ॥७॥ येथ उर्वशिया इंद्र सुखी । जैसा कां
स्वर्गलोकीं । तैसाचि कृमिही नरकीं । कोळतु शेंधे
॥८॥ म्हणोनि नरक स्वर्गु । नव्हे पापपुण्यभागु ।
जे दोही ठायीं सुखभोगु । कामाचाचि तो ॥९॥
याकारणें कामें । स्त्रीपुरुषयुग्मे । मिळती तेथ जन्मे ।
आघवें जग ॥१०॥ आणि जें जें अभिकेचें ।
स्वार्थाळागीं हें पोषे । पाठीं परस्परद्वेष । कामचि
नाही ॥११॥ एवं कामावांचुनि काहीं । जगा मूळ-
चि आन नाहीं । ऐसें बोळती पाहीं आसुर गा ते
॥१२॥ आतां असो हें किडाळें । बोळीं न करूं
पचळ । सांगतांचि सैफीळ । होतसे वाचा ॥१३॥
पतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवत्युप्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

अन्वय—पतां दृष्टिम् अवष्टभ्य नष्टात्मानः, अल्प-
बुद्धयः, उपकर्माणः अहिताः जगतः क्षयाय प्रभवन्ति ॥९॥

गाजका जातो. १३ पाप. १४ पावलोपावकी. १५ आवडीनें
१६ व्याभिचार. १७ परलोकी. १८ मरतो. १९ संतोष
मानतो. २० इच्छेन. २१ मिळविता. २२ निष्ठ. २३ व्यर्थ.

च्या पात्रास पवित्रपणा येत नाही, त्याप्रमाणे या आसुरी प्राण्यास शुचित्व येणार नाही. ८६ ज्यांना शास्त्रोक्त कर्मांची इच्छा नसते, जे बहिष्काऱ्या आज्ञेची वाट पहात नाहीत, आणि आचाराची ज्यांना ओळखही नसते; ८७ ज्याप्रमाणे शेळी हवा तो पाळा साते, किंवा बारा वटेले तिकडे वाहतो, तसाच अग्नि एकदा भडकल्यावर हवा तो पदार्थ जाळून टाकतो, ८८ त्याप्रमाणे, आपले इच्छेलापुढे करून आसुरी संपत्तीचे लोक आचरण करितात; व सत्याबरोबर त्यांचे नेहमी हाडवेर असते. ८९ जर बिचू आपली नांगी मारून त्यायोगाने लोकांस गुद्गुल्या करू शकेल, तरच त्याच्या बोलण्यात सत्य आढलेल. ९० गुद्गुद्वारातून निघणारा बारा ज्वर सुगंधयुक्त निघेल, तरच आसुरी संपत्तीच्या लोकांजवळ सत्य सांपडेल. ९१ अशा प्रकारे काही न करताही ते स्वभावतःच वाईट असतात. समजलास ! आता, त्याचे बोलण्याचा नवलाव तुला सांगतो. ९२ एरव्ही, उंटाच्या ठिकाणी पाहू गेलें तर त्याचा कोणता अवयव नीट आहे म्हणून सांगता येणार ! त्याप्रमाणे आसुरी संपत्तीच्या लोकांची स्थिति आहे. परंतु प्रसंगानुसार सांगतो ती ऐक. ९३ आता जी आम्ही त्यांची मावणें सांगणार आहो, ती म्हणजे धुराड्याच्या तोंडातून ज्याप्रमाणे धुराचे लोट बाहेर निघतात, त्याप्रमाणे असतात असे समज. ९४

‘हें जग लबाड, धर्माधर्माची स्थिति ज्यांत नाही असे, ईश्वररहित, संयोगजन्य आणि ज्याला काम हेंच मूळ कारण, असे आहे, दुसरें काय ?’ असे ते म्हणतात. ॥ ८ ॥

तर विश्व हें अनादि चालत आलेलें आहे, व त्या ठिकाणी ईश्वर हा सर्वांत श्रेष्ठ असून तेथील निथंता आहे, आणि तेथील चावडीवर वेद्दे न्याय व अन्याय यांचा उलगडा करतात; ९५ वेद ज्याला अन्यायी ठरवितात, त्याला नरकभोगाची शिक्षा होते; व न्यायी ठरवितात तो सुखाने स्वर्गगंत करतो. ९६ पार्था, अनादिकालापासून चालत आलेली जी ही विश्वाची व्यवस्था, तिला, हें सर्व सोटें आहे, असे ते म्हणतात. ९७ ज्यांना यज्ञाचे वेड लागलें आहे, ते यज्ञ करून फसतात; ज्यांना देवांची पूजा करण्याचे वेड लागलें आहे, ते मूर्तिपूजा करतात; व जे समाधि योगाने भ्रम पावले आहेत, ते हा संसार टाकून मगधी वसें पावतून योगी होतात. ९८ या जगांत आपल्या सामर्थ्याने ज्याचा उपभोग घेतां वेईल त्यांचाचून

दुसरें पुण्य आहे काय ! ९९ सर्व विषयोपभोग एकत्र करून अंगांत शक्तिनसल्यामुळे त्याचा उपभोग ज्याला घेतां येत नाही, तेंच पाप होय. १०० श्रीमान लोकांचे प्राण हाण करणें हें जरी सारोसर पाप आहे, तरी त्यांचे सर्व धन आपले हातांत येतें हें पुण्यकंद होय. १ जो बलवान असतो तो अशक्त्याचा नाश करतो, हें जर पाप म्हणार्हे, तर मोठे मासे लहान माशांस खातात तर त्यांचे निसंतान कसे होत नाही ! २ आणि दोन्हीकडील कुलें शोधून प्रजा उत्पन्न करण्याच्या हेतूने जर मुलामुलीचे समुहूर्तावर विवाह करतात, उत्तर पशुपक्ष्यादिकांस जी अनिवार संतति होते, त्यांची समुहूर्त पाहून पावलोपावली कोण लहें लावितो ! ४ चोरून आणलेल्या धनाचा कोणी उपयोग केला असता कोणास तें विषाप्रमाणें बाधलें आहे काय ! किंवा आवडीने व्यभिचार केला असता कोणास कोड उत्पन्न झालें आहे काय ! ५ म्हणून, ईश्वर जो जगाचा स्वामी आहे, तो धर्माधर्मांने बाणणारास शासन करतो, आणि या लोकीं केलेलें काय मनुष्यास परलोकीं भोगाचें लागतें, ६ परंतु परलोक व ईश्वर दिसत नाहीत, म्हणून त्याविषयी बोलणें व्यर्थ होय; आणि पुण्य किंवा पाप करणारा मरण पावला तर त्याची कळें भोगण्यास कोण उरतो ! ७ हें पहा-स्वर्गलोकीं ज्याप्रमाणें उर्वशीच्या उपभोगानें इंद्र सुखी असतो, त्याप्रमाणें नरकातील किडेही त्यातच संतोष मानतात. ८ म्हणून नरक किंवा स्वर्ग हें पापकर्मांचे किंवा पुण्यकर्मांचे फल नाही. कारण दोन्ही ठिकाणी कामाचाच सुखोपभोग प्राप्त होतो. ९ यास्तव कामाच्या इच्छेनें स्त्रीपुरुष एकत्र झाले असतां सर्व जगाची उत्पत्ति होते; १० आणि आपल्या हिताकरिता जी जी इच्छा करून आपण कांहीं मिळवितो, त्याचा आपल्यास वाट आल्यावर द्वेष उत्पन्न होऊन आपली इच्छाच त्याचा नाश करिते. ११ याप्रमाणें, जगाच्या उत्पत्तीस कामाचाचून दुसरें कांहीं नाही, असें आहुर लोक म्हणतात. १२ आतां सा निय बोलण्याचा जास्ती विचार नको. कारण याविषयी चर्चा करणें केवळ व्यर्थ होय. १३

या पूर्वोक्त दृष्टीचा आश्रय करून ज्यांचे स्वभाव दुष्ट झाले आहेत, जे विषयलंपट झाले आहेत, जे भयंकर कर्मे करणारे व सर्वोशीं वैर करणारे आहेत, असे आसुरी संपत्तीतील लोक जगाचा नाश करण्यास उत्पन्न झालेले असतात. ॥ ९ ॥

आणि इंशराचिया खंती । जुसधियाचि करिती
 खांथी । हेंही नाहीं चिती । निश्रयो एकु ॥१४॥
 किंजुना उवड । आंगीं काऊनिचां पाखांड । ना-
 स्तिकपणाचें हाडे । रोंविलें जीवीं ॥१५॥ ते वेळीं
 स्वर्गकागीं आवड । कां नरकाचा अडदये । या वा-
 लनाचा अंकुर । जळोनि गेला ॥१६॥ मग केवळ ये
 देहखोडा । अमेध्योदकाचा जुडबुडा । विषयपंकीं
 सुहाडा । बुडाले गा ॥१७॥ जें आटांवे होती जळ-
 वर । तें खोही भिळती डीबेर । कां पडावें होय ता-
 रीर । तें रोगां उदयो ॥१८॥ उदैनजें केतूचें जेंस ।
 विन्ना अनिष्टोदेस । जन्मती ते तैसे । कोकां आटूं
 ॥१९॥ विरेंडकिया अजुन । फुटती तें ते कोंभ ।
 पापाचे कीर्तिस्तंभ । चाळते ते ॥२०॥ आणिसागां
 पुर्वां जाळजें । बांजूनि आगीं कांही नेणे । तैसें वि-
 रुद्धाचि एक करणें । अलतेयां ॥२१॥ परि तेंचि गा
 करणें । आदरिती संभ्रम जेणें । तो आईक पायां
 म्हणे । भीनिवाहु ॥२२॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ।
 मोहाद्गृहीत्वाऽऽसद्भाहान्प्रवर्ततेऽशुचिचित्रताः॥

अन्वय—दुष्पूरं काममाश्रित्य मोहाद् असत् भाहान्
 गृहीत्वा अशुचिचित्रताः दंभमानमदान्विताः प्रवर्तते. ॥ १० ॥

तरि जाळ पाणियें न भरे । आगीं इंशनें न पुरे ।
 तथा इंभराचिये थुरे । भुकाळु जो ॥२३॥ तथा का-
 माचा वोळोवा । जीवीं भरुनि पांडवा । दंभमानाचा
 मेळावा । मेळविती ॥२४॥ मातकिया कुंजरा । आ-
 गळीं जाकी मदिरा । तैसा मदाचा ताठा तंव जरा ।
 चढतां जाणीं ॥२५॥ आणि आग्रहा तोचि ठावो ।
 वरि मौक्याऐसा सावोवो । मग काय बान् निर्वाहो ।

निश्रयाचा ॥२६॥ जिहीं परोपेतापु बडे । पराधा
 जीवु रगडे । तिहीं कर्मीं होऊनि गाडे । जन्मवृत्ती
 ॥२७॥ मग आपुलें केलें फोकारिती । आणि जगातें
 धिक्कारिती । दाही दिशीं पसरिती । स्पृहाजोळ ॥२८॥
 ऐसेनि गा भोंटोयें । थोरिचे जाणिती पायें । धर्म
 भेनू खुरयें । सुटलें जेंस ॥२९॥

चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ।
 कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः॥३१॥

अन्वय—[ते] अपरिमेयां प्रलयांताम् चिंताम् उपा-
 श्रिताः च कामोपभोगपरमाः एतावत् इति निश्चिताः ॥३१॥

याचि येका आशंती । तथाचिया कर्मप्रवृत्ती ।
 आजि जिणियाही परीती । वाहती चिंता ॥३२॥
 पाताळाहुनि निर्झ । जियेचिये उंचिये सानें गगन ।
 जे पाहतां त्रिभुवव । अणुही मोहे ॥३३॥ ते योग-
 पटोची मयेणी । जीवीं अनियम धिर्तवणी । जे सांडूं
 नेणे मेरेणीं । बळीभा जैसी ॥३४॥ तैसी चिंता अ-
 पार । वाढविती निरंतर । जीवीं सुनि असोरे । वि-
 ययादिक ॥३५॥ शिवा गाडलें आडकावें । स्त्रीरूप
 डोळां देखावें । सर्वेद्रियें आळिगावें । शियेतेंचि ॥३६॥
 कुरवंडी कीजे असुतें । ऐसें सुख शियेपरौतें । नाहीं
 चि म्हणौनि चित्तें । निश्रयो केका ॥३७॥ मग
 तथाचि स्त्रीभोगा । कागीं पाताळ स्वर्गा । जावती
 दिगिबभौगा । परीतेही ॥३८॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
 ईदंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥३९॥

अन्वय—आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः का-
 मभोगार्थं अन्यायेन अर्थसंचयान् ईदंते. ॥ १२ ॥

१ उवड. २ [हा महाराजाचा आहे हें समजण्याकरितां
 त्या ठिकाणीं एक हाड रोंवलेलें असतें, त्याप्रमाणें] ३ भव.
 ४ अपवित्र जकाचा. ५ मुख्य ओडवती. ६ कोळी. ७ ये-
 रलें असता. ८ समारंभानें. ९ जाळें. १० तृप्ति न
 होण्याच्या. ११ आग्रह. १२ हत्तीचा. १३ सहाय. १४

परपीडा. १५ इच्छेनें जाळें. १६ अभिमानानें. १७ साधनानें.
 १८ खोळ. १९ संन्याशास बालून दिकेरया नियमाप्रमाणें.
 २० मोजणी. २१ चिंता धारण करताव. २२ संकटांत. २३
 पतीचे ठिकाणीं एकनिष्ठ असणारा स्त्री. २४ खोटे. २५ दि-
 शाच्या सीमेपलीकडे.

आणि ईश्वराचा निटकारा करून नुसती बडबड करतात; इतकेंच मग, तर त्यांच्या चित्तात एक निश्चय नसतो; १४ किंबहुना, आपण पासांही आहो! असें म्हणवून घेऊन नास्तिकपणाचें हाड आपले जीवत रेंवून घेतात. १५ मग स्वर्गाविषयी श्रद्धा किंवा नरकाचें मय याविषयी त्यांचे मनांत कांहीं-एक बागत नाही. १६ मग, वीरा अर्जुना, हे आसुरी लोक देहकरी सोड्यांत सापडून अपवित्र जलाच्या नाशवंत बुडबुड्याप्रमाणें विश्वरूपी बिसलांत बुडनात. १७ ज्या वेळेस जलचरांचा मृत्यु ओढवतो, त्या वेळेस त्यांना धरण्याकरितां डोडांवर कोळी लोक जमून जाळी टाकतात, किंवा शरीररतनाची वेळ आल्यावर रोग उद्भवतात; १८ किंवा प्रजेला पीडा व्हावयाची असली म्हणजे ज्याप्रमाणें धूमकेतु आकाशांत उगवतो, त्याप्रमाणें, लोकांचा नाश होण्याची वेळ आली म्हणजे आसुर उत्पन्न होतात. १९ ज्याप्रमाणें अशुभ पेरलें असता त्याला अशुभच कोव येतात, त्याप्रमाणें हे पापाचे चालतेबोलते कीर्तिस्तंभच आहेत. ३१० आणि ज्याप्रमाणें अमीला मार्गे अथवा पुढें आलेली वस्तु जाळण्याशिवाय दुसरें कर्तव्य नसतें, त्याप्रमाणें त्यांच्या जबळ येणारा मनुष्य जागला असो अथवा वाईट असो, त्याचा हे नाशच करतात. २१ परंतु ज्या समारंभानें ते आपलीं कृत्ये करतात, त्याचें वर्णन करतो, तें ऐक, असें श्रीनिवास पार्थास म्हणाले. २२

अनिवार कामाचा स्वीकार करून व मोहानें भलताच ग्रह धरून ते दुराचारी, आणि दंभ, मान व मद यांनीं युक्त असे लोक कर्म करण्यास उद्युक्त होतात. ॥ १० ॥

तर जाळ्यांत कधी पाणी साठविता येत नाही, व अमीला कांणें कधीं पूर्ण होत नाहीत, अशा दुर्भर वस्तुप्रमाणें जो नेहमी बुभुक्षित असतो, २३ त्या कामाला आपले मनांत आश्रय देऊन, हे पांडवा, जे दंभ व मान यांची त्यांत भर घालतात; २४ माजलेल्या इत्तीस ज्याप्रमाणें दाह पाजल्यावर तो अधिक उन्मत्त होतो, त्याप्रमाणें अंगांत मदाचा ताडा भरलेले ते आसुरी संपत्तीनें युक्त असे लोक जो जो वृद्ध होतात, तो तो आपणांस मोठे दुष्टाचार्य असें समजतात, २५ आणि ते कोणतीही गोष्ट दुराग्रहांनें तडीस नेल्याशिवाय ठेवीत नाहीत, तशांत मूर्खपणाची भर पडल्यावर मग निश्चयाची दाद कोठें लागणार ! २६

ज्या योगानें दुस्न्यास पांडा होईल किंवा दुस्न्याची प्राणहानि होईल, तीं कर्म करण्याविषयीं जे नेहमीं प्रवृत्त असतात; २७ आपण केलेलें कृत्य चडूकडे प्रसिद्ध करतात व जगाला तुच्छ मानतात; आणि त्यांच्या इच्छेत धाव घेण्यास दशदिशाही पुत नाहीत! २८ ज्याप्रमाणें गाय घेतात मोकळी सोडल्यावर ती हवी तिकडे चरते, त्याप्रमाणें अभिमानानें पापाचरणाची वृद्धे करतात; २९

जिचें मोजमाप करितां येत नाही, व मरणापर्यंत जिचा अंत होत नाही, अशा चित्तेचा आश्रय केलेल्या आणि कामोपभोगांमध्येच मग झालेल्या पुरुषांचा, [कामशांति] हाच पुरुषार्थ होय, असा निश्चय झालेला असतो. ॥ ११ ॥

याच एका साधनानें ते आपलीं कर्म करतात, आणि मरण पावल्यावरही आपल्यास झुस मिळवें म्हणून काळजी वाहतात. ३१० जी चिंता पातालाहूनही सोल व गगनाहूनही उंच, आणि जिच्याशीं तुलन केली असतां त्रिभुवन अणूएवढेंही दिसत नाही; ३१ संन्याशास चालून दिलेल्या नियमाप्रमाणें हे आपला कित्ता बळवून मनाव अनियमित चिंता धारण करतात; आणि ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्री संकटसमयींही आपल्या नवऱ्यास सोडीत नाही त्याप्रमाणें ती यांना सोडीत नाही. ३२ त्याचप्रमाणें, असार अशा विषयादिकांविषयीं नेहमीं मनांत लालसा बाळगून त्यांच्या प्राप्तिविषयीं अपार चिंता वाहतात; ३३ स्त्रियांचें गाणें नेहमीं ऐकावें, स्त्रियांचें स्वरूप होळ्यानीं पाहावें, सर्व इंद्रियांना स्त्रियांचेंच आलिंगन करण्यास सांपडावें; ३४ आणि स्त्रीपासून होणाऱ्या सुखावरून अमृतही ओवाळून टाकावें; अशा प्रकारें, खपेला अधिक असें दुसरें सुखच नाही असा त्यांचे मनानें निश्चय केलेला असतो. ३५ मग त्याच स्त्रीभोगाकरितां स्वर्गांत, पाताळांत किंवा दिशांचे सीमेपलीकडेही धाव घेण्यास ते तयार असतात. ३३६

शतशः आशापाशांनीं बद्ध झालेले व कामक्रोधांचे ठिकाणीं तत्पर असलेले ते लोक आपल्या इच्छेप्रमाणें भोग भोगण्याकरितां अन्यायानें पुष्कळ द्रव्य मिळविण्याची इच्छा करतात. ॥ १२ ॥

आमिषकबलु थोरी आषा । न विचारितां गिळी
मासा । तैसें कीजे विषयाशा । तबांलि गा ॥३७॥
बाळिउ तंव न पवती । मग कोरडियेचि आशेची
संवती । वाढज वाढज होती । कोशकिडे ॥३८॥
आणि पसरिका अभिकाषु । अपूर्णु होय तोचि द्वेषु ।
पूर्व कामक्रोधाहूनि अबिकु । पुरुषार्थु नाही ॥३९॥
दिहा खोळें राजी जागोवा । ठाणांतरिया जैसा पां-
डवा । अहोरात्रिही विसावा । भेटेचिना ॥४०॥
तैसें बंधोनि कोटिकें कामे । नेहटती क्रोधाचिचे
वेमे । तरी रागेद्वेष प्रेमें । न माती केंही ॥४१॥ ते-
विचि जीवींचिया हांवा । विषयवासनांचा मेळावा ।
केका परी तो भोगावा । अर्थे कीना ॥४२॥ म्हणोनि
भोगाबयाजोगा । पुरता अर्थु पै गा । आणावया
जगा । झोंबती सैरा ॥४३॥ एकातें साधूनि मारिती ।
एकाचीं सर्वस्वें हरिती । एकाकाचीं बभौरिती । अ-
पार्ष्वत्रें ॥४४॥ पांशिकें पोतीं बागुरा । सुणीं ससाणे
चिकोटी खोचौरा । वेऊनि निवती डोंगरा । पारधी
जैसे ॥४५॥ ते पोसावया पोट । मारुनि प्राणिबांचे
संघाट । आणिती ऐसें निवृष्ट । तेंही करिती ॥४६॥
परप्राणवाते । मेळविती वितें । मिलावया चितें ।
तोषणें कैसें ॥४७॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्त्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

अन्वय—अद्य इदम् मया लब्धं, इदं मनोरथं [मः]
प्राप्त्ये, इदम् धनं [अधुना] मे अस्ति, च [इदम्] अपि
धनम् पुनः भविष्यति. ॥१३॥

म्हणे आजि मिया । संपत्ति बहुतेकांचिया । आ-
पुण्या हातीं केलिया । धन्यु ना मी ॥४८॥ ऐसा
क्षोधां जंब जाये । तंव मन आणीकही वाहे । सर्वेचि

१ मांसाचे गोळे. २ चाकर्णे. ३ ठाण्यांतिक स्मारास. ४
अदळतात. ५ टेंकडावर. ६ कामक्रोश. ७ लढवितात. ८
नाश करणाऱ्या युक्ता. ९ पाश. १० जाळें ११ शिकारी
कुजे. १२ विकटण्या. १३ भाळे. १४ मोठी मिरवीत

म्हणे पाहे । आणिकांचेही आणू ॥४९॥ हें भेजुळें
असे जोडिलें । तयाचेनि भांडवळें । लाभा वेईन
उरळें । चराचर हें ॥५०॥ ऐसेनि धना विश्वा-
चिया । जीचि होईन स्वामिया । मग दिठी पडे
तया । उरें नेवीं ॥५१॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी

अन्वय—असौ शत्रुः मया हतः, च अपरान् अपि
हनिष्ये; अहं ईश्वरः, अहं भोगी, अहं सिद्धः, बलवान् [च]
सुखी [अस्मि]. ॥ १४ ॥

हे मारिले वैरी थोडे । आणीकही सौधीन गांढे ।
मग नादेन पर्वाहें । येककाचि मी ॥५२॥ मग माझीं
होतीक कांभारी । तियेवांचूनि येरें मारी । किंबहुना
चराचरीं । ईश्वर तो मी ॥५३॥ मी भोगभूमीचा
रावो । आजि सर्वसुखासी ठावो । म्हणोनि हुंदुही
वावो । मातें पाहुनि ॥५४॥ मी मनें वाचा वेहें ।
करीं तें कैसें नोहे । कें मजवांचूनि आहे । आज्ञा-
सिद्ध आन ॥५५॥ तंवचि बळिया कालु । जंब न
दिसें मीं अर्तुंबळु । सुखाचा कीर निवळु । राखिबो
मीचि ॥५६॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि

कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यस्ये दास्यामि मोदिष्य

इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

अन्वय—आढ्यः अभिजनवान् अस्मि, मया सदृशः
कः अन्यः अस्ति ? अहं यस्ये, दास्यामि, मोदिष्ये इति ते
अज्ञानविमोहिताः [संतः] ॥ १५ ॥

कुबेर आधिके होये । परी तो नेणे माझी सोये^१ ।
संपत्ती मजसम नव्हे । श्रीनार्थीही ॥५७॥ माझिया
कुळाचा बभौळु । कां जातिपोतांचा मेळु । पाहतां

अ. हे तों. १५ मारीन. १६ बकादय. १७ कौकिकाने.
१८ सेवक. १९ आज्ञा करण रा. २० महाबलवान. २१
राज्ञी. २२ संपन्न. २३ बरोबरी. २४ जीविण्णूनीही.
२५ नांवकौकिक.

गळास लाविलेल्हा अमिषाच्या आशेनें मासा जसा तें खावयास जाऊन मरण पावतो, तसे हे विषयांच्या आशेनें मरण पावतात. ३७ इच्छित गोष्ट प्राप्त न होतां नेहमीं विषयांची कोरडी आशाच करून शे- बटीं हे आपल्यास कोशकिड्याप्रमाणें बंधन करून घेतात; ३८ आणि ज्या वस्तूची इच्छा करावी, ती जर पूर्ण झाली नाही, तर लागलीच द्वेष उत्पन्न होतो. [याप्रमाणें नेहमीं वस्तुलामापासून तृप्ति मानून तीच वस्तु न मिळाल्यामुळे क्रोधयुक्त होतात.] एवंच, कामक्रोध वाढविण्यापलीकडे ज्यांना कर्तव्य नसतें, ३९ अर्जुना, ज्याप्रमाणें टाण्यांतील स्वारास दिवसा कामगिरीकरितां फिावें लावतें, व रात्रीं गहन घालावी लागते, म्हणून त्याला रात्रंदिवस विसावा नसतो, ३४० त्याप्रमाणें, उंच शिखरावरून कामांनं लोटून दिल्यामुळे (ज्या वस्तुविषयी अतिशय इच्छा धरली, ती न मिळाल्यामुळे) क्रोधाच्या टेंकडीवर आदळतात, (क्रोधाविष्ट होतात,) तरी त्यांचें कामक्रोधाविषयीचें प्रेम कमी होत नाही. ४१ त्याचप्रमाणें, मनांत उत्पन्न झालेली विषयांची इच्छा पेशाशिवाय पूर्ण कोटून होणार! ४२ म्हणून, विषयवासना पूर्ण होण्यापुरतें द्रव्य मिळविण्याकरितां जगांतील लोकांस त्रास देतात. ४३ एसाद्याला आडरानां गातून मारतात, एसाद्याचें सर्वस्व हरण कतात, व एसाद्याचा नाश करण्या करितां युक्ति लढवितात. ४४ पारधी लोक डोंगरावर शिकारीस जाते वेळीं ज्याप्रमाणें आपल्याजवळ पाश, पोती, जाळी, शिकारी कुत्रे, बहिरी ससाणे, चिकाट्या व भाळे घेतात, ४५ आणि आपलें पोट भरण्याकरितां पुष्कळ प्राणी मारून आणतात, त्याप्रमाणें हेही अशीच बाईट कर्मे करतात: ४६ दुसऱ्याचा प्राणघात करून द्रव्य मिळवितात; आणि तें मिळाल्यावर त्यांच्या चि- तास कसा संतोष होतो तें ऐक. ४७

हें मीं आज मिळविलें, हा मनोरथ मी उद्यां साध्य करीन, हें इतकें धन आतां मज- पार्शी आहे, हेही पुनः अधिक वाढेल, [असें मनोराव्य ते करितात.] ॥१३॥

तो म्हणतो, "आज बहुतेकांची संपत्ति मीं स्वा- धीन करून घेतली आहे, तेव्हां मी आतां अन्य माहीं बरे!" ४८ याप्रमाणें आपणच आपली प्रौढी मिर-

वीत आहे, तीं त्याचे मनास लागलीच इच्छा करून होते कीं, "आणखीही पुष्कळ लोकांचे इच्छा पूर्ण करून आणूं. ४९ जेवढें काहीं आज आपण मिळ- विलें आहे, तेवढ्या भांडवलावर, जें काहीं आणखी चराचरांकीं शिलक असेल तेवढें मिळवीन. (लुबाडा- वयाजोग्या श्रीमंतांजवळ आणखी जी काहीं स्थावर- जंगम संपत्ति शिलक असेल तीही हरण करून आ- णीन.) ३५० याप्रमाणें या विश्वातील सर्व संपत्तीचा मीच मालक होईन. मग ज्याच्याकडे दृष्टि फिरवीन त्याचा नाश करीन ! ५१

हा शत्रु मीं मारला, व दुसरे आणखी देखील मारीन. मी मोठा समर्थ, मी विषयो- पभोग घेणारा, मी संपन्न, मी बलवान, व मीच सुखी, [आहे असें ते मानितात.] ॥ १४ ॥

"हे आजपर्यंत मष्ट केलेले शत्रु थोडे आहेत, तर आणखी दुसरे जे बलाढ्य आहेत त्यांनाही जिंकून, आणि मग मी एकटाच मोठ्या लौकिकानें नाईन. ५२ मग माझे जे सेवक होतील, त्यांखेरीज इतरांचा मी नाश करीन; किंबहुना या सर्व चराचराचा मी इश्वरच होईन. ५३ मी या मृत्युलोकचा राजा असून सर्व सुखांचा उपभोग घेईन, म्हणून माझें ऐश्वर्य पाहून इद्रही लाजेल. ५४ मी कायावाचामनें करून जें करीन तें सिद्धीस कसें जाणार नाहीं! आणि माझ्यापांचून दुसरा आज्ञा करणारा कोण असणार! ५५ महाबल- वान असा जो मी, त्या मला पाहिलें नाहीं तोपर्यंतच कालाच्या बळाची प्रतिष्ठा आहे; आणि मी तर सु- खाची केवळ रासच होय. ५६

धनाढ्य मी, कुलीन मी, यां जगांत मज- सारखा दुसरा कोण आहे! मी यज्ञ कर- ण्याच्या कामांत सर्वांवर कडी करीन, व नष्ट वगैरे लोकांना विशेष देणग्या देईन व आनंद पावेन, [अशा प्रकारें अतिशय मूढ होऊन ते बळ- बड करितात.] ॥ १५ ॥

"कुबेर संपन्न आहे सरा, परंतु त्याच्यानें माझी बरोबरी करवणार नाहीं; आणि माझ्या संपत्तीप्रमाणें श्रीविष्णूचीही संपत्ति नाहीं. ५७ माझ्या कुळाची नांवलौकिक किंवा आसवर्गीया समुदाय यांच्या

महाह्वी हस्त । दण्डादि दिसे ॥५८॥ म्हणोनि निर-
विघ्नी नांवे । वायां ईश्वरादि भावचे । नाहीं मजसीं
सरी पावे । वेसें कोणही ॥५९॥ आतां कोपका अ-
भिवाह । स्वाचा करीन मी जीर्णोद्धार । प्रतिष्ठान
परमार्ह । यागवरि ॥६०॥ मातें गाती वानितो ।
महानाचें रिश्वविशी । तयां देईन मागती । ते ते वस्तु
॥६१॥ मांजिरा अन्नपानीं । प्रमदांक्षा आळिगनीं । मी
होईन त्रिभुवनीं । आनंदाकार ॥६२॥ काय बहु
सामों ऐसें । ते आसुरीप्रकृती पिसें । तुरंबिती अं-
सोसें । गर्गनाळें तिथें ॥६३॥

अनेकचित्तविभ्रंता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥६४॥

अन्वय—अनेकचित्तविभ्रंताः, मोहजालसमावृताः, का-
मभोगेषु प्रसक्ताः ते अशुचौ नरके पतन्ति ॥६४॥

इश्वराचेनि आंठोपें । रोगी भलतैसें जंरुपे । चा-
वळती संकल्पें । जाण ते तैसे ॥६४॥ अज्ञान
ओतुळे धुळी । म्हणोनि आशा वाहटुळी । ओवळी-
जती अंतराळीं । मनोरथांच्या ॥६५॥ अनियम
आपाठ मेव । कां समुद्रोर्मा अमंग । तैसे कामिती
अनेग । अखंड काम ॥६६॥ मग पै कामनांशि
तथा । जिवी जाहया वेळुरियें । बोरपिळीं कांटिया ।
कमळें जैसीं ॥६७॥ कां पाषाणाचिया माथां । हांकी
कुटकी पार्था । जीवीं तैसे सर्वथा । कुटके जाळे
॥६८॥ तेव्हां चढतिये रजनीं । तमाची होय पुर-
वणी । तैसा मोहो अंतःकरणीं वाढोचें लागे ॥६९॥
आणि बाढे जंव जंव मोहो । तंव तंव विचर्यां रोहो ।
विषय तेथ ठावो । पातकासी ॥७०॥ पापें आपळे-
नि भावें । जंव करिती मेळावे । तव जितोचि आ-
चवे । येती नरका ॥७१॥ म्हणोनि गा सुमती ।

१ मोहा, हळका. २ जारणमारणादि. ३ परपीडा.
४ ब्राह्मण. ५ शिष्यांच्या. ६ दुर्गितात; वास घेतात.
७ अवरिधित इच्छेनें. ८ आकाशपुष्पें. ९ भरात
१० बळकटवो. ११ बळतात. १२ सांपडण्यावर. १३
मनोरथ. १४ वेळ. १५ ओरडाळकी. १६ बासना. १७

जे कुमबोरयां पाळिती । ते आसुर येती वस्ती ।
तथा ठावा ॥७२॥ जेथ असिपन्नतर्हवैर । अदिरांगी-
राचे डोंगर । तातका तेळीं सागर । उतताती ॥७३॥
जेथ यातनांचीं अंणी । हे नित्य मकी समजावणी ।
पडती तिये दाहणीं । नरकलोकीं ॥७४॥ ऐसे वर-
काचिये सेळे । भागीं जे जे जन्मले । तेही देखों
भुलले । यजिती यागीं ॥७५॥ येन्हीं यागादिक
क्रिया । आहार्जेतेची धनंजया । परि विफळसी
आचरोनिथां । नाटकी जैसे ॥७६॥ बलमाचिया उज-
रियें । आपणयाप्रति कुळियें । जोडोनि तोपिती
जैसिया । अहवैपणें ॥७७॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनऽविधिपूर्वकम् ॥७८॥

अन्वय—आत्मसंभाविताः, स्तब्धाः, धनमानमदान्वि-
ताः ते अविधिपूर्वकम् दंभेन नामयज्ञैः यजन्ते ॥ ७८ ॥

तैसें आपणयां आपण । मानितां मंडतपण । कु-
गती असाधारण । गर्वें तेणें ॥७८॥ मग लवें ने-
णती कैसे । आटिवां कोहाचे खांब जेसे । कां
उध्वळे आकाशें । शिळोरांणी ॥७९॥ तैसे आप-
किये बरेवे । आपणाचे रिश्वतां जीवें । तृणाहीहूनि
भाघवें । मानिती नीच ॥८०॥ वरि धनाचिया
मदिरा । माजूनि धनुर्धरा । कृत्याकृत्याविचारा ।
संवतें केलें ॥८१॥ जया आंगीं ओयती ऐसी । तेथ
यज्ञाची गोठी कायसी । तरि काय काय पिसीं ।
न करिती गा ॥८२॥ म्हणोनि कोणे वेळे वेळे ।
मौख्यमद्याचेनि बळें । यागाचींही ठेवाळें । आद-
रिती ॥८३॥ ना कुंड मंडप वेदी । ना उचित सा-
धनसमृद्धी । आणि तयांसी तंव विधी । ईश्वराचि
सदा ॥८४॥ देवां ब्राह्मणांचेनि नावें । आळवारेनहि
नोहावें । ऐसें आधी तेथ यावें । लागे कवणा ॥८५॥

तरवारीच्या धारेसारख्या तीक्ष्ण पानांची. १८ खेराच्या
निखाऱ्यांचे. १९ पक्षि; ओळो. २० हानिकारक. २१ माजवितात
२२ आश्रयनें. २३ वेद्या. २४ सौभाग्यानें. २५ विडाचे.
२६ उंच गेळेले. २७ पर्वत. २८ ऐश्वर्यानें. २९ सेतोपून. ३०
वेगळें. ३१ सामुग्री—ताठा. ३२ यद्वा. ३३ वैमनस्य.

मानां [सृष्टिकर्ता] ब्रह्मदेवही थोडा कमीच होईल. ५८ म्हणून, लोक जो ईश्वरादिकांचा लौकिक गातात, तो व्यर्थ असून माझी बरोबरी करणारा कोणीही सांपडणार नाही. ५९ आतां जारणमारादिकांचा जो लोप झाला आहे, त्याचा मी जोर्णोद्वार करीन, व लोकांस पांडा करणारे जे यज्ञयाग ते करीन. ३६० माझ्या ऐश्वर्याचे जे वर्णन करतील, किंवा माझी स्तुति करतील, आणि नाचतमाशे करून जे मला संतोषवितील, त्यांना ते मागतील त्या वस्तु मी देईन. ६१ माझक अन्न खाऊन व मद्य वगैरे पिऊन स्त्रियांना आलिंगन देण्यांत या त्रिभुवनांत मी तळीन होईन. ॥ ६२ असें आपणही काय काय म्हणून सांगू ? ज्यांना आसुरी प्रकृतीचें वेड लागलें आहे, ते अशा प्रकारें आकाशपुण्यांचा अपरिमित इच्छेनं वास घेतात ! ६३

अशा प्रकारें, अनेक मनोरथानां ज्यांचें चित्त विक्षिप्त झालेलें आहे, जे मोहजालांनं वेढलेले आहेत, आणि कामभोगामध्ये अत्यंत आसक्त झालेले आहेत, ते पुरुष अमंगल नरकामध्ये पडतात. ॥ १६ ॥

ज्याप्रमाणें सन्निपात झालेला रोगी हवें तें बरळतो, त्याप्रमाणें आसुरी संपत्तीनें वेडे झालेले लोक इष्ट्या त्या कल्पना तोंडानें बकतात असें समज. ६४ अज्ञानरूपी धुक आशारूपी वायटकीच्या सपाट्यांत सांपडल्यावर मनोरथरूपी आकाशांत वाटोळी फिरत जाते. ६५ ज्याप्रमाणें आपाळाचे महिन्यांत एकावर एक असे पुष्कळ ढग येतात, किंवा समुद्रांत लाटांवर लाटा येतात, त्याप्रमाणें ते अखंड कामाची इच्छा करतात. ६६ मग मनोरथरूपी वेळ मनांत पसरल्यावर, ज्याप्रमाणें कांटघांवळून कमळें ओढलीं असतां फाटून जातात, ६७ किंवा, पार्था, ज्याप्रमाणें दगडावर हुंडी आपटली असतां फुटते, त्याप्रमाणें त्यांच्या मनोरथांचे तुकडे तुकडे होतात ! ६८ तेव्हां, जों जों रात्र बाढेल तों तों काळोखही वाढतो, त्याप्रमाणें [जों जों अज्ञान वाढेल तों तों] त्यांचे अंतःकरणांत मोह वाढतो, ६९ आणि जों जों मोह वाढेल, तों तों विषय वासनेची वृद्धि होते; आणि विषय तर पातकाला कारण आहेत. ३७० पापें बळावून जों जों वाढतील, तों तों जिवंतपणींच नरकयातना भोगाच्या लागतात ! ७१

म्हणून, हे सुशुद्धिमंता, जे वाईट वासना मनांत घेतात, ते आसुर त्या ठिकाणीं वस्तीला येतात, ७२ ज्या ठिकाणीं तरबारीच्या धारेसारख्या तीक्ष्ण पानांनीं झाडें असून सैराच्या निहान्यांचे हांणेर आहेत, व तापलेल्या तेलाचे समुद्र उतू येतात; ७३ आणि जेथे यातनांची ओळची ओळच असून यमाची नित्य नवी जाचणी असते. अशा घोर नरकलोकांत ते पडतात. ७४ अशा नरकाच्या शेलक्या भागांत जे जन्म घेतात, तेही पहावें तों यज्ञयागादिक कर्मे करण्यांत निमग्न झालेले असतात. ७५ बाकी, अर्जुना, यज्ञादिक क्रिया जरी हानिकारक आहेत, तरी नाटकी लोकांप्रमाणें त्यांचें आचरण करून ते व्यर्थ होळ मिरवितात. ७६ वेश्या ज्याप्रमाणें आपल्या यजमानाच्या आभयानें आपल्यास सौभाग्यवती मानून संतोष मानतात, ७७ आपणच आपली प्रशंसा करणारे, ताठ्यानें वागणारे, व धनाच्या आणि थोरपणाच्या गर्वानें उन्मत्त झालेले ते लोक शास्त्रविधीला सोडून दांभिकपणानें केवळ नांवाचे यज्ञ करितात. ॥ १७ ॥

त्याप्रमाणें, मी सर्वांत श्रेष्ठ आहे, असें आपणच आपल्यास मानून, ज्यांचे अंगांत गर्वाचा ताठा भरतो; ७८ मग, बिडाचे खांब वांकट नाहीत त्याप्रमाणें हे लवत नाहीत, किंवा आकाशांत उंच गेलेले पर्वत ज्याप्रमाणें खालीं लवत नाहीत, ७९ त्याप्रमाणें, आपणच आपल्या ऐश्वर्यानें मनांत संतोष मानून, इतरांस तृणाहूनही कमी लेखितात. ३८० अर्जुना, संपत्तीच्या मदतीनें उन्मत्त होऊन, हे योग्यायोग्य विचाराने फांटा घेतात. अरे, ज्यांच्या अंगांत असा ताठा मरलेला आहे, ८१ त्यांच्या ठिकाणीं यज्ञाची काय किंमत आहे ! तथापि मूर्ख लोक काय करीत नाहीत ! ८२ म्हणून, एसादे वेळेस मौख्यरूप मद्याच्या बळानें यज्ञाचीही धात्र करण्यास तयार होतात ! ८३ त्यांना कुंड, मंडप, वेडी किंवा तत्संबंधी लागणारी सर्व सामुग्री यांची जखर नसते; आणि विधींचें (कोणतेंही कर्म यथाविधि करण्याचें) तर त्यांशीं सदांच बरे असतें. ८४ देवशास्त्राचें नांव मुसतें वीन्याच्या मुळकेबरोबरच यांच्या कानांवर पडेलें, तरी तेंही त्यांना सपत्त नाही. त्यांची अर्थ स्थिति आहे, तेथें देवशास्त्राचें काय काय ! ८५

वै तत्सदृशचो ओकसा । गाईपुढें ठेजनि कैसा ।
वगाणो जेती क्षीररसा । बुद्धिवंत ॥८९॥ तैसें पा-
नाचेनि नावें । जग वाजेनि हावें । नागविती आ-
जवें । अहेराबारी ॥८७॥ ऐसा कांहीं आपुनिया ।
होमिती जे उर्जिया । तेणें कामिती प्राणिबा ।
सर्वनाशु ॥८८॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रक्षिप्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

अन्वय—अहंकारं, बलं, दर्पं, कामं, क्रोधं संश्रिताः
च आत्मपरदेहेषु [स्थितं] मां प्रक्षिप्तः च अभ्यसूयकाः, १८

मग पुढां मेरीं निशाण । कावनी ते दीक्षितपण ।
जगीं कोकरिती आण । बावो बावो ॥८९॥ तेंव्हां
महर्षे तेणें अधमा । गवां चढे महिमा । जैसे केवे
दिचके तमा । काजकाचे ॥९०॥ तैसें मौढ्य व-
जाचे । मौढ्य वंचाचे । अहंकार दुणावे । अविवे-
कुही ॥९१॥ मग दुजयाची भाष । नुरवावया नि-
जेच । बळियेपणा अधिक । होय बळ ॥९२॥ ऐसा
अहंकार बळा । जाकया येकवळा । दुपसागर मेर्या-
दवेळा । सांडूनि वते ॥९३॥ मग बोसंडलेनि' दर्प ।
कामाही पित कुंहेपे । तथा धर्मी सैंवें पळिये ।
क्रोधासि तो ॥९४॥ तेथ वगळा आगी खरमरा ।
तेकातुपाचिया कोठारा । कागळा आणि वारा । सु-
टका कैसा ॥९५॥ तैसा अहंकार बळा आळा । दुपुं
कासकोधीं गूढळा । या दोहींचा मेळु जाळा ।
जयांच्या ठायीं ॥९६॥ ते आपुनिया सवेर्षा । मग
कोणी कोणी हिंसा । या प्राणियांत वीरेक्षा । न
साधिती या ॥९७॥ पहिलें तंव धनुर्धरा । आयु-
किया मांसकक्षिरा । बेंबु करिती अभिचारीं । का-
गोशिया ॥९८॥ तेथ जाळिती जियें देहें । यामाजि
जो मी आहे । तथा आत्मया मज घाये । वाजती
ते ॥९९॥ आणि अभिचारकीं तिहीं । उपद्रविजे
जेमुकें कांहीं । तेथ चैतन्य मी पाहीं । सीणु पावे

१ पेंढा बळन उभें केलेकें बांसकं. २ हाडा. ३ बोलावून.
४ मार्ग. ५ इच्छा करतात. ६ उंका. ७ व्यर्थ. ८
पुढें. ९ उडटपणा. १० समुद्राच्या भरतीच्या पाण्याच्या
मेर्यादेच्या वेळ;—मारवेळ. ११ वाहून जाणा-
ऱ्या. १२ उळें; खळतें. १३ अनिवार. १४ पेटतो.
१५ वळेवमाणें. १६ जारणाराचा प्रयोगांसाठी. १७

॥४००॥ आणि अभिचारावेगळें । विपायें जें भंव-
गळे । तथा टाकितो ईटाळें । पैशुर्नोधीं ॥१॥ सती
आणि सरपुढळ । दानशीळ याशिक । तपस्वी अ-
कौकिक । संन्यासी जे ॥२॥ कां भक्त हन महात्मे ।
हयें माझीं निजोधीं धामें । निर्वाळेंही होमधमैं ।
श्रीतादिकीं ॥३॥ तथा द्वेषाचेनि काळकूटें । वास-
टोनि तिळटें । कुबोळाचीं सेंदेंटें । सैंति कांहीं ॥४॥
तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजन्ममशुभानासुरीण्वेव योनिषु १२

अन्वय—तान् द्विषतः, क्रूरान्, अशुभान् नराधमान्
संसारेषु आसुरीषु एव योनिषु अजस्र अहं क्षिपामि. ११९॥

ऐसे आघवाचि परी । प्रवर्तके माझ्या वैरी ।
तथा पापियां जें मी करीं । तें आइक पां ॥५॥
तरी मनुष्यदेहाचा तागां । वेजनि रेंसती जे जगा ।
तेपदवी हिरोनि पैं गा । ऐसे ठेवीं ॥६॥ जे छेद्य-
गांवींचा वकरडा । भर्वेपुरींचा पानवडा । ते तमो-
योनि तथा मूढां । वृत्तिचि हें ॥७॥ मग आहाराचे-
नि नावें । तुणही जेथ नुगवे । ते व्याघ्र वृश्चिक
आंधेव । तैसिये करीं ॥८॥ तेथ धुधादुःखें बहुतें ।
तोडूनि खाती आपणयातें । मरमरो मागुतें । होत-
चि असती ॥९॥ कां आपळा गरळजाळीं । जा-
ळिती आंगाची पेंदेंळी । ते संपचि करीं बिळीं ।
निरुंधळीं ॥१०॥ परी घेतळा आसु जोंपें । येतुके-
नही मापें । विसावा तथा माटोपे । दुर्जनांसी ॥११॥
ऐसेनि कळपांचिया कोडी । गणितांही संख्या थोडी ।
तेतुका वेळु न काटीं । क्लेशीनि तथा ॥१२॥ तरि
तथांसी जेथ जाणें । तेथिचें हें पहिलें पेणें । तें पा-
वोनि येरें दारुणें । न होती दुःखें ॥१३॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राण्वैव कौतेय ततो यांत्यधर्मां गतिम् २०

अन्वय—[हे] कौतेय, आसुरीं योनिं आपन्नाः ज-
न्मनि जन्मनि मूढाः [संतः] माम् अप्राप्य एव ततो अ-
धर्मां गतिं यान्ति. ॥ २० ॥

बांचतात. १८ दगड. १९ वर्माची. २० आवडती. २१
पवित्र झालेली. २२ माखून. २३ बळकट. २४ सारतात.
२५ बाण. २६ दोरा. २७ कर्तव्य कर्म विसरतात. २८
संसारपुढीचा. २९ पाणवडा. ३० अरण्यांत राहणारे. ३१ लोकां.
३२ कांडूच ठेवलेल्या. ३३ बाहेर टाकतां वेढील. ३४ खळात.

परंतु ज्याप्रमाणे शहाणे लोक नेलेल्या बांसराचे पोटांत पेंढा मळून ते गाईचे पुढे उभे करून तिचे दूध काढून घेतात, ८६ त्याप्रमाणे यज्ञाच्या निषांने सर्व कोकांस आमंत्रण करून [आपल्यास काहीं मि-
लेल या आशेने ते आले असतां] उलट त्याजपासु-
नच अहेर उपरून त्यास नागबितात ! ८७ याप्रमाणे
यज्ञाचा दामिकपणा आजवून ते प्राण्यांच्या नाशाची
इच्छा करतात. ८८

मीपणा, बल, गर्व, काम व क्रोधयांचा आश्रय
केलेले, आपल्या व दुसऱ्याच्या शरीरामध्ये
असणारा मी परमेश्वर त्या माझा द्वेष करणारे,
आणि दुसऱ्यांचा (साधूंचा) उत्कर्ष सहन न
करणारे [असे ते हे लोक असतात.] ॥ १८ ॥

मग आपल्या पुढे इंद्रानिशाण लावून आम्ही दीक्षित
आहो अशी जगांत व्यर्थ प्रसिद्धि करतात; ८९
त्या वेळीं त्या अधर्मास अशा दीक्षितपणाच्या मह-
त्वाचे अधिकच गर्व वाढतो. ज्याप्रमाणे अधकाराला
काजळाची पुढे दार्वी म्हणजे तो अधिक काळपणा
पावतो, १९० त्याप्रमाणे, त्याचे मूर्खत्व वाढवून उ-
द्धटपणा वाढतो, व अधकाराने अज्ञानही वाढते. ९१
मग आपल्यापेक्षा जगांत दुसरा कोणी बळवान नाही
असे त्यांस वाटते. ९२ याप्रमाणे अधकार एकदा
प्रबल साह्यावर दुर्परूपी सागर आरली मर्यादेची वेल
सोडून बाहू लागतो. ९३ मग याप्रमाणे दुर्प वाढला
म्हणजे कामाचेही पित्त सचळते; आणि त्याच्या धर्मीने
क्रोधासि अधिकच पेटतो. ९४ मग जसा उन्हा-
ळ्यात प्रसर अग्नि तेलातुपाच्या कोठारास लागावा,
आणि तशांत बारा सुटावा, ९५ तसा अधकार प्रबल
साह्यावर व दुर्प कामक्रोधांत गुरफटून गेल्यावर या
दोहोंचे ऐक्य ज्याचे ठिकाणी होतें, ९६ ते, अर्जुना,
आपल्या इच्छेप्रमाणे कोणत्या कोणत्या हिंसा करून
प्राण्यांचा नाश करणार नाहीत ! ९७ हे धनुर्धरा,
प्रथम हे दीक्षित जारणमारणाच्या नादास लागून
आपल्या रक्तमासांचा व्यव करतात; ९८ ते आपल्या
देहास जो त्रास करून घेतात, त्याचे घाव, त्या
देहांत जो वास करणारा मी, म्या मज आत्म्याला
बसतात; ९९ आणि जारणमारणादि क्रियांनीं
ज्याला ज्याला म्हणून पीडा देतात, त्यांच्यांत वास
करणारे जे जीवैतन्य त्याला त्रास होतो; १००
आणि कदाचित् त्यांच्या जारणमारण क्रियेच्या सपा-

टर्घातून कोणी बचावलेच, तर त्यांची वीर्ये काढून
त्यांच्या मनास ते त्रास देतात. १ सती, सधु, स-
दानशील, यज्ञ करणारे, जे अलौकिक तप करणारे
व संन्याशी, २ किंवा मत्त, महात्मे पुरुष किंवा
ज्यांची घरे श्रौतादिक होमधर्मांने पवित्र झालीं
आहेत, ३ जीं मात्सी आवडती व राहण्याची स्थळे
आहेत, ३ त्यांना द्वेषरूपी काळकूट निषांने सीध्ण
केलेले दुःशब्दरूपी बळकट बाण मारतात ! ४

त्या साधुद्वेषी व क्रूर अशा पापी नराध-
मांना संसारांतील [अतिशय दुःखदायक
अशा] आसुरी योनीमध्येच मी निरंतर ज-
न्मास घालतो. ॥ १९ ॥

याप्रमाणे जे सर्व प्रकारे मजशीं वेर करणारा
प्रवृत्त होतात, त्या पाण्यांना मी कोणती
शिक्षा देतो ती ऐक. ५ तर मनुष्यदेह धारण करून
जे या जगांत आपले कर्तव्य काय ते विसरतात,
त्यांची मनुष्यदेहरूप पदवी हरण करून मी त्यांना
अशा स्थितींत ठेवतो ६ कीं, जी क्लेशरूपी गांवाचा
उकिरडा, व संसारपुरीचा पाणवटा ! अशी जी तमो-
योनि, तेथील त्या मूर्खांस बतनदार करतो. ७ मग,
भूक लागली असता ज्यांना गवतही साण्याची सोब
नाहीं, अशा वाघ, बिचू इत्यादि रानांत राहणाऱ्या यो-
नींत त्यांना घालतो. ८ त्या योनींत ते भुकेने अति-
प्रसन्न झाले म्हणजे आपल्या अंगाचे लचके तोडतोडून
खातात व मरतात, आणि पुनः त्याच योनींत कि-
त्येक वेळां जन्म घेतात. ९ किंवा जो आपणच साळून
गरळ ओकतो, व तिच्या धर्मीने त्याची त्वचा जळून
जाते, त्या सर्पाच्या योनींत त्यांना घालून वेदणीं
बिळांत कोडून ठेवतो. ४१० परंतु आत्म वेतलेला
श्वास बाहेर टाकतो येईल इतका थोडा वेळही त्या
दुर्जनांस मी विश्रान्ति मिळू देत नाही. ११ याप्रमाणे
ज्यांचे माप करता येत नाही, असे कल्पे कल्प
त्यांना अशा क्लेशदायक योनींत ठेवतो. १२ परंतु
त्यांना ज्या ठिकाणी जावयाचे आहे, त्या मार्गासोबत
पहिला मुक्काम होय. मग त्या ठिकाणी गेल्यावर त्यांना
बाहीपेक्षा मयंकर अशीं दुःखे झेपणार नाहीत का ? १३
अर्जुना, आसुरी योनीला पावलेले ते पुष्कळ
जन्मोजन्मी [अधिकाधिकच] मूढ हो-
स्वावे मला न पावतां उत्तरोत्तर त्रास
गतीला प्राप्त होतात. ॥ २० ॥

हा हाववरी चोरी । संपत्ति ते आसुरी । जपो-
गति अवधारी । जोडिची तिहीं ॥१४॥ पाठी व्या-
आदि तामसा । योगी तो अळुमालु ऐसा । देहा-
चाराचा बसारा । आथी जोही ॥१५॥ तोही मी
जोडहावा हिरे । मग तमचि होती एकसरे । जेथ
गेळे आंधारे । काळवंडेने ॥१६॥ जयांची पाया
भिकली । नरक घेती विवेसी । शीण जाय मूर्च्छी ।
झिणें जेणें ॥१७॥ मळु जेणें मैळे । तापु जेणें पोळे ।
जयाचेनि नावें सळे । महाभय ॥१८॥ पाया जया-
चा कंटाळा । उपजे अमंगळ अमंगळा । विटाकुही
विटाळा । बिहे जया ॥१९॥ ऐसे विशाचें या बोखें-
टेया । अधम जे धनंजया । तें ते हांती भोगूनिया ।
तामसा योगी ॥२०॥ अहा सांगता वाचा रहे ।
आठविता मन खिरे । कटारे मूर्खी केवळे । जो-
डिके निरर्थ ॥२१॥ कायिसया ते आसुर । संपत्ति
पोषिती बावर । जिया दिवळें घोर । पतन ऐसे
॥२२॥ म्हणौनि तुवां धनुर्धरा । नोहावें गा तिया
मोहरा । जेवता वासु आसुरा । संपत्तिवंता ॥२३॥
आणि इन्हादि दोष साही । हे संपूर्ण जयांच्या
हायी । ते त्याजावे हें काई । म्हणों कीर ॥२४॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ।

अन्वय—कामः, क्रोधः तथा लोभः इदं त्रिविधं आ-
त्मनः नाशनं च नरकस्य द्वारं [अस्ति], तस्मात् एतत्
त्रयं त्यजेत्. ॥ २२ ॥

परि काम क्रोध लोभ । या तिहींचेंचि योध ।
यावे तेथें अशुभ । पिकळें जाण ॥२५॥ सर्व दुःखां
आसुरकिया । दुर्धना धनंजया । पाडाजें हे अकतया ।

१ स्वस्थता. २ भीति. ३ भीति पावने. ४ निकृष्ट. ५ मार्गे
किरतें. ६ हायहाय । ७ नरकवास. ८ व्यर्थ. ९ जेथें. १०
बुड. ११ अनुभव शेषास. १२ वाटवे. १३ बाळग्या-
करता. १४ मोठी. १५ रौरव नरक. १६ पुराणांतरी. १७
जवकर. १८ तीस दोषांचा समुदाय. १९ नरकपुरीची. २०

दिवळे आहाती ॥२६॥ कां पापियां नरकभोगी ।
सुवावंयाळागीं जगीं । पातकांची दोंडुगी । सभा-
चि हे ॥२७॥ ते रौरवें गा तंवचिवरी । आइकि-
जती पंढांतरी । जंव हे तिन्ही अंतरी । उठती ना
॥२८॥ अपाय तिहीं आसळीं । यातना इहीं सवंग ।
हाणी हाणी नोहे हे तिघ । हेचि हाणी ॥२९॥ काय
बहु बोलों सुभटा । सांगितकिया निकृष्ट । नरका-
चा दारवटा । त्रिशंकु हा ॥३०॥ या कामक्रोध
कोभां । माजि जीवें जो होय उभा । तो निरर्थ-
पुरीची सभा । सन्मासु पावे ॥३१॥ म्हणौनि पुढत-
पुढतीं किरीटी । हे कामादिदोषत्रिपुटी । त्याजावीचि
गा बोखटी । आधवा विषयीं ॥३२॥

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्धारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ।

अन्वय—[हे] कौन्तेय, एतैः त्रिभिः तमोद्धारैः वि-
मुक्तः नरः आत्मनः श्रेयः आचरति, ततः परां गतिम् याति.

धर्मादिकां चौहीभातु । पुरुषार्थाची तैचि मातु ।
करावी जें संघातु । सांडील हा ॥३३॥ हे तिन्ही
जीवीं जंव जागती । संववरी निकियांची प्राप्ती । हे
माझे कान नाइकती । देवोही म्हणे ॥३४॥ जया औप-
ण्यें पडिये । आत्मनाशा जो बिहे । तेणें न धरावी
हे सोये^{२२} । सावधु होइजे ॥३५॥ पोटीं बांधोनि पा-
षाण । समुद्रां बांहीं आंगवण । कां जियावया जे-
वण । काळकूटाचें ॥३६॥ इहीं कामक्रोधलोभेंसीं ।
कार्यसिद्धि जाण तैसी । म्हणोनि ठांदोचि पुंसीं ।
ययांचा गा ॥३७॥ जें कहीं अवघटें । हे तिकडी सांखळ
तुटे । तें सुखें आपळिये वाटे । चालों कामे ॥३८॥
त्रिदोषीं सांडिलें शरीर । त्रिकुंडीं फिटकिया नगर ।
त्रिदाह निमाळिया अंतरे । जेस होय ॥३९॥ तैसा

कल्याणाची. २१ आपल्या कल्याणाची इच्छा आहे. २२
संगत. २३ बाहुंच्या सामर्थ्यावर. २४ मागमूस. २५ नाहीं-
सा कर. २६ सोडिलें; २७ चहाजी, चोरी व शिंदळकी
यांनी २८ अंतःकरण.

असा प्रकार, या आसुरी संपत्तीचा भडिमा अस आहे की, ज्याच्या योगाने अभोगति प्राप्त होते. १४ नंतर व्याघ्रादि तामस योनीत देहाचे आधाराने जी थोडी स्वस्थता प्राप्त होते, १५ तीही स्वस्थता हिराबून घेऊन, जेथे अंधेर गेला असताही काळवंडतो, त्या तमाच्या योनीत त्यांना मी घाळतो. १६ ज्या तमाची पापाळाही क्लिप्त उत्पन्न होते, नरकाही ज्याला भितो, व जेथील अमाने अमही मूर्च्छित होते, १७ ज्याच्या योगाने मळ मलिन होते, तापाळाही ताप होते, व ज्याचे नांव काढले असता महाभयही भीति पावते; १८ ज्या तमाचा पापाळाही कंटाळा येतो, अमंगळ वस्तूतही ज्याच्या स्वर्शने अमंगळपणा वाटतो, व बिटाकही ज्याच्या बिटाकाची भीति मानतो; १९ धनंजया, अशी जी या साऱ्या जगातील निरुप अवस्था, ती भोगून हे अधम तामस योनीत जन्म घेतात. ४२० अरे, त्या योनीचे वर्णन करताना वाचेस अश्रु येतात, व त्या योनीची आठवण होण्याबरोबर मन मार्गे फिरते. हाय हाय ! त्या मूर्खानीं काय ही नरकाचासी जोंड करून घेतली ! २१ ज्या आसुरी संपत्तीने असे घोर पतन प्राप्त होतें, ती ते कां व्यर्थ वाढवितात ! २२ अर्जुना, ज्या आसुरी संपत्तिवंतांना असा नरकावास भोगावा लागतो, त्या मार्गाकडे तू जाऊ नको; २३ आणि ज्या आसुरी संपत्तीच्या अंगी दम आदिकरून सहा दोष भरलेले असतात, तिचा त्याग कर, हे सरोत्तर तुला सांगायाला का पाहिजे ! २४

काम, क्रोध आणि लोभ हीं जीवाला कोणत्याही पुरुषार्थाची प्राप्ति करून न देणारीं नरकाचीं तीन द्वारे आहेत; यास्तव या तिहींचा त्याग करावा. ॥ २१ ॥

परंतु काम, क्रोध व लोभ या तिघांचे बूर जेथे जोराबळ आहे, तेथे अशुभ पिकले असे समज. २५ हे धनंजया, आपल्यास सर्व दुःखांचा अनुभव येण्यास हे वाटेक त्याला वाटाडेच झालेले आहेत; २६ किंवा पापी लोकांस नरकभोग प्राप्त करून देण्यास पातकांची ही मोठी थोरळी समाच आहे. २७ रौरव नरक म्हणून ज्याची पुराणार्थी आपण ख्याति देकतो, त्या रौरव नरकाची तोंपर्यंतच प्रतिष्ठा आहे, कीं तोंपर्यंत हे तिन्ही दोष अंतर्भावीं उठले नाहीत ! २८

वाच्यामुळे अपाच कार लवकर प्राप्त होतो, कातना कारसंबंग होतात, व हानि हानि म्हणून झिजतात. २९ अर्जुना, यांची जी अति निरुप अवस्था सांगितली, तिच्यापेक्षा काय अधिक वर्णन करे ! कारकाय सांगावे ! हा त्रिदोषसमुदाय म्हणजे नरकाच्या दुरवाजाचा उंबरठाच होय, ४३० काम, क्रोध व लोभ यांना जो मनःपूर्वक अनुकूल होतो, तो नरक-पुराच्या समेत सन्मानास पात्र होतो. ३१ म्हणून, हे किरीटी, तुला बारबार सांगतो कीं, काम, क्रोध व लोभ यांची ही त्रिपुटी—जी सर्व विषयांत अति वाईट आहे, तिचा त्याग करावा. ३२

हे कौंतिया, नरकाच्या या तिन्ही दारांपासून जो मनुष्य मुक्त होतो, तो आपले कल्याण करून घेण्याचे मार्गाला लागतो; आणि त्यानंतर उत्तम गतीला पोहोचतो. ॥ २२ ॥

धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारही पुरुषार्थांची गोष्ट तेव्हाच काढता येईल, कीं ज्या वेळीस काम, क्रोध व लोभ हे तिन्ही सुटतील. ३३ काम, क्रोध व लोभ हे तिन्ही जोंपर्यंत अंतर्भावीं वास करीत आहेत, तोंपर्यंत, एखाद्याचे कल्याण होईल हे म्हणणे माझे कान ऐकत नाहीत, असे भगवान श्रीकृष्ण सुद्धा म्हणतात ! ३४ ज्याला आपल्या कल्याणाची इच्छा आहे, किंवा आपला नाश होईल म्हणून जो भितो, त्याने लावध होऊन या तिघांची संगत करू नये. ३५ पोटाळा दगड बांधून समुद्रांत बाहूंनीं तरून जाणे, किंवा जगण्याकरितां काळकूट विषाचे सेवन करणे, ३६ त्याप्रमाणे हा कामक्रोधलोभाच्या संगतीनें कर्म-सिद्धि होते ! म्हणून यांचा मनांतून मागवून माहिंसा करून टाक. ३७ ज्या वेळेस सहजगत्या ही तीन कड्यांची सांखळी पायांतून तुटून जाईल, त्या वेळेस आपल्या हिताची वाट सुखाने चालता येईल. ३८ कफ, वात व पित्त हे तिन्ही दोष जोंपर्यंत शरीरांत उत्पन्न झाले नाहीत, किंवा चहाडी, चोरी व शिंदकळी यांपासून जोंपर्यंत एखादे शहर अक्षित आहे, आणि जोंपर्यंत आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक हा त्रिविध तापांपासून अंतःकरण मुक्त आहे, तोंपर्यंत जसे सुख प्राप्त होतें, ३९ तसें काम, क्रोध व

कामादिकीं तिचीं । साधिका सुख पावोनि जरी ।
संगु काहे मोक्षमार्गी । सजनाचा ॥४४०॥ मग
सत्संगें प्रवळें । सच्छास्त्राचेनि बळें । जन्ममृत्यूचीं
निमोळें । निस्तेरे रानें ॥४४१॥ ते वेळीं आत्मानें
आवें । जें सदा बसतें बरें । तें तैसेचि पाटेण
पावे । गुरुकृपेचें ॥४४२॥ तेथ प्रियाची परमसीमा ।
तो भेटे मावळी आत्मा । तसे खेळीं आटे हिंडिमा ।
सांख्यिक हे ॥४४३॥ ऐसा जो कामक्रोधकोभा ।
हार्दवी ककनि ठाके उभा । तोचि वेवढिया काभा ।
गोसावी होय ॥४४४॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिम् न सुखं न च परां गतिम् ॥
अन्वय—यः शास्त्रविधि उत्सृज्य कामकारतः वर्तते,
सः न सिद्धिम् न सुखं न च परां गतिं भवामोति. ॥२३॥

ना हें नावडोनि काहीं । कामादिकांच्याचि ठायीं ।
दाटिकीं जेणें कोई । आत्मचेरें ॥४४५॥ जो जगीं
समान सकृपु । हिताहित दाविता दीपु । तो अ-
मान्यु केला बापु । वेदु जेणें ॥४४६॥ न धरीचि वि-
धीची भीड । न करीचि आपली खाड । वाढवीत
गेला कोड । इंद्रियांचें ॥४४७॥ कामक्रोधकोभांची
कास । न सोडीच पाळिकी भाव । स्वैराचाराचें
असोख । वळविला रान ॥४४८॥ तो सुटकेचिया वें-
हिणीं । मग पिवां न काहे पाणी । स्वप्नीही ते का
हाणी । दूरीचि तथा ॥४४९॥ आणि परत तंव जाये ।
हें कीर तथा आहे । परी ऐहिकही न काहे । भोग
भोगू ॥४५०॥ तरि माझाळगीं अलुला । ब्राह्मण
पाणबुडा^१ रिवाळा । कीं तेथही पावला । नास्तिकवादु
॥४५१॥ तैसें विषयांचेनि कोडें । जेणें परश्रा केलें
उडेंडें । तंव तोचि आणिकीकडे । मरणें नेला ॥४५२॥
दुख परस वा स्वर्गु । ना ऐहिकही विषयभोगु ।

तेथ केवता प्रसंगु । मोक्षाचा तो ॥४५३॥ म्हणैचि
कामाचेनि बळें । जो विषय सेऊं पाहे सेंडें । तथा
विषयो ना स्वर्गु मिळे । ना उदरे तो ॥४५४॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि २४

अन्वय—तस्मात्, कार्याकार्यव्यवस्थितौ ते शास्त्रं प्रमाणम्
[अस्ति]; शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा [तत् त्वं] इह कर्तुं अर्हसि.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवानुरसंपट्टिभागयोगो

नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

याकारणें पै बापा । ज्या आधी आपली कृपा ।
तेणें वेदांचिया निरोपा । आन न कीजे ॥४५५॥ पती-
चिया मता । अनुसरोंनि पतिव्रता । अनायासें आ-
त्महिता । भेटेचि ते ॥४५६॥ नातरी श्रीगुरुवचना ।
दिठी देतु जतना । शिष्य आत्मभुवना- । माजि पैसे
॥४५७॥ हें असो आपुला ठेवा । हाता आधी जरी
यावा । तरी आदरें जेचि दिवा । पुढां कीजे ॥४५८॥
तैसा अशेषाही पुरुषार्थी । जो गोसावी हो म्हणे
पार्थी । तेणें श्रुतिस्मृति मार्या । बैसणें धीपे ॥४५९॥
शास्त्र म्हणेल जें सांडावें । तें राज्यही तृण मानावें ।
जें वेवढी तें न म्हणावें । विषही विरुद्ध ॥४६०॥
ऐसिया वेदैकनिष्ठा । जाळिया जरी सुभटा । तारि
कें आहे अनिष्टा । भेटणें गा ॥४६१॥ पै अहितापासुनि
काढिती । हित देवनी वाढविती । नाहींगा भुती-
परौती । माडली जगा ॥४६२॥ म्हणौनि ब्रह्मोशीं मे-
ळवी । तंव हे कोणें न सांडावी । अगा तुवांही
ऐसीचि भजावी । विशेषेसीं ॥४६३॥ जे आणि अर्जुना तूं
येथें । करावया सत्य झालें सार्थें । जन्मकासि न-
कार्यें । धर्मांचेनि ॥४६४॥ आणि धर्मांजुज हें ऐसें ।
ओजेचि आळें अपैसें । म्हणौनि अगारिसें । कडें
नये ॥४६५॥ कार्याकार्यविवेकीं । साक्षांचि करावीं

१ परब्रह्म. २ उल्लेख करतो. ३ स्थान. ४ आदि-
गनी. ५ आप. ६ आप. ७ दिवें. ८ आत्मघातक्याने. ९
काळ. १० आप. ११ फिरका. १२ नदीतीक. १३

पाण्यात बुडी मारली. १४ पाळवे. १५ बळानें. १६
घातकें पाहिजे. १७ मारक. १८ बर्मराचाचा वाकटा भाक.

लोभ हे ज्याने सोडले आहेत, त्याला या जगात सुख प्राप्त होतें, आणि सज्जनांचे संगतीने मोक्षमार्गाची प्राप्ति होते. ४४० मग तो सत्संगतीच्या बळाने व सच्छास्त्राच्या योगाने जन्ममृत्यूंची माळराने उल्लंघन करितो. ४४ त्या वेळेस, ज्या ठिकाणी आत्मानंद नेहमी वास करतो असे जें गुरुकृपेचें स्थान, तें त्याला प्राप्त होतें. ४२ प्रीतीच्या पलीकडील स्थान जी आत्मरूपी माउली, तिची ह्या ठिकाणी भेट होते; व तिला आलिंगन दिल्यावर संसाराचा ताप आपोआप नाहीसा होतो. ४३ याप्रमाणें जो काम, क्रोध व लोभ यांचा त्याग करून मोकळा होतो, तोच आत्म्याची प्राप्ति करून वेण्यास समर्थ होतो. ४४

जो शास्त्रोक्त विधीला सोडून आपल्या इच्छेप्रमाणें वागतो, त्याला सिद्धि, सुख आणि उत्तम गतिही मिळत नाहींत. ॥ २३ ॥

किंवा आत्मप्राप्तीचा लोभ न आणून जो कामादिकांच्या ठिकाणीच होकें देऊन राहतो, तो आत्मघात करणारा होय. ४५ या जगात सर्वांना सारखे असून सर्वांवर सारखी रूपा करणारे, व आपलें हिन किंवा अनहित दाखविणारे केवळ दीपच, असे जो सर्वांचे गुह्य वेद, त्यांची आज्ञा जो पाळीत नाहीं; ४६ जो शास्त्रांत सांगितलेल्या विधিনিषेधांची मोड धरीत नाहीं, व आपलें हित न पाहता इन्द्रियांचें सर्व कोड पुरवितो; ४७ काम, क्रोध व लोभ यांची कास सोडीत नाहीं, आणि त्यांनीं घातलेली शपथ मोडीत नाहीं, व आपल्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणें वागतो, ४८ त्याची त्याच्यापासून क्षणभर देखील सुटका होत नाहीं; सुखाची गोष्ट तर स्वप्नांत देखील त्याजपासून दूर असते; ४९ आणि परलोकास तो अंतरतो, यात शंका नाहीं. परंतु त्याला या लोकांचेही भोग भोगण्यास मिळत नाहींत. ४५० तर एसादा ब्राह्मण नदीच्या तीरी स्नानसंध्या करीत असतां माशावर मन जाळून तो धरावयास गेला असता त्याचें कृत्य लोकांनीं पाहिल्यावर जसें त्यास ते नास्तिक असें म्हणतात; म्हणून अर्थात् त्याची माहाविषयी इच्छाही पुरी होत नाहीं, व तो ब्राह्मणत्वासही मुक्तो, ५१ त्याप्रमाणें, विषयांच्या नादाळा लागून ज्याने परलोक पावण्याचातला, व इहलोकीही पाहू नवेलें असता जो मृत्यूच्या सपाट्यांत सापडला, ५२ याप्रमाणें

त्याला परलोक नाहीं व स्वर्गही नाहीं ! आणि त्याला इहलोकीही विषयांचा भोग भोगावयास सापडत नाहीं, तेथें मोक्षप्राप्तीची गोष्ट कशास बोळावयास पाहिजे ! ५३ म्हणून, कामाच्या वृद्धीनें जो विषयांचें सेवन करूं पाहतो, त्याला विषय भोगावयास मिळत नाहींत; स्वर्गही प्राप्त होत नाहीं; आणि तो उद्ध्वस्तही जात नाहीं ! ५४

यास्तव, कार्य अथवा अकार्य यांचा निर्णय करण्याच्या कामीं तुला शास्त्र हेंच प्रमाण आहे. शास्त्रानें सांगितलेलें कर्म समजून घेऊन तें या लोकां करणें तुला योग्य आहे. ॥ २४ ॥

यास्तव, बापा अर्जुना, ज्याला आपलें कल्याण व्हावें अशी इच्छा आहे, त्यानें वेदांत सांगितलेल्या गोष्टींची अवज्ञा करूं नये. ५५ पतीच्या मर्जीप्रमाणें पतिव्रता स्त्री वागून अनायासानें आपलें हित करून घेते; ५६ किंवा श्रीगुरुंच्या आज्ञेकडे लक्ष देऊन जो वागतो, तो शिष्य आत्मप्राप्ति करून घेतो; ५७ कारकाय ! परंतु आपणच ठेवलेली ठेव हातीं घेण्याकरितां ज्याप्रमाणें दिव्याचा उजेड अगत्य पुढें करावा लागतो, ५८ त्याप्रमाणें, पार्था, सर्व पुण्याधीन स्त्रीही होण्याची ज्याला इच्छा असेल, त्यानें श्रुति व स्मृति यांना शिरसा बंद मानलेंच पाहिजे. ५९ जी गोष्ट करूं नये म्हणून शास्त्रांत सांगितलें आहे, तें राख्यही असलें तरी तृणासमान मानावें; व ज्या गोष्टीचें सेवन करावें असें सांगितलें आहे, तें मारक विष असलें तरी घ्यावें. ४६० हे सुमटा, याप्रमाणें जो वेदांची एकनिष्ठपणें आज्ञा पाळतो, त्याची व अनिष्टाची गांठ कोटून पडणार ! ६१ हें बघ—अहितापासून सोडविणारी आणि हित करून वाढविणारी श्रुतीप्रमाणें जगांत दुसरी माउली नाहीं बरें. ६२ म्हणून जिच्या योगानें ब्रह्मप्राप्ति होते, त्या साश्रुतीची कोणी अवज्ञा करूं नये; व तूंही विशेषकरून श्रुतीचीच आज्ञा पाळ. ६३ अर्जुना, मागील जन्मीं धर्माचर्य केल्यामुळे या जन्मीं सच्छास्त्रें यथार्थ करण्यास तूं उत्पन्न झाला आहेस; ६४ आणि [धर्मराजाचा तूं भाऊ असल्यामुळे] ' धर्मानुज ' हें नांव तुला सद्गुण प्राप्त झालें आहे. तेव्हा तूं वेदवाद्य यज्ञांत कर्तव्य करी. ६५ कार्याकार्याचा विचार करण्याकरितां यांनीं मोड

पारशी । अकृत्य तें कुंहे कोकी । बाळावें गा ॥६६॥
 मग कृष्णपणें खरें निगे । तें तुचां आपकोनि आगें ।
 आपरोनि आदरें चागें । सारावें गा ॥६७॥ जे वि-
 श्रामाग्याची झुडी । आजि तुझ्या हाती असे सु-
 झुडी । कोकसंग्रहासि शिशुडी । योग्यु होसी ॥६८॥
 एवं आसुरवर्गु भाववा । सांगोनि तेथिचा निर्गावा ।
 तोही देवें पांडवा । निरूपिका ॥६९॥ इयावरी तो
 पंडूचा । कुमर सज्जावो जीवींचा । पुसेल तो चैत-
 न्याचा । कानीं ऐका ॥७०॥ संजवें व्यासाचिया

१ वाईट. २ जगानें प्रमाण मानण्याजोगा. ३ शिक्का.
 ४ कोकांनीं किती बळवावा अशी. ५ निर्णय. ६ सावधान

मिरोपा । तो वेळु फेडिका लया नृपा । तैसा नीही
 निवृत्तिकृपा । सांगेन तुम्हा ॥७१॥ तुम्ही संत
 माक्षिया कडा । दिठीचा कराळ बड्डा । तरि तुम्हा
 मर्ने येवटा । होईन मी ॥७२॥ म्हणोनि निज
 अवधान । मज बोळगे पंसायदान । दीजो जी स-
 नाथु होईन । ज्ञानदेवो म्हणे ॥७३॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्लोक २४,

अष्टाव्या ४७३.

वित्तानें. ७ वृष्टि. ८ मान्य होईल. ९ प्रसाद.

समजून घ्यावी, व जें वाईट कृत्य आहे त्याचा त्याग करावा; ६६ मग सरोसर जें उत्तम कर्तव्य आहे, तें स्वतः अगत्यपूर्वक आचरावें. ६७ हे सुबुद्धिमंता, आज तुझ्या हातांत जगानें प्रमाण मानण्याजोगा शिक्षा असल्यामुळे, सरोसर लोकांनीं तुझे आचरणाचा किंता बळवावा अशी तुझी योग्यता होईल. ६८ याम-माणें आसुरवर्गांचीं सर्व लक्षणे सांगून, त्यांचा निर्णयही देवांनीं अर्जुनास सांगितला. ६९ यावर तो अर्जुन

अंतर्धर्मी सद्भाव ठेवून जें काहीं विचारीक, तें साक्षात् चित्तानें ऐका. ७० श्रीव्यासांनीं आज्ञा केल्याप्रमाणें संजयानें धृतराष्ट्र राजाचा वेळ घालविला. त्याप्रमाणें निवृत्ति महाराजाचे रूपेणें मीही तुम्हाला सांगेन. ७१ तुम्ही संत मंडळी जर माझ्यावर रुपादृष्टि कराल, तर तुम्हांस मान्य होईल असेंच मी बोलेंन. ७२ म्हणून, श्रीज्ञानदेव म्हणतातः—आपलें अवधान देऊन शिष्या-वर प्रसाद करावा, म्हणजे मी कृतकृत्य होईन. ७३

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सतरावा.

विश्वविकीर्णसित सुद्रा । जया सोढी तुझी योग-
मित्रा । तथा नमोजी गणेंद्रा । श्रीगुरावा ॥१॥
त्रिगुणेशिपुंरीं बेडिका । जीवत्वदुर्गां आडिका ।
तो आत्मा धांभूनें सोडविका । तुझिया स्मृती ॥२॥
म्हणोनि शिवेसीं कांटाळीं । गुरूंवे तूंचे आगळा ।
तन्ही हळु नौयाजका- । माजि तारुनि ॥३॥ जे
तुझ्याबिस्वीं मूढ । तयांकागीं तूं बक्रुंड । ज्ञानि-
यांसि तरी अखंड । वजूचि आहासी ॥४॥ दैविकी
विठी पाहतां सानी । तन्ही मीळनोन्मीकनीं । व-
त्पत्ति प्रकरो होन्ही । लीळाचि करिसी ॥५॥ प्रवृत्ति-
कनांच्या चांळीं । डडिका मदगंधानिळीं । पूजिजेसी
जीकोरपेकीं । जिवभृंगार्थ्या ॥६॥ पाठीं निवृत्तिर्केज-
याळें । ओंहाळी ते पूजा विधुंले । तेव्हां मिरविसी
मोकळें । आंगाचें लेणें ॥७॥ वामांशीर्वा कांस्थ-
विकासु । जो हा जगद्रूप आमासु । तो तांडवेंमिसें
कळोसु । दाविसी तूं ॥८॥ हें असो विस्वो दातोंरा ।
तूं होसी जयाचा सोयेंरा । सोहरिकेचिर्थां व्यवहारा ।
झुकेचि तो ॥९॥ फेडितां बंधनाचा ठावो । तूं जग-
हंडु येसा भावो । धरूं कोळेंगे उर्वोवो । तुझाचि

१ जगद्रूप प्रफुल्लित भावेची आकृति. २ योगरूपी
माया. ३ सत्य, रज व तम. ४ तीन चहरें. ५ तुळना.
६ योग्यता, वजन. ७ मधुसुद्र. ८ उबडझापीनें. ९
सांसारिक वृत्ति. १० हाकविण्यानें. ११ सुगंध वायूनें.
१२ पूजा केळी जाते. १३ नीचकमळांनीं. १४ जीवरूपी
अनंदारण्या. १५ अंतर्मुख वृत्ति. १६ बांधकेकी. १७ विसर्जन

आंगीं ॥१०॥ तुज्याचेनि नांवें तथा । देहही जुरेचि
पें देवराया । जेणें तूं आपणण्यां । केकासि तुजा
॥११॥ तूतें करुनि पुढें १५ । जे उपायीं घेती दवडे ।
तयां ठासी बहुवें पावें । मार्गाचि तूं ॥१२॥ जो
ध्यानें मूये मानसीं । तथाकागीं नाहीं तूं त्याचे
देवीं । ध्येनही विसरे तेणेंसीं । बोलेंभ तुज ॥१३॥
तूतें सिद्धुचि जो नेणे । तो नांदे सर्वज्ञपणें । बेदाही
येवडें बोलणें । नेघसी कानीं ॥१४॥ मौन गा तुजें
राक्षिनांव । आतां स्तोत्रीं कें बांधों हांव । विससी
तेतुकी मावें । भजों काई ॥१५॥ दैविकें सेवकू हों
पाहों । तरि भेदितां द्रोहोचि काहों । म्हणोनि आतां
काहीं मोहों । तुजकागीं जी ॥१६॥ जें सर्वथा सर्वही
नोहिजे । तें अद्रया तूतें काहिजे । हें जाणें मी वर्म
तुजें । आराध्यकिंणा ॥१७॥ तरि जुरोनि वेगळेंपण ।
रसीं भजिजेकें कवण । तैसें नमन माझें जाण । बहु
काव बोलों ॥१८॥ आतां रिता कुंभ समुद्रीं रिजे ।
तो वचंबळत भरोनि निगे । कां देशी दीपसंगें ।
दीपुचि होय ॥१९॥ तैसा तुझिया प्राणिती २० । जी
पर्युं जाहकों श्रीनिवृत्ती । आतां आणीन व्यक्ती ।
गीतार्थुं तो ॥२०॥ तरि चोड्याध्यायचोखीं । तिथे

होते. १८ शचीचा; भावेचा. १९ नृसमीक्षा. २० नृत्वाच्या
मिथानें. २१ व्यवहार. २२ गुरुराया. २३ आपका असें
म्हणता. २४ द्वैतभाव. २५ सेवा करतात. २६ आनंदानें
२७ निराळे. २८ ध्यानासह. २९ आवड, प्रेम. ३० माया.
३१ मत. ३२ नमस्कार केरव्यानें.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सतरावा.

अहो श्रीगुराया, ज्या तुमची योगरूपी माया जग-
हूपी प्रफुल्लित अशा मुद्रेला विकसित करिते, त्या
तुम्हा गणपतीस माझा नमस्कार असो. १ सख, रज
व तम या त्रिगुणरूपी तीन शहरांनी वेढलेला व जीव-
रूपी किल्ल्यात अडकलेला असा जो आत्मा, तो
तुमच्या स्मरणाने श्रीशंकरांनी मुक्त केला. २ म्हणून
श्रीशंकराबरोबर तुमची तुलना केली असताही तु-
मची योग्यता विशेष आहे. (तुमचे पारडे वजनाने
जाळी बसते.) तथापि मायारूप समुद्रातून (मव-
समुद्रातून) मुमुक्षूंस तारून नेण्याविषयी नावेप्रमाणे
तुम्ही हलके आहा. ३ जे तुमच्याविषयी अजाण
आहेत, त्यांना तुम्ही बकतुंड (बाकड्या सोंडेचे)
दिसता; व जे तुमचे स्वरूप जाणतात, त्यांना तुम्ही
नित्य असून सरळ सोंडेचेच आहा. ४ देवांचे डोळे
पाहू गेले असता लहान दिसतात; तथापि त्यांच्या
उघडसांधीने आपण जगाची उत्पत्ति व नाश लीलेने
करिता. ५ प्रवृत्तिरूप कान हालविल्याने (संसाररूपी
वृत्ति उत्पन्न होऊन) मदाचा सुगंध वायु झटून, त्यास
लुब्ध झालेले जीवरूपी धमर गडस्थलावर बसल्याने,
नीलकण्ठानां तुमची पूजा केल्याप्रमाणे तुमचे गड-
स्थळ शोभते. ६ नंतर दुसरा निवृत्तिकर्ण हालविल्याने
(अंतर्मुखवृत्ति उत्पन्न होऊन) तुमची बांधलेली
पूजा विसर्जन होते, त्या वेळेस आपले शुद्ध स्वरूप फार
गोड दिसते. ७ तुमच्या डाव्या मांडीवर बसलेल्या
सरस्वतीची (शक्तीची) नृत्यक्रीडाच जगत् उपाज
करिते; व त्या नृत्याच्या मिषाने आपण सर्व
जगलाचा व्यवहार चालविता ८ हे असो;
हे गुरुश्या, आपण ज्याचे सोयरे (संबंधी)
होता, तो सोयरीकीच्या व्यवहाराला मुक्तो, (त्याचा
हेतुभाव नाहीसा होऊन तो तुमच्या स्वरूपांत मिळतो,)
ही केवढी विस्मयाची गोष्ट आहे ! ९ तुम्ही जगाचे
बंधनाचा ठावटिकाणही नाहीसा करिता, म्हणून,
आपण जगद्वंधु आहा असा भाव धरून जे मोठ्या
आनंदाने आपल्याला [आत्मस्वरूपमात्राने] शरण

घेतात, १० त्यांचा वेड तुम्ही हेतुपणाने शिकक वस्त
नाही; कारण, देवराचा, त्या दुसऱ्याला आपण स्वस्व-
रूपच करिता. [त्याचे ठिकाणचे द्वेष नष्ट केले. अग
सर्वत्र अद्वैत साल्यावर दुजा भाव कोटून उरणार !]
११ जे तुम्हाला निराळा असे समजत तुमची प्राप्ति
करून घेण्याकरिता धावत सुटतात, त्यांना तुमची
प्राप्ति न होता तुम्ही सर्व प्रकारे मार्गेच राहता. १२
जे ध्यान करण्याच्या निमित्ताने तुमची कृति नम्र
आणितात, त्यांना तुम्ही न सापडता त्यांच्या हेतुभावही
तुम्ही वास करित नाही; परंतु जे ध्यानासह तुम्हा
विषयी आपला हेतुभाव सोडतात, ते तुम्हाला अति
प्रियकर आहेत. १३ तुम्ही जे सिद्ध, त्या तुम्हाला
जो जाणत नाही, त्यालाच सर्वज्ञ असे म्हणतात. बघावी
जे तुमचे एवढे वर्णन केले आहे, ते तुम्ही ऐकत देखील
नाही. १४ तुमचे राशीबद्धन ' मोन ' असे नांव दि-
वते. म्हणून आपली स्तुति करण्याची मी कशाक
इच्छा करावी ! हे सर्व मासमान जगत् ही सर्व व्य-
पकी माया आहे, म्हणून तुमचे भजन कसे करावे
येईल ! १५ तुमचा सेवक होईन म्हणजे, तर हेतुकी
द्रोह माझे पदरांत घेतो; म्हणून तुमचा काही संबंध
न ठेवणे म्हणजे तुमच्यात व माझ्यात हेतुभाव न ठेवणे
हे उत्तम होय, म्हणजे तुमचे पूजन होय. १६ जेव्हाही
सर्व प्रकारे तुमचा कोणी नाही असे म्हणवे, तेव्हा तुम-
च्यात व माझ्यात अद्वैत आहे असे होईल; तर, हे आत्म-
देवता गुरुराया, तुमचे हे वर्म मला आता समजले, १७
सर मीठ ज्याप्रमाणे पाण्यापासून वेगळे नसून त्याच
मिळविले असता ऐक्य पावते, त्याप्रमाणे तुमच्यात व
माझ्यात हेतुभाव नसून मी तुम्हास नमस्कार करतो;
बापेला विशेष काव बोलावे ! १८ हे वस्तु-
वागर समुद्रांत बुडविली असता ती जशी पाण्याने ब-
बळून मळून निघते, किंवा दिव्याच्या अंशगुने दास होव-
स्वरूपच होते; १९ त्याप्रमाणे, हे गुरुराया श्रीविठ्ठल-
नाथा, तुम्हाला नमस्कार केल्याने मी कृतकृत्य होई-
आता गीतेचा अर्थ मी स्पष्ट करीन. २० सर सोळाव्या

समाप्तीच्या श्लोकीं । जो ऐसा निर्णयो विट्कीं । ठे-
विका देवें ॥२१॥ जे कृत्याकृत्यव्यवस्था । अनुष्ठावया
पार्या । शास्त्राचि एक सर्वथा । प्रमाण तुज ॥२२॥
येथ अर्जुन मानसें । म्हणे हें ऐसें कैसें । जे शास्त्र-
वीण नसे । सुटिका कर्मा ॥२३॥ तरी तक्षकाची
फळे । ठाकोनि कै तो मणि काढे । कै नाकींचा केशु
जोडे । सिंहाचिये ॥२४॥ मग तेणें तो बोंविजे ।
तरीच केणें पाविजे । येन्हीची काव आसिजे । रिक्त-
कळीं ॥२५॥ तैसी शास्त्राची मोकळी । यां कै कोण
यां बेंटाळी । एकवाक्यतेच्या फळीं । पैसेजेकें ॥२६॥
आकषाही एकवाक्यता । कां काभे वेळु अनुष्ठितां ।
कैचा पैसाकें जीविता । येतुकाळिया ॥२७॥ आणि
शास्त्रें अर्थें देवें काळें । या चहुंही जें एकफळे ।
तो वपावो कै मिळे । आचवयासी ॥२८॥ म्हणौनि
शास्त्राचें बडेंतें । नोहे प्रकारें बहुतें । तरि मूर्खां
सुमुखां येथें । काय गती पां ॥२९॥ हा पुसावया
अभिप्रावो । जो अर्जुन करी प्रस्तावो । तो सतरा-
विया ठावो । अभ्याया येथ ॥३०॥ तरी सर्वविषयीं
वितृणु । जो सकळकळीं प्रवीणु । कृष्णाही नवक
कृष्णु । अर्जुनतें जो ॥३१॥ गौर्या जोडका आधार ।
जो सोमवंशाचा शुंगार । सुखादि उपचार । जयाची
कीका ॥३२॥ जो प्रज्ञेचा प्रियोत्तम । ब्रह्मविद्येचा
विभ्रामु । सहचर मनोभर्तु । देवाचा जो ॥३३॥

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः १

अन्वय—कृष्ण, ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धयान्विताः
[सत्तः] यजन्ते, तेषां तु का निष्ठा ? सत्त्वम्, रजः, माहो तमः ?
तो अर्जुन म्हणे गा तर्माकड्यामा । इंद्रियां फाव-
किरीं ब्रह्मा । तुझा बोलु आम्हां । साकांक्षु पै जी
॥ ३४ ॥ जें साक्षेंवाचूनि आणिकें । प्राणिना
स्वभोक्षु न देजे । ऐसें का कैपैसें । बोकिकासी ॥ ३५ ॥

१ सिद्धांती. २ सर्पांची. ३ भिन्नपणा. ४ एकत्र करणें.
५ उपभोग घेणें. ६ आशुष्य; दीर्घपणा. ७ साधन. ८ निरिच्छ.
९ आनंद देणारा. १० बुद्धीचा. ११ तमाकपत्राप्रमाणें ज्याचा
नीक वर्ण आहे. अन्ना श्रीकृष्णम्. १२ भोगतां येणारे. १३ पक्षानें.
१४ पुत्र. १५ साहाय्य. १६ स्वाधीन. १७ अनुकूल. १८ पूर्व-

तरी न मिळेचि तो देणु । नव्हेचि काका अवकाशु ।
जो ^{१४} करवी शास्त्राभ्यासु । तोही दुरी ॥३६॥ आणि
अभ्यासीं विरजिबों । होती जिथा सामग्रिया । त्याही
नाहीं आपैतिर्या । तिये वेळीं ॥३७॥ ब्रजु नोहेचि
प्रांथीन । नेहीचि प्रज्ञा संवाहनें । ऐसें ठेके आपोदन ।
शास्त्राचें जया ॥३८॥ किंबहुना शास्त्रविशीं । ये-
कही न काहातीचि नैसी । म्हणूनि ब्रह्मविशीं ^{१९} ।
सांढिकी जिहीं ॥३९॥ परि निर्भोकेनि ब्राह्मं । अ-
थानुष्ठानें पवित्रें । नांदताति परैत्रें । साधारें जे ॥४०॥
तयाऐसें आम्हां होआवें । ऐसी चाड बांचोनि जीवें ।
घेती तयांचे मार्गोवि । आचरावया ॥४१॥ धडया-
चियां आखरां । तळीं बाळ किडे दातारा । कां पुढां
मूनि पाडिरीं । अक्षरें चाले ॥४२॥ तैसें सर्वशास्त्र-
निपुण । तयाचें जें आचरण । तेंचि करिती प्रमाण ।
आपकिये श्रद्धे ॥४३॥ मग शिवादिकें पूजनें । भू-
म्यादिकें महादानें । अग्निहोत्रादि यजनें । करिती जे
श्रद्धा ॥४४॥ तयां सत्त्वरजनमां । माजि कोण पु-
रुषोत्तमा । गति होय ते आम्हां । सांगिजो जी ॥४५॥
तंव वैकुण्ठपीठीचें किंग । जो निर्गमपद्माचा परार्थ ।
जिये ^{२०} जयाचेनि हें जग । अंगच्छांया ॥४६॥ काळ सा-
वियाचि वाडु । कोकोत्तर प्रौढ । अद्वितीय गूढ ।
आनंदचनु ॥४७॥ हवें श्लाघिजैती जेणें बिके ^{२१} । तें जयाचे
आंगीं असिकें । तो श्रीकृष्ण स्वमुखें । बोकुत असे ४८

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु

अन्वय—देहिनां [या] स्वभावजा श्रद्धा, सा सा-
त्त्विकी च राजसी च यव तामसी इति त्रिविधा भवति,
तां शृणु. ॥ २ ॥

म्हणे पार्या तुझा अतिसो ^{२३} । हेही आम्ही जा-
णतसों । जे शास्त्राभ्यासाचा आर्होसो । मानितासि
कीं ॥४९॥ नुसधियाचि श्रद्धा । झोंबों पाहसी

कर्म. १९ संपादन. २० निश्चय. २१ वादविवाद. २२
अभ्यास करून. २३ परकोटी. २४ मार्ग. २५ बळकट.
२६ अंधळा. २७ वेद. २८ गंध. २९ नाचे. ३० आ-
चारानें. ३१ योग्यता पावतात. ३२ बळीनें. ३३
कळ. ३४ अक्षयण.

अध्यासाच्या शेवटल्या श्लोकांत देवांनीं जो असा नि-
श्चयपूर्वक सिद्धांत सांगितला २१ कीं, पार्था, चांगल्या
अथवा वाईट गोष्टींचें आचरण करण्यास तुला शास्त्रच
सर्वथेच प्रमाण मानलें पाहिजे, २२ तो ऐकून अर्जुन
मनांत म्हणतो, “हें असें कसें! कोणतेंही कर्म कर-
ण्यास शास्त्राशिवाय सुटका नाही हें काय! २३ सर्पाच्या
जबळ जाऊन त्याच्या फणीवरील मणि कसा काढावा?
आणि सिंहाच्या नाकातील केंस कसा निवडावा! २४
मग त्या केंसांत तो मणि ओंढला म्हणजेच गळ्यांत
भूषण घाळावें, नाहीं तर गळा भोकळाच ठेवावा कीं
काय! २५ त्याप्रमाणें, निरनिराळ्या शास्त्रांना एकत्र
कोण करील! आणि त्यांची एकवाक्यता करून
त्यांचा उपयोग कोण करून घेईल! २६ बरें, एक-
वाक्यताही जरी कोणी केली, तरी त्याप्रमाणें आच-
रण करण्यास वेळ कोटून सांपडणार! आणि इतकें
आयुष्य तरी कोणास असणार! २७ आणि शास्त्र,
अर्थ, देश व काल हीं चारी जरी प्राप्त झालीं, तरी
घांची सर्वांना प्राप्ति कोटून असणार! २८ म्हणून
पुष्कळ प्रकारांनीं शास्त्राचें साधन या मृत्युलोकीं स-
र्वांना प्राप्त होणार नाहीं, तर मग मूर्ख अशा मुमुक्षुंना
कोणता तरणोपाय आहे!” २९ हा अभिप्राय पुसण्या-
करितां अर्जुनानें जी प्रस्तावना केली, तो या सतरावे
अध्यायाचा मूळ विषय होय. ३० तर सर्व विषयां-
विषयीं निरिच्छ व सकळ कलांत प्रवीण, आणि
अर्जुनाच्या रूपानें श्रीकृष्णालाही आनंद देणारा
असा जो कृष्ण (अर्जुन); ३१ जो शौर्याचा आधार,
जो सोमवंशाचें भूषण, आणि ज्याच्या लीलेनें देवाला
फार सुख होतें; ३२ जो बुद्धीचा आवडता, जो यज्ञ-
विद्येचें विश्रान्तिस्थान, आणि जो सदैव श्रीकृष्णाच्या
अंतःकरणांत असणारा, ३३

अर्जुन म्हणाला:—श्रीकृष्णा, जे कोणी
शास्त्रविधीला टाकून, स्वऱ्या श्रद्धेनें युक्त
होत्सवते तुम्हांला भजतात, त्यांची ती भाक्ती को-
णत्या प्रकारची? सात्त्विक, राजस कीं तामस? !

तो अर्जुन म्हणतो, “हे तमाळश्यामा, सर्व इंद्रि-
यांस प्रत्यक्ष मेगतां येणाऱ्या परब्रह्मा, तुमचें भाषण
मला संशययुक्त दिसतें. ३४ प्राणिमात्राला शास्त्रज्ञा-
नावांचून मोक्षप्राप्ति होत नाही असें जें आपण एक-

पत्ती बोललां, त्याचा हेतु काय? ३५ तर ज्या देशांत
शास्त्राभ्यास करण्याची सोय आहे तोही ज्यास प्राप्त
होत नाही; तसेंच, अभ्यासाला लावणाऱ्या आयुष्याची-
ही ज्याला अनुकूलता नाही; व ज्या मुखपासून
शास्त्राची माहिती मिळावयाची तोही दूर आहे; ३६
आणि अभ्यासाला साष्ट कारणाऱ्या ज्या सामुग्री लाही
त्या वेळीं ज्याजबळ नाहीत; ३७ तसेंच, पूर्वकर्म
अनुकूल नसल्यामुळे बुद्धीचेंही साधन नाही; अशा
प्रकारें ज्याचें शास्त्रसंपादन सुटलें आहे, ३८ किंबहुना,
शास्त्राची एकवाक्यता करण्यास समर्थ नसल्यामुळे
ज्यांनीं वादविवाद करण्याचें सोडून दिलें आहे—३९
पण शास्त्रांचा अभ्यास करून त्यांत सांगितल्याप्रमाणें
यथाविधि अनुष्ठान करून परलोकीं जे आनंदां नोंद-
तात, ४० त्यांच्याप्रमाणें आपण व्हावें अशी मनांत
इच्छा करून त्यांच्या मार्गाचें जे आचरण करतात;
४१ प्रभो, ज्याप्रमाणें वर काढून दिलेल्या धड्याच्या
अक्षरांप्रमाणें लहान मूळ झालीं अक्षरें काढतें, किंवा
होळस मनुष्यास पुढें कडून अंधळा मनुष्य वाट चालतो,
४२ त्याप्रमाणें, जे सर्व शास्त्रांत निपुण आहेत त्यांचें
आचरण प्रमाण मानून त्यावर जे श्रद्धा ठेवतात; ४३
आणि शंकर आदिकरून देवांचें पूजन करणें, भूमि
वगैरे मंडादानें देणें, व अभिष्टोत्रादि यज्ञ करणें हीं
कर्म श्रद्धेनें करतात, ४४ त्यांना, पुरुषोत्तमा, सर्व,
रज व तम यांपैकीं कोणती गति प्राप्त होते तें आम्हां-
ला सांगा. ” ४५ तेव्हां, बैकुंठपीठाचें अधिदैवत,
वेदरूपी कमलांतीक पराग, ज्याच्या सत्तेनें हें सर्व जग
वाचतें; ४६ जो लोकोत्तर प्रौढ व स्वभावतः मोठा
असा काल, जो अद्वितीय, गूढ व आनंदघन, ४७
आणि हे सर्व गुण ज्या शक्तीच्या आधारानें
वर्णनीय होतात, ती शक्ति ज्याचे अंगीं आहे, तो
श्रीकृष्ण भगवान स्वमुखानें बोलत आहे. ४८

श्रीभगवान म्हणाले:—मनुष्यांची स्वाभा-
विक जी श्रद्धा, ती सात्त्विक, राजस आणि
तामस अशी तीन प्रकारची असते, ती ऐक. २
भगवान म्हणतात:—पार्था, शास्त्राभ्यासाची श्र-
द्धा आहे असा तुझ्या मनाचा कळ आहे, हेही आम्ही
जाणतो. ४९ नू नुसत्या श्रद्धेनेंच मोक्षप्राप्ति करून

परमवैद्य । तरी तैसैं हें प्रबुद्धा । सोहोयें नोहे ॥५०॥
 अद्वा मृणितकियासाठी । पातेंजो नये किरिटी ।
 काय त्रिगुण अंत्यजघृष्टी । अंत्यजु नोहे ॥५१॥ गंगो-
 दक जरी जाकें । तरि मद्यमांकां जाकें । तें वेजं
 नये कांहीं केकें । विचारि पां ॥५२॥ चंदनु होय
 क्षीतकु । परी अमोसी पावे मेळु । तें हातीं भरित
 जादुं । न बाके काहू ॥५३॥ कां किंदाचिये आटतिये
 पुटी । पडिकें सोळें^१ किरिटी । वेतलें चोखासाठी ।
 भागवीना ॥५४॥ तैसैं अद्वेचें वळवौडें । आंगें
 कीर चोखडें । परि प्राणिबाण्या पडे । विभागीं जें
 ॥५५॥ तें प्राणिये तंव स्वभावे । अनादिमायाप्रभवे ।
 त्रिगुणाचेचि आवडे । वाळिले आहाती ॥५६॥ ते-
 थही दोन गुण खांचली । मग एक धरी उज्जती । तें
 तैसियाचि होती वृत्ती । जीवांचिया ॥५७॥
 वृत्तीऐसैं मन धरिती । मनाऐसी क्रिया करिती ।
 केळियाऐसीं वरिती । मरोनि देहें ॥५८॥ बीज मोडे
 झाड होये । झाड मोडे बीजीं सामाये । ऐसेनि क-
 ल्पकोडी जाये । परी जाति न नसे ॥५९॥ तिया-
 परि विचें अपारें । होतां जातां जन्मतारें । त्रि-
 गुणत्व न व्यभिचरे । प्राणियांचें ॥६०॥ मृणुनि
 प्राणियांरुषा पैकीं । पडिकी अद्वा अवलोकीं । ते
 होय गुणासारिखी । तिहीं ययां ॥६१॥ विपायें वाडे
 सख शुद्ध । तेव्हां ज्ञानासी करी^२ साद । परि
 एका होवे वोळवें । येर आहाती ॥६२॥ सत्वाचेनि
 आंगळेंगें । ते अद्वा मोक्षफळा रिगे । तंव रज तम
 उगे । कां पां राहाती ॥६३॥ मोडोनि सत्वाची
 आंवे । रजोगुण आकाशें जाये । तेव्हां तेचि अद्वा
 होवे । कर्मकरें^३ सुणी ॥६४॥ मग तमाची उठी आणी ।
 तेव्हां तेचि अद्वा भंगी । हों लागे भोगाकाणीं ।
 भळतेवा ॥६५॥

सत्त्वानुरूप सर्वस्य अद्वा भवति भारत ।

अद्वात्मबोऽयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स एव सः ३

१ मोक्ष. २ विद्यास ठेवणें. ३ खांकाच्या समागमानें.
 ४ विणकट. ५ शुद्ध सोनें. ६ कसमाच्या भावानें. ७
 स्वकप. ८ दसतास, क्षीण होतास; ९ धारण करतास. १०
 हांक मारतो; मासि करून देतो. ११ विरुद्ध. १२ अनुरोधानें.

अन्वय—भारत, सर्वस्य सत्त्वानुरूप अद्वा भवति;
 अयं पुरुषः अद्वात्मयः [अस्ति]. यः यच्छुद्धः [भवति],
 सः एव सः [जीवः]. ॥ ३ ॥

एवं सत्वरजतमा- । वेगळी अद्वा सुर्वेमां । बाही
 गा जीवग्रामा- । माजीं यया ॥६६॥ मृणोनि अद्वा
 स्वाभाविक । असे पै त्रिगुणात्मक । रजतमद्यात्त्विक ।
 भेदीं हवीं ॥६७॥ जैसैं जीववचि उदक । परि विषीं
 होय मारक । कां भिरिर्धामाजि सीख । उंजीं गोड
 ॥६८॥ तैसा बहुवसैं तमें । जो सदाचि होय^४ निमे^५ ।
 तेथ अद्वा परिणमे । तेंचि होऊनि ॥६९॥ मग का-
 जळा आणि मसी । न दिसे विवर्चना जैसी । तेवीं
 अद्वा तामसी । सिनी^६ नाहीं ॥७०॥ तैसीच राजसीं
 जीवीं । रजोमय जाणावी । सार्विकीं आववी । स-
 त्वाचीच ॥७१॥ ऐसेनि हा सकळ । जगदंबद नि-
 खिलु । अद्वेचाचि केवळु । बोतला असे ॥७२॥ परि
 गुणत्रयवशें । त्रिविधपणाचें लोंसैं । अद्वे जें उठिकें
 असे । तें बोळख तूं ॥७३॥ तरि जाणिजे झाड
 फुलें । कां मानस जाणिजे बोलें । ओंगें जाणिजे
 केकें । पूर्वजन्मीचें ॥७४॥ तैसीं जिहीं चिन्हीं । अ-
 द्वेचीं रूपें तीन्ही । देखिजती ते बींनी । अवधारीं पां ७५
 यजंते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
 प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ॥७६॥

अन्वय—सात्त्विकाः देवान् यजन्ते; राजसाः यक्षर-
 क्षांसि यजन्ते; अन्ये तामसाः जनाः प्रेतान् च भूतगणान्
 यजन्ते. ॥ ४ ॥

तरी सात्त्विक अद्वा । जयांचा होय बांघीं । तयां
 बहुतरुनि भेडीं । स्वर्गीं आथी ॥७६॥ ते विद्या-
 जात पढती । यज्ञक्रिये निवडती । किंबहुना पढती ।
 देवकोकीं ॥७७॥ आणि अद्वा राजसा । चढके जे
 वीरेशा । ते भजती राक्षसां । खेचरीं हन ॥७८॥
 अद्वा जे कां तामसी । ते मी सांगेन तुजपाचीं । जे
 का केवळ पापराक्षी । जलिकळीं निर्दयत्वे ॥७९॥
 जीववचें साधूनि बळी । भूतप्रेतकुळें पैकीं । समसानीं

१३ आश्रय. १४ कर्म करणारी. १५ सुखा. १६ भिरक्यांस.
 १७ जन्मतो. १८ मृत्यु पावतो. १९ भेद. २० निराळी.
 २१ रूप; चिन्ह. २२ खूब. २३ करीर. २४ बुद्धि.
 २५ पिशाचांस.

वेळें पडत आहेस, पण, हे शत्रुदा, तूं म्हणतोस तितकें हें काम सोपें नाहीं. ५० अर्जुना, अद्भुतच नुसता विश्वास ठेवूं नये. हें पहा—अंत्यजाच्या समा-
गमार्थें आह्मणही अंत्यज होत नाहीं का ! ५१ गंगेचें जरी पाणी असलें, तरी तें जर मद्याच्या बांदणांत घातलें तर तें कांहीं केल्या वेळें नये याचा विचार कर. ५२ चंदन हा थंड आहे सरा, पण तो पेटल्या-
वर जर हातांत धरला, तर हात माजूं शकणार नाहीं का ! ५३ किंवा, अर्जुना, झिणकट सोनें आटवीत असतां त्यांत उत्तम सोनें पडलें, आणि मग तें जर उत्तम सोन्याच्या मावांनं विकत घेतलें, तर तें नाग-
बजार नाहीं का ! ५४ त्याप्रमाणें, अद्भुतें स्वरूप जरी मूळचें शुद्ध आहे, तरी जेव्हां ती प्राण्यांच्या बाटणीला येते, ५५ तेव्हां, प्राणी तर स्वभावतःच अनादि मायेच्या शक्तीनं तीन गुणांचेच बनले आहेत; ५६ त्यांतही, दोन गुण स्त्रीण होऊन तिसरा ज्या वेळेस वाढतो, त्या वेळेस त्या गुणाच्या अनुरोधानें जीवांच्या वृत्ति होतात; ५७ वृत्तीच्या अनुरोधानेंच ते मन (बासना) धारण करितात, मनाप्रमाणें क्रिया करि-
तात, आणि मेल्यावर पुनः आपल्या कर्माप्रमाणेंच देह धारण करतात; ५८ बीज नाहींसं होतें आणि झाड वाढतें, व झाड नाहींसं होतें आणि बीजांत सामावतें; याप्रमाणें कल्पाचे कल्प जरी गेले तरी मूळ झाडाची जात कांहीं नाहींशी होत नाहीं; ५९ त्या-
प्रमाणें, जीवांची पुष्कळ जन्मांतरें झालीं तरी त्यांच्या-
तील तीन गुणांचा बदल होत नाहीं. ६० म्हणून, प्राण्यांच्या बाटणाळा जी अद्भुत आलेली असते, ती गुणांच्या अनुरोधानें असते असें समज; ६१ कदा-
चित शुद्ध सत्त्वगुण वाढला, तर तो ज्ञानाला हांक मारितो; परंतु त्याला रज व तम हे दोन गुण विरुद्ध आहेत. ६२ सत्त्वगुणाच्या अनुरोधानें जी अद्भुत असतो, ती मोक्षफलापर्यंत जाते; पण रज व तम हे दोन गुण स्वस्थ कसे बसतील ! ६३ सत्त्वगुणाचा आश्रय नाहींसा करून ज्या वेळेस रजोगुण वाढतो, त्या वेळेस तीच अद्भुत कर्म करण्यास लागते. ६४ मग तमोगुणाचा ज्या वेळेस जोर होतो, तेव्हां त्या अद्भुता अंग होऊन तीच अद्भुत बाटेल ते भोग भोग-
ण्यास उद्युक्त होते. ६५

हे भारता, सर्वांना आपल्या पूर्वसंस्कारा-
नुसार अद्भुत उत्पन्न होते; कारण हा जीव अद्भुत-
मय आहे. जो ज्या प्रकारच्या अद्भुतें युक्त असतो, तो त्या योग्यतेचा असतो. ॥ ३ ॥

याप्रमाणें, हे सुज्ञा, या जीवशत्रुदायांत सत्त्व, रज व तम यांच्याशिवाय निराळी अद्भुत नाहीं. ६६ म्हणून सत्त्व, रज व तम या भेदांनीं अशी ही अद्भुत स्वभाव-
तःच त्रिगुणात्मक आहे. ६७ पाणी प्राणिमात्राचें जीवन—पण तेंच बचनागास दिलें असतां ज्याप्रमाणें मारक होतें, किंवा मिरच्यास दिलें असतां तिसट होतें, आणि उंसास दिलें तर गोड होतें, ६८ त्या-
प्रमाणें, तमोगुण वाढला असतां, जो भेदही जन्म पावतो व मरतो त्या प्राण्याच्या ठिकाणी अद्भुतही तमोगुणाच्याच अनुरोधानें परिणाम पावते. ६९ मग, काजळ आणि मस यांत जसा फरक दिसत नाहीं, तशी ही तामसी अद्भुत त्या मनुष्याहून निराळी नसते. ७० त्याचप्रमाणें, राजस प्राण्याच्या ठिकाणीं येणारी अद्भुत रजोगुणमय आणि सात्त्विकाच्या ठिकाणीं अस-
णारी सगळी सत्त्वगुणमयच असते. ७१ याप्रमाणें हें सर्व जग सरोसर अद्भुतचेंच ओतलेलें आहे. ७२ परंतु त्रिगुणांच्या अधीन असल्यानं अद्भुतचे ठिकाणीं जे तीन प्रकारचें चिन्ह प्राप्त होतें, तें तूं ओळख. ७३ तर ज्याप्रमाणें फुलांच्या बारावळून झाडाला येणाऱ्या फळांचें अनुमान समजतें, किंवा बोलण्यावरून स्वभा-
वाचें लक्षण समजतें, व मनुष्याच्या प्रस्तुत स्थिती-
वरून त्याचें पूर्वजन्मीचें कर्म ओळखता येतें, ७४ त्याप्रमाणें, ज्या चिन्हांनीं अद्भुतचें तिन्ही रूप ओळखता येतील, त्या लक्षणांची खूण सांगतों, ती ऐक. ७५

जे सात्त्विक असतात, ते देवांचें पूजन क-
रितात; जे राजस असतात, ते यक्षराक्षसांचें पूजन करितात; आणि बाकी राहिलेले जे तामस जन, ते प्रेत आणि भूतगण यांचें पूजन करितात. ॥ ४ ॥

तर ज्यांचें शरीर सात्त्विक अद्भुतचें बनलेलें आहे, त्यांची बुद्धि बहुतकरून स्वर्गप्राप्तिविषयीचीच होते. ७६ ते सर्व विद्या शिकतात, कोणते यज्ञ करणें योग्य आहे त्याची वाटाघाट करतात; फार काय ! ते देवलोकास पावतात. ७७ आणि, हे वीरशिरोमजे, ज्यांचें शरीर रजोगुणात्मक अद्भुतचें बनलेलें आहे, ते राजस व विशाच वांना मजतात. ७८ ज्यांचें शरीर तमोगुणा-
त्मक अद्भुतचें बनलेलें आहे, त्यांविषयीं मी तुला सांगतों कीं, ते केवळ पापराशी असून अति कठोर व दुःखाक्षीन असतात. ७९ ते जीवांचा बघ करून बघी देतात, आणि भूत, प्रेत वगैरे देवतांची कल्पनांत

संघाकाळीं । पूजिती जे ॥८०॥ ते समोगुणाचें सार ।
काढूनि निर्मिके नर । जाण तामसिधेचें वर । अदेचें
तें ॥८१॥ ऐसीं इहीं तिहीं किंणीं । त्रिविध अद्वा
जणीं । पै हें वयाकाणीं । सांगतु असें ॥८२॥ जे हे
सारिवक अद्वा । जतन करावी प्रबुद्धा । येरी दोनी
बिकद्धा । सांडाविया ॥८३॥ हे सारिवकमति जया ।
निर्बाहती होय धनंजया । बागूळ नोहे तया । कैवल्य
तें ॥८४॥ तो न पढो कां प्रहसुंन । ना कोढो सर्व
शास्त्र । सिद्धांत न होत स्वतंत्र । तयाच्या हातीं
॥८५॥ परी श्रुतिस्मृतींचे अर्थ । जे आपण होऊन
मूर्ते । अनुष्ठानें गाजत । जगा वढीक जे जे ॥८६॥
तयाचीं आचरणीं पावळें । पाऊनि सारिवकी अद्वा
चाळे । तो तेंचि फळ ठेविलें । ऐसें काहे ॥८७॥ पै
एक वीणु कावी सायासैं । आणिक तेथें काजं बैसे ।
तरी तो काय प्रकाशें । वंचिजे गा ॥८८॥ कां येकें
मोक अपार । वेंचोनि केळें धवळार । तो सुरवाडु
बस्तीकर । न मोगी काडू ॥८९॥ हें असो जो तळें
करी । तें तयाचीच तृषा हरी । कीं सुभारांसीचि
अन्न घरीं । येरां नोहे ॥९०॥ बहुत काय बोलों पै
गा । येका गौतमासीचि गंगा । येरां समस्तां काय
जगा । बाह्याक जाकी ॥९१॥ म्हणोनि आपुकीया
परी । शास्त्र अनुष्ठिती कुसरी । जाणे तयांतें अद्वाक
जो बरी । तो मूर्खही तरे ॥९२॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः ।

दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥

अन्वय—दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ये
जनाः अशास्त्रविहितं घोरं तपः तप्यन्ते; ॥ ५ ॥

ना शास्त्राचेनि कीर नावें ॥ स्मार्करोही^१ नेणती

१ संरक्षणकर्ती, २ वेद, ३ अध्ययन करो. ४ वंचना
करीक; फतवीक, ५ घर, ६ सुष्ठकर, ७ स्वयंपाक
करणारासच, ८ ओढा, ९ दक्षतेने, १० इच्छाही होत
नाही, ११ दाखवितात, १२ दिमक्या, १३ शहाणप-
णाची, १४ घमंडीवें, १५ कोयता, स्मरण, १६ यक्षपानें,
१७ ओततात, १८ वेडुकाच्या, १९ बळी, २० आढय-

जीवें । परि शास्त्रशाही किंवें । टेंको वेदिती ॥९३॥
वढिकांचिया क्रिया । देखोनि घेती बांकुक्रिया ।
पंडितां बांकुक्रिया । बाजविती ॥९४॥ आपलेनीचि
भोंटोपें । धनित्वाचेनि दपें । सावचि पाखंडाचीं तपें ।
आदरिती ॥९५॥ आपुक्रिया पुढिकांचिया । आतीं
घाळूनि कातिर्या । रक्तमांसा प्रणीतिया । भरभरों
॥९६॥ रिचविती^१ अळतकुडीं । काविती चेट्याचर्या
तोंडीं । नवसिया देती वंडी^२ । बाळकांची ॥९७॥ आ-
ग्रहाचिया बेजरिया । क्षुद्रदेवतां वरिया । अकल्याणें
सोंतरिया । ठाकती ऐक ॥९८॥ अगा आत्मपरपीडा ।
बीज तमक्षेत्रीं सुहाडें । पेरिती मग पुढां । तेंचि
पिके ॥९९॥ बाहु नाहीं आपक्रिया । आणि नावे-
तेंही धनंजया । न धरी होय तया । समुद्रीं जैसैं
॥१००॥ कां बैधातें करी सेंळा । रेंसु सांडी पाव
खोळीं । तो रोगिया जेवि विवेंडूका- । सेंवला न होय
॥१०१॥ ना ना पाढिकांचेनि सळें । काढी आपलेचि
डोळे । तें वैनवस^३ आंधळें । जैसैं ठाके ॥१०२॥ तैसैं
तया असुरां होये । जे निंदूनि शास्त्राची^४ सोये । सेंवें
धांवताती मोहें । भोंडवीं जे कां ॥१०३॥ कासु करवी
तें करिती । क्रोधु मारवी तें मारिती । किंनहुना मातें
पुरिती । दुःखाचा गुंडां^५ ॥१०४॥

कर्शयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्वद्यासुरानिश्चयान्

अन्वय—च अचेतसः ये शरीरस्थं भूतग्रामं च
अन्तः शरीरस्थं मां कर्शयन्तः, तान् आसुरानिश्चयान् विदि. ६

आपुलां पैरावां देहीं । दुःख देती जें जें कांहीं ।

मज आत्मया तेतुकाही । होय वीणु ॥५॥ पै वाचे-
चेनिही पोंकवें । पापिया तया मोंतकावें । परि

तेनें, २१ वर प्राप्त करून घेण्याकरितां, २२ सात दिवस,
२३ सुषा, २४ देव, २५ काढा, २६ कायेनें, २७
व्यथा, २८ वेगळा, २९ डोकसाच्या, ३० माजवरीत,
३१ मार्ग, ३२ पैरावेरा, ३३ अरण्यांत, ३४ दगडांत,
३५ दुसऱ्याच्या, ३६ पदरानें, ३७ स्वर्ग करूं नवे,

संख्याकार्त्तिकी पूजा करितात. ८० ते तमोगुणाचें सार काढून निर्माण केलेले पुरुष म्हणजे तामस श्रद्धेचें आगरच होय असें समज. ८१ याप्रमाणें सात्त्विक, राजस व तामस अशी तीन प्रकारची श्रद्धा जगांत आहे. परंतु मी हें एवढ्याकरितां सांगित आहे ८२ कीं, या तिहीपैकी जी सात्त्विक श्रद्धा, तिचा स्वीकार करावा; आणि, हे बुद्धिमत्ता, दुसऱ्याज्या दोन्ही राजस व तामस श्रद्धा, त्यांचा त्याग करावा. ८३ धनंजया, ही सात्त्विक बुद्धि जे आचरतात, त्यांना मोक्षप्राप्तीचा मोठासा बाळ बाटव नाही. ८४ तो मनुष्य वेदाचें पठन न करो, शास्त्राध्ययन न करो, अथवा शास्त्रांची एकवाक्यता करून कोणताही सिद्धांत न ठरवो; ८५ परंतु जे शुनिस्मृतीचें अध्ययन करून मूर्खमत वेद घननात, (विद्वान झालेले असतात,) व आपल्या आचरणानें सर्व जगास पूज्य असतात, ८६ त्यांचे आचरणाचा किंत्ता बळवून जो सात्त्विक श्रद्धेन चालतो, त्याला त्यांना मिळणारें फलच प्राप्त होतें. ८७ हें पहा-एसादा मनुष्य मोठ्या प्रयासानें दिवा लावतो, आणि त्या दिव्यावरून जर दुसरा कोणी दिवा लावु लागला, तर तो दिवा त्याला फसवील काय ? (त्याच्या घरां उजेड पाडणार नाही असें होईल काय ?) ८८ किंवा एसाद्यानें अपार द्रव्य खर्च करून घर बांधलें, तर त्या घरांत राहणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास तें सुख भोगतां येत नाही काय ? ८९ हें अशें, जो तलें बांधतो, त्याचीच का तहान त्यातील पाण्यानें भागते! अथवा घरामध्ये स्वयंराक करणाऱ्याचीच तेवढी त्या अन्नानें वृत्ति होते, आणि इतरांची होत नाही की काय ? ९० उगीच पुष्कळ बोलून काय करावयाचें आहे ! अरे, गौतम ऋषींनीं दीर्घ प्रयत्नानें आगिलेकी गंगा ही एक त्यासथ पवित्र करते, आणि जगांतील इतर सर्व लोकाविषयी ती ओढ्याची योग्यता पावते कीं काय ? ९१ म्हणून, आपल्यापेक्षां जे दुसऱ्यांनीं शास्त्राचें अनुष्ठान करितात, त्यांचेप्रमाणें जो श्रद्धालू पुरुष आचरण करतो, तो मूर्ख असला तरी तरतो ! ९२

दंभ आणि अहंकार यांनीं युक्त, तसेंच काम व प्रीति यांच्या बलानें युक्त असे जे जन शास्त्रविरुद्ध घोर तपाचें आचरण करतात; ९ ज्यांना सरोसर शास्त्राचें अध्ययन तर नाहीच, व

शास्त्र शिकण्याची नुस्ती इच्छाही ज्यांनीं केली नाही; इतकेच नव्हे, तर जे शास्त्रज्ञांना उब-वातही उभे करीत नाहीत; ९३ वडिलांचें स्नानसंख्यादि आचरण पाहून जे त्यांस वेडावून दाखवितात, व पंडितांचा संवाद ऐकला अतर्ता टिमक्या वाजवितात, [व त्यांचे शब्द कार्त्तिकी देखील पडूं देत नाहीत;] ९४ आपल्या शहाणपणानें व द्रव्याच्या मदतीं आपल्याच कुर्ब्यात असतात, ते सरोसर पासांइयाच्या तपाचें आचरण करतात. ९५ आपल्या पुढें आलेल्या मनुष्यांच्या अंगावर शास्त्रांचे प्रहार करून त्यांच्या रक्तमांसांनीं यज्ञपात्रें भरून ९६ प्रदीप्त अभिकुंडांत चेट्यांना आहुति देतात; व त्यांस नवस करून बाळकांचे बळी देतात ! ९७ शुद्ध देवतांपासून वरप्राप्ति करून घेण्याकरितां आग्रहाच्या आढ्यांतें सात सात दिवस अन्न सेवन न करितां अनुष्ठानें करतात. ९८ हे सुज्ञा, [अशा प्रकारें] ते आपल्यास व दुसऱ्यास पीडा करण्याचें बीज तमोरुसी जमिनींत पेरतात, आणि त्यापासून पुढें तमारा श्रद्धेचेंच पीक येतें. ९९ अजुंना, ज्या मनुष्यात स्वतः पोहनां येत नाही, तो नावेचा आश्रय न कर्त्ता समुद्रांत गेला असता त्याची जी स्थिति होते, १०० किंवा वेद्याचा द्वेष करून जो लाथेनें काढा लवडून देतो तो रोगी जसा व्यथेपासून मुक्त होत नाही; १ अथवा जो डोकस मनुष्याचा कंटाळा करतो आणि अशा प्रकारें आपलेच डोळे काढून टाकतो, त्या अंधळ्या मनुष्याची जशी त्याच्या माज-धरांतही गति होते, २ तशी त्या असुरांची स्थिति होते ! कारण शास्त्रान सांगितलेल्या मार्गाची ते निंदा करतात, त्यामुळे ते मोहरूपी अरण्यांत सैरावैरा घाबतात; ३ कामाच्या अधीन होऊन त्यांच्या अनु-रोधानें आचरण करतात; क्रोधाच्या अधीन होऊन तो ज्याचा वध करण्यास लावील त्याचा वध करतात; किंबहुना मला दुःखाच्या दगडांत पुरतात ! ४

आणि जे अविवेकी शरीरांतील इंद्रियसमुदायाला आणि शरीराच्या अंतर्थांमी असणाऱ्या मलाही त्रास देतात, ते आसुरी निष्ठेचे लोक आहेत असें तूं समज. ॥ ६ ॥

ते आपल्या व दुसऱ्यांच्या शरीरांस जें जें दुःख देतात, त्यामुळे [सर्वांच्या अंतर्थांमी असणाऱ्या] मज आत्म्यालाच क्षीण होतो. ५ हें पहा-अशा पाण्यांना वाचेच्या पदारांही स्पर्श करूं नये, (त्यांचें नामग्रहणही करूं नये,) पण त्यांचा त्याग करण्याचा

पडिळें सांगावें । स्वभावया ॥१॥ प्रेत बाहिरें घाकिजे ।
कां अंत्यजु संभाषणीं त्याजिजे । हें असो हातें धा-
किजे । कर्मकांत ॥७॥ येथ शुद्धीचिया आशा ।
तो केतु न मनवे जेसा । त्यातें सांडावया तैसा ।
अर्जुनादु हा ॥८॥ तरि अर्जुना तूं त्यातें । देखसी
तें स्मर हो मातें । जे आन प्रायश्चित्त येथें । मानेलें
ना ॥९॥ म्हणौनि श्रद्धा जे सात्त्विकी । पुढती तेचि
पै भेकी । जतन करावी निकी । सर्वोपरी ॥१०॥
तरि बरावा तैसा संगु । जेणें पोखे सात्त्विक कागु ।
सत्त्ववृद्धीचा भागु । आहार घेपे ॥११॥ येन्हीं तरी
पाहीं । स्वभाववृद्धीच्या ठाई । आहारावांचूनि
नाहीं । बळी हेतु ॥१२॥ प्रत्यक्ष पाहें पां वीरा । जो
सावज धे मंदिरा । तो होजनि ठाके माजिरा । ति
येचि क्षणां ॥१३॥ कां जो सावित्री अजरसु सेवी ।
तो व्यापिजे वातश्लेष्मस्वभावी । काय उवरु जालिया
निवची । पयादिक ॥१४॥ नातरि अमृत ज्ञापरी ।
चेतकिया मरण वारी । कां आपुल्याऐसें करी ।
जैसें विष ॥१५॥ तेथि जैसा घेपे आहार । धातु
तैसाचि होय आहार । आणि धातूऐसा अंतर ।
भावो पोखे ॥१६॥ जैसें भाडियाचेनि तापें । आंतुलें
उदकही तापे । तैसी धातुवर्षे आटोपे । चित्तवृत्ती
॥१७॥ म्हणौनि सात्त्विकु रसु सेविजे । तें सत्त्वाची
बाढी पाखिजे । राजसा तामसा होइजे । येरीं रसीं
॥१८॥ तरी सात्त्विकु कोण आहार । राजसा तामसा
कायि आहार । हें सांगों करीं आदर । आकर्णनीं ॥१९॥
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥
अन्वय—सर्वस्य प्रियः आहारः तु अपि त्रिविधो
भवति; तथा यज्ञः, तपः च दानं [सर्वस्य त्रिविधं प्रियं भ-
वति] । त्वं तेषां भेदं भेदं शृणु. ॥ ७ ॥

आणि एकसरें आहारा । कैसेनि तिनी मोहरां ।
आकिया तैही वीरा । रोकळें दाऊं ॥२०॥ तरि

१ विष्टेका. २ दोष. ३ मानवां येत नाहीं. ४ भाषण.
५ योग्य नाही. ६ मारी. ७ उन्मत्त. ८ नेहमी. ९ कफ.
१० भवणांनी. ११ एकदम. १२ प्रकार. १३ अन्नाची.
१४ जीव. १५ जावळ. १६ पदार्थ. १७ स्वादिष्ट. १८ मोठे.

जेवणाराचिया रुची । निवृत्ति कीं ^१बोवियांची ।
आणि जेविला तंव गुणांची । दासी येथ ॥२१॥ जो
जीव कर्ता भोक्ता । तो गुणास्तव स्वभावता । पावो-
निर्या त्रिविधता । चेष्टे त्रिधा ॥२२॥ म्हणौनि त्रि-
विध आहार । यजुही त्रिप्रकार । तप दाव हन
व्यापार । त्रिविधाचे ते ॥२३॥ पै आहारलक्षण प-
डिळें । सांगों जें म्हणितलें । तें आईक गा भकें ।
रूप करूं ॥२४॥

आयुः सत्त्वबलारोग्य-

सुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या

आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

अन्वय—आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः
स्निग्धाः स्थिराः हृद्याः आहाराः सात्त्विकप्रियाः [सन्ति]. ८

तरी सत्त्वगुणाकडे । जें दैवें भोक्ता पडे । तें
मधुरीं रसीं वाढे । मेळुं तय ॥२५॥ आंगेंचि द्रव्यें सु-
रलें । जे आंगेंचि पदार्थ गोडसे । आंगेंचि स्नेहें
बहुवसें । सुपकें जियें ॥२६॥ आकारें नव्हतीं डोंगळें ।
स्पर्श अति मळाळें । जिभेलागीं स्नेहळें । स्वादें
जियें ॥२७॥ रसें गोडों वरी विलीं । द्रव्यभावीं आ-
थिलीं । ठाये ठावो स्वादिकीं । अमितापें ॥ २८ ॥
आंगें सानें परिणामें घोर । जैसें गुरुमुखीचें अक्षर ।
तैसा बरपीं जिहीं अपार । तूसे राहें ॥२९॥ आणि
मुखीं जैसीं गोडें । दुस्रीचिहि ते आंतुलेकडे । तिये
अक्षीं प्रीति वाढे । सात्त्विकांसी ॥३०॥ द्रव्यगुण-
लक्षण । सात्त्विक भोज्य जाण । आयुष्याचें प्रार्ण ।
नचि नवें हें ॥३१॥ येणें सात्त्विक रसें । जव दैहें
सेहो ^२वरिपे ^३ । तंव आयुष्यनदी उरसेले । देहोचि
देह ॥३२॥ सत्त्वाचिये करि पाळती । कारण हाचि
सुमती । दिवसाचिये उजती । भातु जैसा ॥३३॥
आणि शरीरा हन मानसा । बळाचा पै कुवसा ।

१९ मऊ. २० विरघाळणारे. २१ भरकेळ. २२ पाणी-
दार. २३ गुणानें. २४ बळ. २५ मेघ. २६ वर्षाव
करतो. २७ पूर येतो. २८ दिवसानुदिवस. २९ रक्षणाथ.
३० आश्रय.

करिता त्यांचीं लक्षणे सांगणे माग पडलें ! ६ प्रेत पराबाहेर काढावें लागतें, किंवा अंतर्जाबरोबर [संभाषण करूं नये तरी] दोन शब्द बोलून त्याला टाळावें लागतें; फार काय, विष्टाही हातानेंच धुऊन काढावी लागते; ७ या ठिकाणीं फक्त शुद्धीच्या निमित्तानेंच त्यांना स्पर्श केल्यामुळे त्या स्पर्शाचा जसा दोष मानता येत नाही, तसा या पापी लोकांचा त्याग करण्याकरिता त्यांचीं लक्षणे सांगितलीं. ८ तर, अर्जुना, त्यांना पाहिल्याबरोबर तूं माझे स्मरण कर. कारण, त्या पापक्षालनाला याशिवाय दुसरे प्रायश्चित्त काहीं उपयोगी पडणार नाही. ९ म्हणून, सात्त्विक श्रद्धा ही बरचेवर सर्व प्रकारें जतन करावी. १० दुसरे, ज्या योगानें सात्त्विक श्रद्धा बाढेल, त्याचाच संग करावा; आणि ज्या अन्नाच्या सेवनानें सात्त्विक बुद्धि बाढेल, तोच आहार सेवन करावा. ११ बाकीं असें पहा कीं, स्वभाववृद्धि होण्यास आहारावाचून दुसरे कोणतेंही प्रयत्न साधन नाही. १२ बीरा अर्जुना, तूं प्रत्यक्ष असें पहा कीं, जो धडधडीत साधध असून मद्याचें सेवन करतो, तो तत्क्षणांच उन्मत्त होऊन जातो; १३ किंवा, जो मनुष्य नेहमीं अन्न खातो, त्याला स्वभावतःच वात व कफ यांची विकृति असते. ज्वर आला असता तो दुधादिकांपासून कमी होईल काय ! १४ अथवा, ज्याप्रमाणें अमृताचें सेवन केलें असतां मरण टळतें, किंवा विषाचें सेवन केलें असतां मृत्यु प्राप्त होतो, १५ त्याप्रमाणें, जसें अन्न भक्षण करावें तशीं धातु उत्पन्न होते, आणि धातूप्रमाणें अंतर्भाव उत्पन्न होतो. १६ जसें मांडें तापल्यावर आंतलें पाणीही तापतें, तशी धातूच्या अनुरोधानें चित्तवृत्ति होते. १७ म्हणून, सात्त्विक अन्नाचें सेवन केलें असतां सात्त्विक भावच उत्पन्न होतो; आणि राजस व तामस या भावांची उत्पत्ति त्यांच्या त्यांच्या रसांपासून होते. १८ तेव्हा सात्त्विक आहार कोणता, आणि राजस व तामस यांचे आहार कोणते, हें मीं तुला सांगतो; तर त्याचें आदरानें श्रवण कर. १९

प्रत्येकाच्या आवडीचा जो आहार, तोही तीन प्रकारचा असतो; त्याचप्रमाणें यज्ञ, तप आणि दान हींही तीन तीन प्रकारचीं आहेत. त्यांचे भेद तुला सांगतो ते ऐक. ॥ ७ ॥

आणि, अर्जुना, सहस्रकट अन्नाचे तीन प्रकार कसे झाले ते स्पष्ट सांगतो. १२० हें वचन—जेवणाराच्या रुचीप्रमाणें अन्न तयार करावें लागतें; आणि जेवणाच्या तर गुणांचा दास आहे ! २१ जो जीव कसा व भोक्ता आहे, तो स्वभावतःच गुणांच्या अनुरोधानें तीन प्रकारच्या चित्तवृत्ति धारण करून वागतो. २२ म्हणून, आहार तीन प्रकारचा; यज्ञ, तप, व ज्ञान हीं तीन प्रकारचीं; आणि व्यापारही तीन प्रकारचेच आहेत. २३ परंतु प्रथमतः तुला जें आहाराचें लक्षण सांगूं म्हणून म्हटलें, तें स्पष्ट करून सांगतो, ऐक. २४

आयुष्य, उत्साह, बल, आरोग्य, सुख व प्रीति यांना वाढविणारे, आणि रसभरित, स्निग्ध, पौष्टिक व मनाला आनंद देणारे असे आहार सात्त्विकांना प्रिय असतात. ॥ ८ ॥

तर जेव्हां दैवयोगानें जीव सत्त्वगुणाचा बनलेला असतो, तेव्हां मधुर अन्न खाण्याविषयी त्याला विशेष आवड असते. २५ जे पदार्थ स्वतःच उत्तम रसानें युक्त, जे स्वतः गोड, जे स्वतः अति स्निग्ध व पक्क झालेले असतात; २६ जे आकारानें मोठे नसतात; हातास मऊ लागतात; जिभेवर ठेविले असतां लवकर विरघळतात; व स्वादिष्ट असतात; २७ जे रसानें भरलेले असून वरून मऊ असतात व पाणीदार असून विस्तवाच्या आंचीनें जागजागीं काळे झालेले असतात; २८ श्रोणुद्ध्या मुळातील अक्षरें जरी थोडीं असलीं तरी त्यांचा परिणाम फार थोर असतो; त्याप्रमाणें, जे पदार्थ थोडे झाले असतांही त्यांपासून अपार तृप्ति होते; २९ आणि जें खाते वेळेस तोंडास गोड लागतें तसें परिणामीही गोडच असतें, त्या अन्नाविषयी सारिकाची विशेष प्रीति असते. १३० याप्रमाणें सात्त्विक मनुष्याला आवडणाऱ्या पदार्थांचीं गुणलक्षणे होत. अशा पदार्थांचे सेवनापासून आयुष्याचें बल नित्य वाढतें. ३१ अशा सात्त्विकरूप मेवाची जो जो देवावर वृष्टि होते, तो तो आयुष्यरूप नदीस दिवसानुदिवस पूर येतो. ३२ हे सुबुद्धिमंता, ज्याप्रमाणें दिवसाची उत्पत्ति होण्यास सूर्य कारण आहे, त्याप्रमाणें सत्त्वाचें रक्षण करण्यास हाच आहार योग्य आहे; ३३ आणि शरीर व मन यांचे बळाची वृद्धि हाच आहारापासून होते. मग त्या ठिकाणीं

हा आहार तरी द्या । कैची रोगां ॥३४॥ हा सा-
स्विकु होय भोग्यु । तेंचि भोगावया आरोग्यु । श-
रीरासी भाग्यु । उदयकें जाणों ॥३५॥ आणि सुखा-
चें जेणें देणें । निकें उवाया ये येणें । हें असो वाढे
साजें । आनंदेंसीं ॥३६॥ ऐसा सारिक्कु आहार ।
परिणमका थोर । करी हा उपकार । सबाद्यासी
॥३७॥ आतां राजसासि प्रीती । जिहीं रसीं आथी ।
करूं तयाही व्यक्ती । प्रसंगें गा ॥३८॥

कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ९

अन्वय—कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः दुःख-
शोकामयप्रदाः आहाराः राजसस्येष्टाः [तजि]. ॥९॥

तरी मारें उणें काळकूट । तेंणें मानें जें कडुलट ।
कां चुनियाह्नि दासट । आंम्ल इन ॥३९॥ कणि-
कीतें जैस पाणी । तैसोचि भीट बांधया आणी । तेतुलीच
मेळवणी । रसांतरांची ॥१४०॥ ऐसें खारट अपाडें ।
राजसा तया आवडे । उर्नहाचेंनि मिणें तोंडें । आ-
णीचि गिळी ॥४१॥ वाफोचया सिगे । वातीही
काबिच्या लागे । तैसें उन्ह मागे । राजसु तो ॥४२॥
बाबदळ पांढुनि ठाये । साबळुं दाहार्का आडे ।
तैसें तांख तो खाये । जें पायेंविण रूप ॥४३॥ आणि
राखेह्नि कोरडें । आंत बाहरी थंके पाडें । तो जि
व्हादंशु आवडे । बहु तया ॥४४॥ परस्परें दातां ।
आदळु होय खाता । तो गा मुखीं घेता । तोषों
लागे ॥४५॥ आधींच द्रव्यें चुंरमुरीं । वरी पर-
बाजिजेती मोहरी । जिथें घेतां होती धुंवारी । नाक-
तोंडा ॥४६॥ हें असो उगें आगीतें । म्हणे हेसें
राह्ते । पेटियें प्राणापरतें । राजसासि या ॥४७॥
देसा न पुरोनि तोंडा । जिभा केळा वेडा । अन्न-
मिणें अग्नि भडभडा । पोटीं भरी ॥४८॥ तैसाचि
कवंगा सुटे । मग भुईं वा सेजे सोंटे । पाणियाचें

१ विस्तार. २ मैत्री. ३ दाहक. ४ आंबट. ५ इतर
खारट जिनसांची. ६ ऊष्ण. ७ मागे साकून. ८ पदार. ९
प्रहारकरणारे १० वांटी कावणें. ११ झणझणात. १२ ओतून.
१३ शिणक्षिण्या. १४ जाबडें. १५ लोळतो. १६
व्याधिरूपी सर्प. १७ निजकेले. १८ कैफ. १९
स्पष्टें. २० विचार. २१ किळस. २२ कुजकेलें. २३

न सुटे । तोंडोनि पात्र ॥४९॥ ते आहार नव्हती
घेतले । व्याधिर्व्याळ जे सुतले । ते घेववाया वातलें ।
माजवर्ण पोटीं ॥५०॥ तैसें एकमेकां संकें । रोग
बठती एके वेळे । ऐसा राजसु आहार फळे । केवळ
दुःखें ॥५१॥ एवं राजसा आहारा । रूप केलें भनु-
धंरा । परिणामाचाही विसुरां । सांगितका ॥५२॥
आतां तया तामसा । आवडे आहार जैसा । तैही
सांगों चिळसा । झणें दुम्ही ॥५३॥ तरी कुंईलें
बटें खातां । न मानिजे तेंणें अनहिता । जैस कां
उपहितौ । म्हैसी खाय ॥५४॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चान्नेभ्यं भोजनं तामसप्रियम् १०

अन्वय—यत् यातयामं, गतरसम्, पूति, पर्युषितं च
उच्छिष्टम्, अपि च अन्नेभ्यः भोजनं, तत् तामसप्रियं [अस्ति]. १०

निपजळें अन्न तैसें । दुंपाहरीं कां घेरें दिवसें ।
अतिकरें तें तामसें । घेईजेत ॥५५॥ नातरां अर्ध
वकडिलें । कां निपेट करपोनि गेलें । तैसेंही खाय
चुकलें । रसा जें येवों ॥५६॥ जया कां आयि पूर्ण
निवृत्ती । जेथ रसु धरी व्यक्ती । तें अन्न ऐसी
प्रतीती । तामसा नाहीं ॥५७॥ ऐसेनि कहीं विपार्यें ।
सदना वरपडा होये । तरी घाणो सुटे तंव राहे ।
व्याघ्र जैसा ॥५८॥ कां बहुवे दिवशीं वोळाडिलें ।
स्वादपणें सोडिलें । शुष्क अथवा सडलें । गोमि-
जेंही हो ॥५९॥ तेंहां नाळाचे हातवरी । चिबडिलें
जैसी रोंडी करी । कां सवें बैसोनि नारी । गोतांवीलें
करी ॥६०॥ ऐसेनि कश्मळें जें खाय । तें तया
खुखभोजन ऐसें होय । परि थोणेंही न धाय । पा-
पिया तो ॥६१॥ मग चमकार देखा । निषेधाचा
आंजुसों । जया कां सदोषा । कुद्रव्यासी ॥६२॥
तया अपेयांच्या पानीं । अन्नाचांच्या भोजनीं । वा-
दविजे उतांही । तामसें तेंणें ॥६३॥ एवं तामस
जेवणारा । ऐसीसी मेथुं हे वीरा । तयाचें फळ दु-
आंभोण. २४ दोन प्रहरीं. २५ प्रीतीने. २६ अगदीं. २७
एक झालेलें. २८ प्राप्त. २९ सुतें पडलेलें. ३० चिखळ.
३१ एका ताटात सर्वांनीं बसून जेवणें. ३२ बापेरडें
अन्न. ३३ तप्त होत नाही. ३४ शिंतोळा. ३५ इच्छा.
३६ आवड.

रोगाचा शिरकाव कोटून होणार ! ३४ या सात्त्विक अन्नाचें सेवन केलें तरच शरीरास आरोग्य भोगण्याचें भाग्य प्राप्त होतें; असें समजावें. ३५ आणि मग त्याच्या सर्व व्यापारांचा विस्तार सुखमय होतो. फार काय तर त्याची आनंदाबरोबर मैत्री होते. ३६ याप्रमाणें या सात्त्विक आहाराचा परिणाम थोर असून, तो शरीराला अंतर्भाव सुखकर होतो. ३७ आतां, राजस गुणाच्या मनुष्याची कोणत्या अन्नावर भाकें असते, तें तुला प्रसंगानसार स्पष्ट करून सांगितों. ३८

अतिशय कडू, आंबट, खारट, उष्ण, तिखट, रुक्ष व जळजळणारे, आणि दुःख शोक व रोग यांना उत्पन्न करणारे असे आहार राजसांना प्रिय असतात. ॥ ९ ॥

तर मारकपणानें मात्र उणें, बाकी काळकूटाच्या बरोबरीचेंच कडू, किंवा चुन्याहूनही दाहक असून जें आंबट असतें, ३९ कणाक भिजविण्यास जितकें पाणी लागतें, तितकेंच मांड आणि अवतारही खारट जिन्नस त्यांत मिसळणें, १४० याप्रमाणें अतिशय खारट पदार्थ राजस गुणाच्या मनुष्यास आवडतात; आणि ऊन ऊन इतके सातो की, केवळ तोंडानें अग्निच गिळतो ! ४१ ज्या पदार्थांतून इतक्या वाफा निघतात कीं, त्याजवर दिव्याची वातही लावतां येईल, असे ऊन पदार्थ राजस गुणाचा मनुष्य सावयास मागतो. ४२ बावटकीला मार्गें साहून पदारीच्या टांकाप्रमाणें प्रहार करणारे तिखट पदार्थ तो सातो, कीं ज्या योगानें जखम न पडतां शस्त्राप्रमाणें वेदना होतात; ४३ आणि राखेहून रुक्ष, व अंतर्भाव कोरडें असलेलें असें तोंडां लावणें त्याला फार आवडतें. ४४ जो पदार्थ खाते वेळेस दांतांशीं दांत घासावे लागतात, असे कठीण पदार्थ खाते वेळेस त्याला आनंद होतो. ४५ अगोदरच क्षण-क्षणांत पदार्थ, त्यांत त्यांना आणखी मोहरी लावावयाची, [मग काय विचारातां !] त्यांचें सेवन केलें असतां नाकातोंडांतून क्षिप्रानिघण्या येतात ! ४६ फार काय सांगावें ! रायतें—जें अर्माळा मार्गें सारतें, तें राजस गुणाच्या मनुष्यास प्राणपेक्षाही विशेष आवडतें. ४७ अशा प्रकारें, काहीं साल्मथानें ज्याची तृप्ति होत नाही, तो तोंड हातांत धरलेला मनुष्य अन्नाच्या

निमित्तानें पेटलेला अग्निच पोटांत घालतो. ४८ त्याचप्रमाणें, लवंगा व झुंड साऊन त्यामुळे मुर्खवर बडबडीं लोळतो, व तोंडाचें पाण्याचें भाईं एकीकडे ठेवून नाही; ४९ तर जें अन्न नसून, निजलेले व्याधिक्रम सर्प जागे करण्याकरितां पोटांत केवळ घालणें आहे.

१५० त्याबरोबर एकमेकांच्या स्पर्धेनें रोग एकदम उठतात. याप्रमाणें राजस अन्नापासून केवळ दुःख जें फळ मिळतें. ५१ हे धनुर्धरा, याप्रमाणें राजस अन्नाचें वर्णन केलें, व त्याच्या परिणामाचाही विचार तुला सांगितला. ५२ आतां, तमोगुणाच्या मनुष्यास जो आहार आवडतो, तोही तुला सांगितों; पण तूं त्याची किंवा करशील हो ! ५३ तर कुजलेलें, व उष्टें अन्न खानांना, यापासून अग्नि होईल असें त्याच्या मनांतही येत नाही ! ज्याप्रमाणें म्हेस आंबोण खाते, ५४

जें अर्धवट शिजलेलें, बेचव झालेलें, आंबलेलें, शिळें, आणि उष्टें व अपवित्र असें अन्न, तें तामसांना प्रिय असतें. ॥ १० ॥

त्याप्रमाणें, सकाळीं शिजविलेलें अन्न दुपारीं किंवा दुसरे दिवशीं खाण्याची तामस मनुष्यास अति प्रीति असते. ५५ किंवा अर्धकच्चे, अथवा केवळ राखेही झालेलें, त्याचप्रमाणें अति कडकडीत व बाळलेलें अन्न तो खातो. ५६ जें अन्न पूर्ण पक्क झालेलें व रसभरित असतें, त्याला तामस मनुष्य अन्न असें मुकींच मानीत नाही. ५७ असें उत्तम अन्न कदाचित् खाण्याचा प्रसंग आला, तर, बाधाप्रमाणें तें अन्न ठेवून त्यास वास येईपर्यंत तो खात नाही; ५८ किंवा ज्या अन्नाला बहुत दिवस झाले आहेत असे, रुचि नाहीसें झालेलें, कोरडें झालेलें, किंवा सडलेलें अथवा झुटें पडलेलें, ५९ आणि तेंही मुळांनीं हातांनीं चिखलाप्रमाणें चिवडलेलें असलें, म्हणजे बायको व इतर मंडळी घेऊन गोताधील करसो. १६० अशा प्रकारचें पाणेरडें अन्न जेव्हां तो खातो, तेव्हां त्याला मुखाचें भोजन केलेंसें वाटतें. परंतु एवढ्यानेच त्या प्राण्याची तृप्ति होत नाही ! ६१ मग चमत्कार पहा कीं, ज्या बाईट पदार्थावर शास्त्रनिषेधाचा शिंतोडा पडून ते त्याज्य ठरले आहेत, ६२ त्या अपेयाचें प्राण करण्याची व अभक्ष्याचें भक्षण करण्याची त्या मनुष्यास अतिशय इच्छा होते. ६३ वीरा अर्जुना, अशा प्रकारें त्या तामस मनुष्याची असले पदार्थ खाण्याची जी आवड असते, त्या आवडीचें फळ त्यास लक्ष्मणीच

सरा । क्षणीं नाही ॥६३॥ जे जेव्हाचि हें अपवित्र ।
 शिबे तयाचें बळ । तेव्हाचि पापा पात्र । जाका तो
 कीं ॥६५॥ यावरतें जें जेवी । ते जेवितो जोज न
 म्हणावी । पोढभरती जाणावी । यातना ते ॥६६॥
 शिरच्छेदें काय होवे । कां आगी रिघतां कैसं आहे ।
 हें जाणावें काहें पाहें । परि साहायुचि असे ॥६७॥
 म्हणौनि तामसा अन्ना । परिणामु गा सिनाना । न
 सांगोंचि अजुना । देवो म्हणे ॥६८॥ आतां ययावरी ।
 आहाराचिया परी । यजुही अवधारों । त्रिधा असे
 ॥६९॥ तरी तिहोंमाजी प्रथम । सात्त्विक यज्ञाचें वर्म ।
 आईक पां सुमाहिम । शिरोमणी ॥१७०॥
 अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्ट्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ११

अन्वय—अफलाकाङ्क्षिभिः [पुरुषैः] यष्ट्यमेव इति
 मनः समाधाय विधिदृष्टः यः यज्ञः इज्यते, सः सात्त्विकः
 [यज्ञ मत्तः]. ॥ ११ ॥

तरि एकु मियोत्तमु । वांचोनि वाढों नेदी कामु ।
 तैसा कां मनोधर्म । पतिव्रतेचा ॥७१॥ ना ना सिं-
 धूतें ठाकोनि गंगा । पुढारां न करीचि रिगा । कां
 आत्मा देखोनि उगा । वेदु ठेका ॥७२॥ तैसं जे
 आपुल्या स्वहितीं । वैचूंबियां चित्तवृत्ती । नुरविती-
 चि अहंकृती । फळाळार्गी ॥७३॥ पातलेया झाडाचें
 मूळ । मागुतें सरों नेणेचि जळ । जिराळें कां केवळ ।
 तयाच्याचि आर्गी ॥७४॥ तैसं मनं देही ।
 यजननिश्चयाच्या ठाई । हारपीनि जे कांहीं । वां
 छितीना ॥७५॥ तिहीं फळवांच्छात्यागीं । स्वभर्मा-
 चांचूनि बिरागीं । कीजे जो यज्ञ सर्वांगीं । अळ-
 कृनु ॥७६॥ परि आरिसा आपणपें । डोळां जैसे
 जेवे । कां तळहातींचे दोपें । रत्न पाहिजे ॥७७॥
 जाना वेंदितें दिवाकरीं । गमावां मार्गुं दिठी भरे ।
 तैसा वेदु निर्जरीं । देखेप्रियां ॥७८॥ तियें कुंडें
 मंडप वेदी । आणीकही संभारसमृद्धी । ते भेळ

१ रीत. २ सहन करतो. ३ उत्तम महिमेच्या
 शिरोमणे—अजुना. ४ अपण करून. ५ निमग्न होऊन. ६
 विरक्त होऊन. ७ उगवत्यावर. ८ दिवस. ९ चाळण्याचा.
 १० यज्ञाची सामुग्री. ११ वेद. १२ व्यवस्थेनें मांडून.

वणी जैसी बिधी' । आपणपां केकी ॥७९॥ सकळा-
 वयव उचितें । लेणीं पातकीं जैसीं आंगातें । तैसे
 पदार्थ जेथिंचे तथे । विनियोगुंनी ॥८०॥ काय
 वानूं बहुतीं बोकीं । जैसी सर्वाभरणीं भरकी । ते
 यज्ञविद्याचि रूपा आली । यजनमिषे ॥८१॥ तैसा
 सांगोंपांगु । निपजे जो यागु । नुठकनियां कागुं ।
 महत्वाचा ॥८२॥ प्रतिपाळु तरी पाटाचा । झाडीं
 कीजे तुळसीचा । परी फळा फुला छायेचा । आश्रयो
 नाही ॥८३॥ किंबहुना फळाशेबीण । ऐसेया निर्गुंती
 निर्माण । होय तो यागु जाण । सात्त्विकु गा ॥८४॥
 अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

अन्वय—भरतश्रेष्ठ, फलं तु अभिसंधाय अपि च
 दंभार्थम् एव यत् इज्येत, तं यज्ञं राजसं विद्धि. ॥ १२ ॥

आतां यजु करि वीरेशा । करी पैं याचिएसा ।
 परि श्राद्धाळार्गी जैसा । अवंतिका रावो ॥८५॥
 जरि राजा घरासि ये । तरी बहुत उपेगा जाये ।
 आणि कीर्तिही होये । श्राद्ध न ठके ॥८६॥ तैसा
 धरुनि आंवाका । म्हणे स्वर्गु जोडेळ असिका । दी-
 क्षितु होईन मान्यु लोकां । वढेल यागु ॥८७॥ ऐसी
 केवळ फळाळार्गी । महत्त्व फोकारावया जर्गी । पार्थी
 निरपेक्षि जे यागीं । राजस पैं ते ॥८८॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहित यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

अन्वय—विधिहीनं, असृष्टान्नं, मंत्रहीनं, अदक्षिणं
 [च] श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते. ॥ १३ ॥

आणि पशुपक्षिविवाही । जोशी कौमापरौता
 नाही । तैसा तामसा यज्ञा पाही । आग्रहोचि मूळ
 ॥८९॥ वारया वाट न वाहे । कीं मरण मुहूर्त पाहे ।
 निषिद्धांसी बिहे । आगी जरी ॥९०॥ तरी ताम-
 साचिया आचारा । विधीच्या आधी वोढांवारा । म्ह-
 णूनि तो घनुधरा । उत्संखंडु ॥९१॥ नाही बिधीची
 तेथ चाड । नये मंसादिका तयाकड । अन्नजातां
 न सुये तोंड । मासिये केवि ॥९२॥ वैराचा बोडुं

१३ इच्छा. १४ युक्तिपूर्वक. १५ हेतु ; मतकव. १६
 प्रसिद्धि होण्याकरिता. १७ उत्पत्ति, खटपट. १८
 विषयसेवन. १९ मर्यादा; धर्मव्य. २० अमर्याद. २१ भाव.

मिळले! ६४ कारण, ज्या वेळी तो अपवित्र पदार्थांचे सेवन करतो, त्या वेळेसच तो पापास पात्र होतो; ६५ मग जे जेवणें, तें सरोसर जेवण नव्हे, तर पोटांत यातनांची मरच करावयाची असें समजावें. ६६ शिरच्छेद केल्यापासून काय होतें, किंवा अग्नींत उडी घातल्यापासून काय परिणाम होतो, या गोष्टींचा प्रत्यक्ष का अनुभव घ्यावा लागतो? पण पहा-तस-लेही परिणाम तो सहन करतो! ६७ म्हणून, श्रीरुष्ण म्हणतात:-अर्जुना, तामस अन्नाचा परिणाम निराळा सांगण्याचें कारण नाहीं. ६८ आतां यापुढें, आहाराप्रमाणें यज्ञही तीन प्रकारचे आहेत, ६९ तर, अर्जुना, त्या तीर्ह्मधील सात्त्विक यज्ञाचें लक्षण प्रथम सांगतां, तें ऐक. १७०

फळाची इच्छा न करणाऱ्या पुरुषांच्या हातून, कर्तव्य म्हणून करावयाचाच अशा मनाच्या निर्धारानें जो शास्त्रोक्त यज्ञ केला जातो, त्याला सात्त्विक यज्ञ असें म्हणतात. ॥ ११ ॥

तर ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्रीचा मनोवर्म प्रिय पतीवांचून अन्यादिषयी काम वाढू देत नाहीं; ७१ किंवा गंगा नदी समुद्रास मिळाल्यावर पुढें जाण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, अथवा आत्मस्वरूपाचें दर्शन होताच वेद स्तब्ध राहतो, ७२ त्याप्रमाणें, आपल्या हिताकरितां चित्ताची वृत्ति अर्पण करून जे फळाच्या आशेनें अहंकार बाळगीत नाहींत; ७३ जसें पाणी झाडाचे मुळाजवळ गेल्यावर [हें झाड चांगलें अगर वाईट हा भेद मनांत न आणतां] मार्गे परतत नाहीं, पण त्यास मिळून त्याचें पोषण करतें, ७४ तसे जे मनानें व देहानें निश्चय करून यज्ञ करण्यांत निमग्न होतात, परंतु त्यापासून कसल्याही फळाची इच्छा करीत नाहींत; ७५ फळाची इच्छा सोडून, स्वधर्मा शिवाय इतर गोष्टीविषयी विरक्त होऊन जो सर्वांग परिपूर्ण यज्ञ करतात; ७६ परंतु आपल्या हातांत आरसा घेतल्यावर आपलें स्वरूप जसें डोळ्यांनी पाहतां येतें, किंवा तळहातावरील रत्न दिव्याच्या उजेडानें जसें स्वच्छ दिसतें, ७७ अथवा दिवस उगवल्यावर मार्ग जसा स्पष्ट दिसतो, तसा वेदांत सांगितलेल्या मार्गावर विश्वास ठेवून जे आचरण करतात, ७८ ते कुंड, मंडप, वेदी वगैरे यज्ञाची सर्व सामुग्री अशा रीतीनें तयार करतात कीं, जणू काय वेदांनीच स्वतः येऊन तयारी केली आहे; ७९ सर्व अवयवांत जेथल्या तेथें हागिने घातले असतां ते असे शोभ-

तात, तसे यज्ञाचे सर्व पदार्थ जागचे सारंगी वीट व्यवस्थेनें मांडतात; १८० आणखी त्यांचे शब्दांची किती वर्णन करूं! तर तो यज्ञमंडप पाहिला असतां असें वाटतें कीं, मूर्तिमंत यज्ञविद्या ही यज्ञाच्या निषाणें वा ठिकाणीं आली आहे! ८१ अशा प्रकारें जो यज्ञ सांगोपांग होतो, आणि ज्यांत कसल्याही फळाची इच्छा नसते; ८२ तुळशीच्या झाडापासून फळ, पुष्प, छाया यांची प्राप्ति नाहीं, तरी लोक पादांतील पाण्यानेंही त्याचा प्रतिपाळ करतात; ८३ फार सांगून काय करावयाचें आहे! तर फळाशेषिवाय अशा युक्तीनें जो यथासांग यज्ञ होतो, त्यालाच सात्त्विक यज्ञ असें म्हणतात. ८४

हे भरतश्रेष्ठा, फळाची इच्छा धरून दंभासाठीं केलेला जो यज्ञ, त्याला राजस यज्ञ म्हणतात, असें तूं समज. ॥ १२ ॥

आतां, हे वीरश्रेष्ठा, [दुसऱ्या प्रकारचा जो राजस यज्ञ,] तोही याच्यसारखाच करितात; पण श्राद्ध-तिथांचे दिवशीं सहज राजासही भेजवानीला बोलवावें त्याप्रमाणें! ८५ [कारण], जर राजा आपले घरी मोजनास आला, तर त्यापासून आपल्यास पुष्कळ उपयोग होऊन आपला लौकिक होईल, आणि श्राद्धही थांबणार नाहीं. (तें तर पार पडेलच. एवंच कामांत काम होऊन जाईल!) ८६ त्याप्रमाणें, फळाशा धरून मनांत म्हणतो कीं, आपल्यास स्वर्गप्राप्ति होईल, लोक दीक्षित म्हणून आपल्यास बहुमान देतील, व आपल्या हातून यज्ञासारखें महत्कार्य घडेल! ८७ अशा प्रकारें केवळ फळाची आशा धरून व जगांत कीर्ति व्हावी म्हणून जे यज्ञ होतात, ते, अर्जुना, राजस यज्ञ होत. ८८

अशास्त्र, अन्नदानरहित, मंत्ररहित, दक्षिणारहित आणि श्रद्धारहित असा जो यज्ञ, त्याला विद्वान् लोक तामस यज्ञ म्हणतात. ॥ १३ ॥

आणि पशुपक्षांच्या विवाहास कामावांचून जसा दुसरा जोशी लागत नाहीं, तसा तामस यज्ञाला काय-हच कारण होय. ८९ वाऱ्याला वाहण्यास वाट लागत नाहीं, किंवा मरणास मुहूर्त लागत नाहीं, आणि अग्नि जर निषिद्ध पदार्थ जाळण्यास मिईल, ९० तरच तामसाच्या यज्ञाला विधीची मर्यादा असेल! म्हणून, हे धनुर्धरा, तो अमर्याद होय. ९१ त्याला विधीची बाड नसते, मंत्राची वगैरे जरूर लागत नाहीं, आणि त्या शीलाही त्या मंडपांतून जातांना अन्न मिळत नाहीं. ९२ त्या ठिकाणीं ब्राह्मणांविषयी पूर्ण वैदग्ध्य असतों.

ब्राह्मणा । तेथ के रिंगेक दक्षिणा । अग्नि जाका
बाईबाणा । वेरपडा जैसा ॥१३॥ तैसें बायांचि
सर्वस्व वेंचे । मुख न देखती अदेवें । नागविकें
निपुस्तिकाचें जैसें घर ॥१४॥ ऐसा जो यज्ञाभासु ।
तया नाम यागु तामसु । आह्मकें म्हणे निधोसु ।
अयेथो तो ॥१५॥ आतां गंगेचें एक पाणी । परि
जेकें भावानीं वाहणीं । एक मळी एक आणी ।
शुद्धत्व जैसें ॥१६॥ तैसें तिहीं गुणीं तप । येथ
जाहाळें आहे त्रिरूप । तें एक केळें दे पाप । उ-
द्धरी एक ॥१७॥ तरि तेंचि तिहीं भेदीं । कैसेनि
पां म्हणौनि सुबुद्धी । जाणीं पाहासी तरि आधीं ।
तपचि जाण ॥१८॥ येथ तप म्हणजे काई । तें
स्वरूप दाजं पाहीं । मग मोदिकें गुणीं तिहीं । तें
पाटीं बोळो ॥१९॥ तरि तप जें कां सम्यक । तेंही
त्रिविध आह्मक । शारीर मानसिक । शब्द गा
॥२०॥ आतां या तिहींमाझारी । शारीर तंव
अवधारीं । तरि शंभू कां श्रीहरी । पढियंता होय ॥२१॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥२२॥

अन्वय—देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं, शौचं, मार्जव, ब्रह्म-
चर्यं च अहिंसा इति शारीर तपः उच्यते. ॥ १४ ॥

तया प्रिय देवताकथा । यात्रादिकें करावया ।
आठही पाहार जैसें पार्या । ठळिंग घापे ॥२२॥ इवो-
गणमिरवणिर्वा । अंगोपबोर पुरवणियां । करावया
म्हणियां । शोभती हात ॥२३॥ किंग का प्रतिम
दिडी । देखतलेवो अंगेष्टी । लोटिजे कां काठी । प-
डळी जैसी ॥२४॥ आणि विधिविर्न्यादिकीं । गुणी
बळीक जे कोर्की । तयां ब्राह्मणाची निकी । पोंडकी
कीजे ॥२५॥ अथवा प्रवासें कां पीडा । कां क्षिणके जे

सांकडां । ते जीव सुरवांटा । आणिजती ॥२६॥ स-
कळ तीर्थांचिचे धुरे । जिये कां मातापितरें । तयां
सेवेसि कीड शरीरें । कोण कीजे ॥२७॥ आणि संसा-
रापेसा दारुणु । जो भेटकाचि हरी शीणु । तो
ज्ञानदानीं सकरुणु । भजिजे गुरु ॥२८॥ आणि स्व-
धर्माचा आधिष्ठो । देह जाळाचिया किटा । भाव-
तिपुटीं सुमटा । झाडी कीजे ॥२९॥ वस्तु भूतमात्रीं
नमिजे । परोपकारी भजिजे । स्त्रीविषयीं नियामिजे ।
नांदनांवें ॥३०॥ जन्मतेनि प्रसंगें । कीदेह शिवणें
आंगें । तेथूनि जन्म आवडें । सोंविलें कीजे ॥३१॥
भूतमात्राचेनि नांवें । तृणही नासुडावें । किंबहुना
सांडावे । छेद भेद ॥३२॥ ऐलैमी जें शरीरीं । राहा-
टीची पडे उर्जरी । तें शारीर तप धुंमरी । आळें
जाण ॥३३॥ पार्या समस्तही हें करणें । देहाचेनि
प्रधानपणें । म्हणौनि यथातें मी म्हणें । शारीर तप
॥३४॥ एवं शारीर जें तप । तयाचें दाविकें रूप ।
आतां आह्मक निष्पाप । वाङ्मयें तें ॥३५॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥२५॥

अन्वय—यद् अनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं—ज वाक्यं
च स्वाध्यायाभ्यसनं, एव वाङ्मयं तपः इति उच्यते. १५॥

तरी लोहाचें आंग तुंक । न तोडिताचि कनक ।
केळें जैसें देख । परिसें वेणें ॥३६॥ तैसें न दुख-
वितां सहजें । जावेंकिया मुख निपजे । ऐसें साधुस्वें
कां देखिजे । बोकणा जिये ॥३७॥ पाणी शुद्ध
झाडा जाये । तृण ते प्रसंगेंचि जिये । तैसें एका
बोकिलें होये । सर्वांहि हित ॥३८॥ जोडे अमृताची
सुरेसरी । तें प्राणांतें अमर करी । ज्ञानें पाप ताप
वारी । गोडीही दे ॥३९॥ तैसा अविवेकुंही फिडे ।

१ वावटळीका. २ सहाय; प्राप्त. ३ लक्ष्मी ज्याचे
ठिकाणीं सदैव वास्तव्य करिते तो भगवान श्रीकृष्ण
४ अथविषय. ५ भीवरा. ६ सुशोभित करण्यास. ७ गंध,
फुलें वगैरे पूजासाहित्य. ८ सेवा; पूजा. ९ साष्टांग.
१० यथाहात आचरण करणारे. ११ वज्रता. १२ सेना-

चाकरी. १३ सुखावस्था. १४ अभ्यागी. १५ अग्नि. १६
अभिमान. १७ वेदाध्ययन. १८ संवय. १९ पूर्णपणें. २०
वाचिक. २१ वजन. २२ परक्या मनुष्यास. २३ सरळपणा;
शक्ति. २४ गंगा. २५ अज्ञान.

मग दक्षिणेचा विचार कोटून असणार ! आणि अग्नि ज्याप्रमाणे वान्याने वज्रयासारखा भडकतो, १३ किंवा निपुष्पिकाचें घर त्याचे पश्चात् पाहिजे त्याने लुटावें, त्याप्रमाणें सर्व द्रव्य व्यर्थ सर्व होऊन, त्यांत अग्नेचा लवलेशही नसतो. १४ श्रीनिवास म्हणतात:- असा जो यज्ञाविषयी वरकाती केलेला डौल, त्याला तामस यज्ञ असें म्हणतात, समजलास ! १५ आतां, यज्ञाचें पाणी जसें निरनिराऱ्या मार्गांनी उपयोगास आणलें असतां शुद्धता व अपवित्रता आणतें, १६ तसें रत्न, रज व तम या तीन गुणांच्या योगें जें तप त्रिविध झालें आहे, त्यापैकीं एकापासून मोक्ष व एकापासून अधोगति प्राप्त होते. १७ तर, अर्जुना, या तपाचे तीन भेद कसे होतात हें तूं समजून घेऊं पहान असलास तर आधीं तप म्हणजे काय हें समजून घे. १८ तर हींणजे काय त्याचें स्वरूप तुला सांगतों. मग गुणांच्या योगें त्याचे भेद कसे होतात तें मागून सांगेन. १९ तरी, अर्जुना, उत्तम तप ज्याला म्हणतात, त्याचेही तीन प्रकार आहेत. ते कायिक, मानिक व वाचिक हे होत. २०० आतां, या तीर्हिंमधील कायिक तप कोणतें तें ऐक. तर शंकर अथवा विष्णु यांपैकीं कोणाचीही ज्यास भक्ति असेल, १

देव, ब्राह्मण, गुरु व विद्वान यांचें पूजन, शुचिभूतपणा, सरळपणा, ब्रह्मचर्य आणि अहिंसा याला कायिक तप म्हणतात. ॥ १४ ॥

त्या आपल्या प्रियदेवतांच्या मंदिरांत जाऊन त्यांचें दर्शन करण्याविषयी किंवा यात्रादि करण्याविषयी आठही प्रहरांत ज्याच्या पायाला विसांवा नसतो, २ देवाचें आगण सुशोभित करण्याविषयी, पूजासाहित्य पुरविण्याविषयी व देवाची सेवा करण्याविषयी ज्याचे हात शोभतात, ३ शंकराचें लिंग अथवा विष्णूची मूर्ति दृष्टीस पडल्याबरोबर जो दंडाप्रमाणें जमीनीवर अंग टाकून सपशेल नमस्कार घालतो, ४ आणि विधिविनयादि गुणांनीं पूज्य असे जे ब्राह्मण त्याची सेवा करतो, ५ अथवा प्रजासानें थकलेले किंवा संकटांत सापडलेले जे जीव असतील, त्यांना सुखावस्थेत आणतो, (त्याची सेवा बगैरे करून अमपरिहार करितो, किंवा संकट निवारण करून त्यास दुःख मुक्त करितो;) ६ सर्व तीर्थांमध्यें श्रेष्ठ मानलेलीं जी

मातापितरें, त्यांची सेवा करण्यांत जो आपले शरीरही त्यावरून ओंवाळून टाकतो; ७ आणि संपात साख्खा दुर्धर व्याधीपासून आपल्या दर्शनानें मुक्त करणारा व ज्ञानामृत पाजण्याविषयी तत्पर असा जो गुरु त्याची सेवा करतो, ८ आणि, अर्जुना, देहाभिमानरूपी कीट नाहींसें करण्याकरितां त्याला स्वयमेव अर्पित जो वेदाध्ययनरूपी पुढें देतो; ९ प्राणिमात्राचे ठिकाणीं एकच आत्मा आहे असें समजून त्यास नमस्कार करतो; परोपकार करण्याविषयी जो तत्पर असतो; आणि स्त्रीसंबंधी तर त्याचा असा नियम झालेला असतो कीं, तिचें नांवही व्यावसायिक नाहीं ! २१० जन्माच्या वेळेस स्त्रीचा (आईचा) स्पर्श झाला आहे तो पुनः न व्हावा म्हणून जो आपले शरीरास स्त्रीसंबंध बिलकूल होऊं न देतां जन्मभर पवित्र ठेवतो; ११ गवतासही जीव आहे असें समजून जो तें तुडवीत नाहीं; फार काय ! परंतु जो कोणा-लाही टाकून किंवा बर्फी लागेल असें बोलत नाहीं; १२ अशा प्रकारें शरीरानें व्यापार करण्याची व्याव वेळेस संवय होते, त्या वेळेस त्याचे अंगांत शारीर तप पूर्णपणें ठसलें आहे असें समज. १३ पार्था, या सर्व गोष्टी देहाच्या अनुरोधानें घडून येतात, म्हणून मी यास शारीर (कायिक) तप असें म्हणतों. १४ याप्रमाणें, शारीर तप ज्यास म्हणतात, त्याचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. आतां, निष्पाप असें जें वाचिक तप, त्याचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. १५

कोणाच्याही मनाला न लागणारे, सत्य व मोठे असून परिणामीं हितकारक असें भाषण करणें, आणि वेदाचें अध्ययन करणें याला वाचिक तप असें म्हणतात. ॥ १५ ॥

तर असें पहा कीं, परीस लोखंडाचा आकार व वजन हीं कमी न करतां ज्याप्रमाणें त्याचें सोने करितो, १६ त्याप्रमाणें, ज्याशीं बोलवायाचें, त्याचें जबळ असणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास दुःख न होवें सईजे सुख व्हावें, अशी ज्या बोलण्याची शक्ति आहे, १७ वस्तुतः पाणी सादास दिलें जातें; पण त्या पानें त्याच्या जबळ असणारें गवत सहज वाढतें; तसें एकास बोलते वेळीं त्या बोलण्यापासून सर्वांचें हित होतें; १८ अमृताची गंगा प्राप्त झाली असता ती पाण्यास जशी प्राधानानें अमर करते, त्यानानें पाप नाहींसें करून संसारतापापासून मुक्त करते, १९ त्याप्रमाणें, अज्ञान नाहींसें होऊन

आपुलें अनादित्व मेढे । आइकनी रुचि न विटे ।
धीर्युधै जैसी ॥२२०॥ जरी कोणी करी पुसणें । तरी
होआवें ऐसें बोलणें । नातरी आवतणें । निगडुं का
नाम ॥२१॥ अग्नेदादि तिन्ही । प्रसिद्धीलती वारमु
बनीं । केळी जैसी वदनीं । प्रह्लादाका ॥२२॥ नातरि
युकाचें नांव । तेंचि धैर्य का वैष्णवें । वाचे वसे तें
आर्यव । तप आणावें ॥२३॥ आतां तप जें मान-
सिक । तेंही सांगों आइक । म्हणे लोकनाथनायक ।
नाथकु तो ॥२४॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १॥

अन्वय—मनःप्रसादः, सौम्यत्वं, मौनं, आत्मविनि-
ग्रहः, भावसंशुद्धिः इति पतत् मानसं तपः उच्यते ॥१॥

तरि सरोवरतैरंगीं । सांडिलें आकाश मेचीं ।
का चंदनाचें उरेंगीं । उद्यान जैसें ॥२५॥ नाना
कलावैषम्यें चंदु । कां सांडिला आंधीं नैरेटु । ना
तरि क्षीरसमुद्र । मंदराचळें ॥२६॥ तैसीं नाना
विकलजाळें । सांडुनि गेलिया सकळें । मन राहे
का केवळें । स्वरूपें जें ॥२७॥ तपेंनवीण प्रकाशु ।
आळेंनवीण रसु । पोळीवीण अवकाशु । होय जैसा
॥२८॥ तैसी आपकी सोयें देखें । आणि आपलिया
स्वभावा मुके । हिंवकी जैसी आंगिकें । हिंवो नेव्हा
॥२९॥ मग न चकतें कळकळीण । शाशिविष जैसें
निरव परिपूर्ण । तैसें चोखी शृंगारपेण । मनाचें जें
॥३०॥ जुजाकी वैराग्याची वोरपे । जिहाकी म-
नाची धांपे कांपे । तेथ केवळ जाली वारें । निज-
बोधाची ॥३१॥ म्हणौनि विचारवया शास्त्र ।
हाहाटवाचें जें वक्र । तें वाचेचेंही सूत्र । हातीं न
धरी ॥३२॥ तें स्वलाभ कामळें कामळेपणें । मन
मनपणेंही धरुं नेणें । शिवतलें जैसें लक्षणें । आ-
हुलें निजें ॥३३॥ तेथ कें उठिती ते भाव । जिहीं
इंद्रियमार्गीं भाव । घेजनि ठाकावे गांव । विषयांचे

ते ॥३४॥ म्हणौनि विषे मानसीं । भावशुद्धिचि असे
आवैसी । रोमशुचि जैसी । तळहाटासी ॥३५॥ काय
बहु बोळों अर्जुना । जें हे दशा ये मना । तें मन-
स्तेपोभिधाना । पात्र होय ती ॥३६॥ परि तें असो
हें जाण । मानस तपाचें लक्षण । देवो म्हणे संपूर्ण ।
सांगितलें ॥३७॥ पुर्व देहवाचाचिसे । जें पातळें
त्रिविधत्वातें । तें सामान्य तप तूतें । परिसविकें गा
॥३८॥ आतां गुणलपसणें । हेंचि विशेषीं त्रिविधीं
रिगे । तेंही आईक वांगें । प्रज्ञाबळें ॥३९॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते १७

अन्वय—अफलाकाङ्क्षिभिः युक्तैः नरैः प-या श्रद्धया
तप्तं यत् त्रिविधं, तत् सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

तरि हेंचि तप त्रिविधा । जें दाविलें तुज प्रबुद्धीं ।
तेंचि करी पूर्णभक्ता । सांडुनि फळ ॥३४०॥ जें पुर-
तिया सत्त्वशुद्धी । आचरिजे आस्तिक्यशुद्धी । तें स-
यातेंचि गा प्रबुद्धीं । सात्त्विक म्हणिजे ॥३१॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रवम् ॥१८॥

अन्वय—सत्कारमानपूजार्थं च दंभेन एव यत् तपः
क्रियते, तत् इह राजसं, चलं, अध्रवं प्रोक्तम् ॥ १८ ॥

नातरि तपस्थापबेलागीं । दुजेपण मांडुनि जर्गीं ।
महत्वाच्या शृंगीं । बैसावया ॥३२॥ त्रिभुवर्नीच्या
सन्माना । न वचावें ठावा आना । धुरेच्या आसना ।
भोजनाकागीं ॥३३॥ विश्वाच्या स्तोत्रा । आपण
होभावया पाता । विश्वें आपळिया यात्रा । कराविया
॥३४॥ लोकांच्या विविधा पूजा । आश्रयो न व-
रावया दुजा । भोग भोगाचे वोजीं । महत्वाचिचे
॥३५॥ अगा बोल माखुनि तपें । विकावया आपणपें ।
अंगीहीन पडपे । जियापरी ॥३६॥ हें असो धनमार्गीं
आस । वाढवनी तप कीजे सायास । तें तेंचि तप
राजस । बोकिजे गा ॥३७॥ परी पडुरें जें दुर्दिलें ।

१ आत्मस्वरूप, २ अमूर्ती, ३ अध्वयन, ४ वेद, ५
वेदशाळा, ६ शिव, ७ विष्णु, ८ वाचेपासून उत्पन्न
झळकें; वाचिक, ९ आटींनीं, १० सर्पांनीं, ११ कृक
विरहित, १२ कालधीन, १३ राजा, १४ उष्णता, १५ अपचन,
१६ वस्तु, १७ स्वरूप, १८ जागून, १९ शरीरी, २०

आत्मस्वरूपी, २१ स्थिरपणा, २२ इच्छा, २३ भाव, २४
मीति, २५ रूपमय, २६ संकल्पविकल्प, २७ मूळ
स्वरूप जें पाणी तें २८ मानसिक तप अशा नांवाळा, २९
ह्यास्या, ३० वायुकरणानें, ३१ वृद्ध वेव्या, ३२ शृंगार करतें,
३३ एक किंवा अहे त्यानें, ३४ दुष पिऊन टाकणें,

स्वरूपाची भेट होते, व पुष्कळ वेळ ऐकल्यानें असुता-
प्रमाणें ज्याची रुचि बिघडत नाहीं, २२० जर कोणी
प्रश्न केला तर अशा प्रकारें भाषण करतात, नाहीं तर
वेदांचें अध्ययन अथवा इस्मरण करतात; २१
ऋग्वेदादि तिन्ही वेदांची वाच्यारूप मंदिरांत प्राणमातिष्ठा
करून जे आपल्या वदनाची वेदशाळाच करतात; २२
किंवा शिव अथवा विष्णु यांपैकीं एकाचें नामस्मरण
करणें, हेंच वाचेपासून उत्पन्न झालेलें वाचिक तप
असें जाणावें. २३ आतां मानसिक तपाचीं लक्षणें
सांगतां तीं ऐक, असें, लोकनाथांचा नायक जो श्री
रुष्ण परमात्मा, तो म्हणाला. २४

मनाची प्रसन्नता, सौजन्य, मौन, आत्मसं-
यम, आणि अंतःकरणशुद्धि याला मानसिक
तप म्हणतात. ॥ १६ ॥

तर लांटाशिवाय सरोवर, किंवा अश्रोशिवाय स्वच्छ
असलेलें आकाश, किंवा सर्पांनीं सडलेली चंदनाची बग,
२५ अथवा पूर्णचंद्र, चिंतागद्दिन राजा, अथवा जसा
मंदराचलाशिवाय असलेला क्षीरसमुद्र, २६ तसे अनेक
कल्पनातरंग अगदीं निःशेष नाहींतसें साल्यावर मन
जे शुद्धस्वरूपी निमग्न होऊन राहें; २७ अथवा उ-
ष्णतेवांचून प्रकश, जाड्यावांचून अन्न, आणि पोक-
ळीशिवाय असलेली वस्तु (ब्रह्म), २८ तसेंच आपलें
स्वरूप जाणून जो आपला स्वभाव टाकतो; थंडीनें
अंग कांकडल्यावर ज्याप्रमाणें थंडाची बाधा होत
नाहीं; २९ मग, अचल आणि कलरुहित असें
चंद्राचें बिंब जसें नेहमीं पूर्ण असतें; तसें
आत्मस्वरूपी जें मन स्थिर झालेलें असतें, ३०
बैराग्याची इच्छा जेथें नाहींशी झाली आहे,,
आणि मनाची धाव व भीति जेथें कमी झाली आहे
तेथें बोधस्वरूपी मन होतें. ३१ म्हणून, शास्त्राचा
विचार करण्यास ज्या मुक्तास शांति यावय चा, (ज्या
मुक्तानें शास्त्राध्ययन करावयाचें,) तें मुख वाचेचें
सुसही झालीं धरीत नाहीं, (भाषणविरहित—मौन
संपन्न—असतें.) ३२ त्या मनाला आत्मस्वरूपाचा
लाभ झाल्यामुळे, ज्याप्रमाणें मठ आपलें मूळ स्वरूप
जें पाणी त्यात घातलें असता तद्वत् होतें, त्याप्रमाणें
तें संकल्पविकल्प सोडून देतें. ३३ अशा वेळीं त्या
मनांत इच्छा कोटून उत्पन्न होणार, कीं जिच्या योगा-
नें इंद्रियाकडे धाव घेऊन विषयांचे गांवास प्राप्त व्हावें ॥ ३४

म्हणून, तळहातावर ज्याप्रमाणें, केश नसतात, त्याप्रमाणें
अशा प्रकारें तयार झालेल्या मनाचे ठिकाणीं तळ-
जव भावशुद्धे असते. (संकल्पविकल्प नसतात) ३५
अर्जुना, फारकाय सांगावें १ जेव्हा मनास ही योग्यता
प्राप्त होते, तेव्हाच मानस तप असें नांव मिळतें.
३६ देव म्हणतात:—परंतु तें अतो; मानस तपाचीं जीं
लक्षणें आहेत, तीं मीं तुला सर्वसांगितलीं ३७ याप्रमाणें
देह, वाचा व चित्त यांच्या योगानें जें त्रिविधत्वास
पावळें आहे, तें सामान्य तप तुला सांगितलें. ३८
आतां, तीन गुणांच्या संगानें हेंच तप तीन प्रकारचें
होतें, तें बुद्धीच्या यत्नाचें चांगलें ऐक. ३९

फलाची आशा न करणारे आणि समाधानी
अशा पुरुषांनीं उत्तम श्रद्धेनें आचरिलेले असें
जें हें तीन प्रकारचें (कायिक, वाचिक व मान-
सिक) तप, त्याला सात्त्विक तप म्हणतात. १७

तर, हे प्रबुद्धा, हें जें आम्हीं तुला तीन प्रकारचें
तप सांगितलें, त्याचेंच पूर्णश्रद्धापूर्वक आचरण कर,
पण फलाची आशा धरूं नको. २४० ओ, ज्या वेळीं
मन पूर्णपणें शुद्ध ठेवून श्रद्धेनें या तपाचें आचरण
करावें, त्या वेळीं याच तपाला ज्ञाने जन सात्त्विक असें
म्हणतात. ४१

येथें आपली स्तुति, बहुमान व पूजा ठेवावी
या हेतूनें किंवा दांभिकपणानें केलेले जें तप, तें
राजस, चंचल आणि अस्थिर असें म्हटलें आहे.

अथवा, तप करण्याच्या हेतूनें जगात द्वैत स्थापन
करून मोठेगणाच्या शिखरावर बसण्याची जे इच्छा
करतात; ४२ त्रिभुवनांतिल सर्व सन्मान कुसृष्ट्या
कोणास मिळूं नयेत, आणि सभेंत व मोजमाचे स-
मयीं आरल्यास अयमार्गी मान मिळावा; ४३ जी
जगांतिल लोकांनीं आपली स्तुति करण्यास आपण
पात्र व्हावें, आणि लोकांनीं आपले दर्शनार्थ यावें;
४४ लोकांनीं आपलीच विशेष पूजा करावी, व जे
महत्त्वाचे भोग आपल्यास उपभोगास मिळावें;
४५ अरे, अशा प्रकारें, जशी एखादी वृद्ध वेश्या आपलें वय
शोकण्याकरितां बरकाती शुंगार करत थाटमाटी
बसते, तसें तपाचें डोंग माजवून जे आपलें स्वरूप
लोकास विकतात; ४६ फारकाय सांगितलें १ परंतु तप
मान यांच्या प्राप्तीची इच्छा धरून जें साधनांनीं तप
करणें, त्यालाच राजस तप म्हणतात. ४७ परंतु यदुपणें

तैं तैं गुंन न दुभेचि धाळें । कां उमैं देत चारिकें ।
 पितावया जुरे ॥४८॥ तैंसैं फोकारितां तप । कीजे जें
 साक्षेप । तें फळीं तंव सोपें । निःशेष जाय ॥४९॥
 ऐसैं निरंक देखोनि करितां । माझाहीं सांडी पंडु
 सुता । म्हणोनि नाहीं स्थिरता । तपा तया ॥२५०॥
 येन्ही तरी आकाश मांडी । जो गर्जेनि प्रह्लाद
 फोडी । तो अवकाळ मेघु काय घडी । राहात आहे
 ॥५१॥ तैंसैं राजस तप जें होये । तें फळीं कीर
 वांस जाये । परी आचरणोही मोहे । निर्वाहेंतें गा
 ॥५२॥ आतां तेंचि तप पुढसी । ताप्रसैं येचि रीती ।
 ये परंप्रा आणि कीर्ती । मुकोनि कांजे ॥५३॥

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
 परस्योत्साधनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् १ .

अन्वय—मूढग्राहेण अहमनः पीडया वा परस्य उत्स-
 दनार्थं यत् तपः क्रियते, तत् तामसं उदाहृतम् ॥ १९ ॥

केवळ मूर्खपणाचा वारा । जीवीं घेऊनि धनु-
 र्धरा । नाम ठेविजे शरीरा । वैरियाचें ॥५४॥ पंचा-
 ग्रीची दडंगी । खोळवीजती शरीरालागीं । कां हं
 धन कीजे हे आगी । आहुळांवी ॥५५॥ माथां
 जाळिजती गुगुळु । पाठीं घाळिजती गळु । आंग
 जाळिती हंगळु । जळतभीतीं ॥५६॥ दबडोनि श्वा
 सोशास । कीजती वायाचि उपवास । कां घेपती
 धूमाचे वांस । अधोमुखें ॥५७॥ हिमोदकें आंकटें ।
 खडकें सेविजती तटें । जितेया मांसाचे चिमुटे ।
 लोळिती जेथ ॥५८॥ ऐसी नानापरी हे काथा । धोंय
 सुंसां पै धनंजया । तप कीजे नाशावया । पुढीकोतें
 ॥५९॥ आंगभोरें सुटका धोंडा । आपण फुटोनि
 होय खंडखंडा । कां आळ जाळिया तें रगडा । करी
 जैसा ॥२६०॥ तेवि आपळिया^१ आटणिया । मुखें
 असतया प्राणिया । जियावर्यो शिराणिथी । कीजजी

गा ॥६१॥ किंवाहुना हे बोर्खटी । घेऊनि केसाची
 हातवटी । तप निफजे तें किरीटी । तामस होय
 ॥६२॥ एव सखादिकाच्या आगीं । पढिकें तप
 तिहीं आगीं । आळें तेंही तुज चांगी । दाविकें
 व्यक्ती ॥६३॥ आतां बोकतां प्रसंगा । आळें म्हणोनि
 पै गा । कंठ रूप दानलिंगीं । त्रिविधा तया ॥६४॥
 येथ गुणाचेनि बोकें । दानही त्रिविध असें जाळें ।
 तेंचि आहूक पढिकें । सात्त्विक ऐसें ॥६५॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
 देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्

अन्वय—दातव्यम् इति यत् दानं देशे च काले च
 पात्रे अनुपकारिणे दीयते, तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

तरि स्वधर्मा आतीतें । जें जें मिळक आपण-
 यातें । तें तें दीजे दडुतें । सन्मानयोगें ॥६६॥ जा-
 लया सुबीजप्रसंगु । पडे क्षेत्र बाफेचा पांगु । तै-
 साचि दानाचा हा कांगु । देवतसे ॥६७॥ भेंनघर्य
 रत्न हाता चढे । तै भांगारीची बोटी^२ पडे । दोनी
 जाळीं तरी न जोडे । केंतें आंग ॥६८॥ परि सण
 सुहृद संपत्ती । हे तिन्ही येकीं मिळती । जें भाग्य
 धरी उजती । अ पुर्याविपीं ॥६९॥ तैंसैं निफजवा-
 वया दान । जें सत्वासि ये संवाहणें । तें देश काळ
 भाजणें । द्रव्यही मिळे ॥२७०॥ तरि आधीं तंव
 प्रयत्नेसी । होआवें कुरुक्षेत्र कां काशी । नातारे तुके
 जो इहीसी । तो देशही हो ॥७१॥ तेथ रविचंद्र-
 राहुमेळु । होतां पाहे पुण्यकाळु । कां तयासारिखा
 निर्मळु । आनुही जाळा ॥७२॥ तैशा काळीं तिथे
 देशीं । होआवी पात्रसंपत्ती ऐसी । मूर्ति आहे च
 रिती जैसी । शुचिरवेंचि कां ॥७३॥ आचाराचें
 मूळपीठ । बेदाची उतारपेठ । तैंसैं द्विजरत्न खोखट ।
 पावोनिचा ॥७४॥ मग तयाच ठाईं बिता ।^३ निवर्त-

१ प्रासिद्धि होण्याकरिता. २ व्यर्थ. ३ टिकण्याजोगें.
 ४ परमेष्ठ. ५ तसज्जाळा. ६ कावतात. ७ घेटविता. ८
 काळें. ९ गळ्यापर्वत. १० दुःखें. ११ देतात. १२
 इसन्वास. १३ शरीरास दुःख देऊन. १४ जिकण्यास

१५ प्रमुख. १६ वाईट. १७ प्रकार. १८ कणीस. १९
 संबंध. २० अमोळ. २१ सोन्याची. २२ टंचाई. २३ साहाय्य.
 २४ सत्पात्र बाधण. २५ सुश्रेष्ठ अथवा चंद्रग्रहण. २६
 संतोषानें सोळावी.

नामक किड्यानें उषा गाईच्या आनांतील दूध पिऊन टाकलें असतें, ती गाय व्याली तरी दूध देत नाही; किंवा उमें शेत जनावरास चारल्यावर जशी तशापासून रिकाची प्राप्ति होत नाही, ४८ तसें आपली प्रसिद्धि व्हावी या हेतूनें केलेले जें तप, त्याचें फळ पाहूं गेलें असतां शेवटीं व्यर्थ होतें. ४९ याप्रमाणें, अर्जुना, तपापासून फळप्राप्ति नाही असें समजल्यावर तो तें मध्येच सोडून देतो, म्हणून त्या तपाला स्थिरता नसते. २५० एरवीं असें पहा कीं, आकाशांत अर्धाची अर्काळी गर्दी होऊन तीं ब्रह्मा हांत गर्जना करतात; परंतु तीं घटकाभर तरी टिकतात काय ! ५१ तसें राजस तपाचें फळ सरोखर वक्षेप्रमाणें व्यर्थ होय. परंतु त्याचें आचरण केले असतां तें आचरणही टिकत नाही. ५२ आतां यापुढे जें तामस तप, तेंही अशा प्रकारचेंच आहे; पण [यांत एक कीर्ति तरी मिळण्याचा संभव आहे.] त्यांत तर कीर्ति आणि स्वर्ग या दोहोंचीही प्राप्ति होत नाही ! ५३

वेडेपणानें दुराग्रह धरून, आपल्या शरीराला दुःख देऊन, अथवा दुसऱ्याचा नाश व्हावा अशी इच्छा धरून केलेले जें तप, तें तामस तप म्हटलें आहे. ॥ १९ ॥

हे धनुर्वा, मूर्खपणाचा अभिमान मनांत बाळगून जे आपल्या शरीरास वैरी असें समजतात; ५४ आपलें शरीर हेंच लकड असें मानून आपल्या शरीरांतील पंचांगानें त्यास पेटविताना, ५५ आरल्या डोक्यावर शेगडी घेऊन त्यांत गुगळ जाळतात, पाटीला गळ लावतात, मोवताळीं आग्नि पेटवून मध्यें आपलें शरीर जाळतात, ५६ स्वासोरुक्ष स बद्द करून व्यर्थ उपास करतात, अथवा उफाटे टांगून घेऊन धूम्रपान करताना; ५७ हिवाळ्यांत नदींत गळ्याहतक्या पाण्यांत उभे राहतात, व खडकावर किंवा नदीचे तीरास बसतात; आणि आपल्या अंगाचे जिवंतपणीं मांस काढतात ! ५८ हे धनंजया, अशा नानातः हेनें आपल्या शरीरास दुःख देऊन दुसऱ्याचा नाश करण्याकरितां तपाचें आचरण करतात; ५९ डोंगरावरील धोंडा आपल्या जडपणानें सुटल्यावर साळीं पडला म्हणजे त्याचे तुकडे तुकडे होतात, परंतु तो खालीं येते वेळेस जर त्याचे संपाद्यात एखादी वस्तु सापडली तर तो

जसा तिचा चुराडा करितो, २६० तसें आपल्या शरीरास दुःख देऊन, जे सुखी प्राणी असतील अथवा जे प्रमुख असतील त्यांना जिकण्याकरितां तपाचें आचरण करतात; ६१ अर्जुना, फार काय समजावें परंतु अशा वाईट व क्लेशयुक्तीनें जें तप करतास त्यास तामस तप म्हणतात. ६२ याप्रमाणें रुक्म, राज व तम यांच्या अनुरोधानें जे तपाचे तीन भाग झाले, ते तुला चांगले स्पष्ट करून दाखविले. ६३ आतां बोलण्याचा ओष आला म्हणून, दानाचे तीन प्रकार कसे होतात त्याचीं कक्षणें तुला सांगितों. ६४ हे पहा-गुणाच्या अनुरोधानें दानाचेही तीन प्रकार झाले आहेत. त्यांपैकीं पहिलें जें सार्वत्रिक दान, तें ऐक. ६५

दान करणें आपलें कर्तव्य आहे अशा हेतूनें जें दान पुण्यक्षेत्रीं, पर्वकाळीं व सत्पात्रीं, आणि दानाचा मोबदला न करणारा अशाळा दिलें जातें, तें सार्वत्रिक दान होय. ॥ २० ॥

तर आपण स्वकष्टानें व सन्मानानें मिळविलेलें जें धन, तें जो आदरातिथ्यानें दुसऱ्यास अर्पण करतो; ६६ कदाचित् उत्तम बीज मिळालें तर उत्तम जमीन व वाफ यांची उणीव पडते; त्याचप्रमाणें, दानाची इच्छा असली तरी दान देण्यास पात्र मनुष्य आणि देश व काल यांची उणीव असते; ६७ अगोळ रत्न सापडलें असतां [त्याला कोंडून करण्यास] सोन्याची उणीव पडते; कदाचित् सोनेही मिळालें, तरी अलंकार घालण्याच्या इद्रियाची उणीव पडते; ६८ परंतु, [दिवाळीसारखा] सण, आपले आसवर्ग व संपत्ति हे तीन योग एकत्र मिळणें नशीबावर अवलंबून आहे; ६९ तसें, आपल्या हातून दान घडावयाचें असतें, तर सत्संगुणाची साहाय्य होऊन देश, काल, सत्सत्त्व ब्राह्मण व द्रव्य हे सर्व योग अनुकूल होतात. २७० प्रथम यत्नानें होईल ते-वढें दान करण्यास कुरुक्षेत्र अथवा काशी हे देश असावे; नाही तर यांच्याबरोबरीचे तरी दुसरे देश असावे; ७१ त्या पुण्यक्षेत्रांत सूर्यपूजन किंवा चंद्रपूजन यांसारखा पुण्यकाल असावा; अथवा त्याच्या योग्यतेचा दुसरा असावा; ७२ तशा देखात व त्या पर्वकाळीं असा सत्पात्र ब्राह्मण असावा कीं, मूर्तिमत शुचित्व व होष. ७३ तो ब्राह्मण केवळ आचरणाचेंच मुख्य स्थान व वेदाचें वसांतस्थान अशा योग्यतेचा सावा. ७४ त्या ब्राह्मणास यावयाचें जें दान, त्याच्या

याची स्वसत्ता । परि प्रियापुढें कांता । रिगे जैसोनि
॥७५॥ कां जयाचें ठेविलें तया । देऊनि होव उत.
राह्या । नावा हवें विटा राया । दिवळा जैसा ॥७६॥
तैसेनि निष्कामें जीवें । भूम्यादिक अर्णवें । किं-
हुना होवे । नेदावें वठों ॥७७॥ आणि दान जया
चावें । सयातें पेसेया पाहावें । जया घेतकें नुमचेवे.
कायसें नाहीं ॥७८॥ सार्दं घाताळिया आकाशा ।
नेही प्रतिशब्दु जैसा । कां पाहिला आरसा । येरी
कडे ॥७९॥ नातरी उदकाचिये भूमिके । आफळि-
केनि कंठुकें । उधळौनि कवातिकें । न येहजे हाता
॥ ८० ॥ नावा बसो घातका चार । मार्या
गुर्बिका बुरें । न करी प्रत्युपकार । जियापरी
॥८१॥ तैसें दिवळें दातयाचें । जो कोणेही आंगें
नुमचे । आर्पक्या साम्य तयाचें । कीजे पै गा ॥८२॥
पेसिया जें सामग्रिया । दान निफजे वीरराया । तें
सारिक दानवर्ध्या । सर्वाही जाण ॥८३॥ आणि
तोचि बेशु काळ । घडे तैसाचि पात्रमेळ । दानभां
गुही निर्मळ न्यायगत ॥८४॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२१॥

अन्वय—यत्तु प्रत्युपकारार्थं च फलं उद्दिश्य पुनः
च परिक्लिष्टं दीयते, तत् दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

परि मनीं धरुनि दुभतें । चारिजे जेवि गाईतें ।
कां पैव करुनि आहर्तें । पेकं जाहजे ॥८५॥ ना ना
दिडी घालुनि आहेरा । अबंतुं जाहजे सोयिरा । कां
वाण धाडिजे घरा । वोवसीयाचे ॥८६॥ पै कळांतरे
गाईं बांधिजे । मग पुढिकाचें काज कीजे । पूजो

१ खिलसतगारानें. २ फळेच्छेस. ३ उकट प्राप्ति होणार
नाहीं. ४ हाक; आरोळ्या. ५ सापटका असता. ६ चेंदू.
७ वसळून. ८ उडी झाडून. ९ वास घेतला; उपकार केला.
१० कृतज्ञ. ११ भेड. १२ दान करण्याचें द्रव्य. १३ काच.
१४ द्रव्य. १५ कांडा. १६ आभारानें. १७ प्रत्युपकार कर-

वेऊनि रेंडु दीजे । पीळितांसि ॥८७॥ तैसें जया जें
दान देणें । तो तेणेंचि गा जीवने^{१४} । पुढती भवावा
भावें येणें । दीजे कां ॥ ८८ ॥ अथवा कोणी वाटे
जाता । घेतकें उर्मचों न शकता । निळे जें पंडुसुता
द्विजोत्तमु ॥८९॥ तरी कवच्या एकासाठीं । अक्षोपां
गोत्राचींच किरीटी । सर्व प्रायश्चित्तें सुये मुठी ।
तयाचिये ॥९०॥ तेविचि पारकाकिकें । फळें वां-
छिजती अनेकें । आणि दीजे तरी भुके । येकाही
नोहे ॥९१॥ तेंही ब्राह्मण नेवों सरे । कीं हानिचेनि
भिणें झांसुरे । सर्वस्व जैसें चोरें । नागऊनि नेकें
॥ ९२ ॥ काय बहु सांगों सुमती । जें दीजे या
मनोवृत्ती । तें दान गा सिन्नगती । राजस पै ॥९३॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

अन्वय—यत् दानं असत्कृतं अवज्ञातं अदेशकाळे च
अपात्रेभ्यः दीयते, तत् तामसं उदाहृतम् ॥ २२ ॥

मग म्ळेच्छाचे वसोटे । दांगों जें हन कैकटें । कां
शिबो^{१५} चोहटे । नगरीचे ते ॥९४॥ तेही ठाई
मिळणी । समथो सांजवेळु कां रजनी । तेव्हां उदार
होणे धनी । चोरियेच्या ॥९५॥ पात्रें भाट नागोरी ।
सामान्य^{१६} स्त्रिया कां जुवारी । जियें मूर्तिमतें भुरेंरी ।
भुके तयां ॥ ९६ ॥ रूपानृत्पाची पुरवणी । ते पुढां
डोळेभोरेणी । गीत भाटीव तो श्रवणी । कर्णजपु
॥९७॥ तयाहीबरी अळुमाळ । जें वे फुलागंधाचा
गुगुंळु । तंव अमाचा तो वेताळु अव रे तैस ॥९८॥
तेथ विमोहनिर्था जग । आणिळे पदार्थ अनेग ।
तेणें घालूं लागे मोतंग । गोवोदी जसी ॥९९॥ एव
पेसेनि जें देणें । तें तामसदान मी म्हणें । आणि
घडे दैवगुणें । आणिकही ऐक ॥ ३०० ॥ विपावें

ण्यास असमर्थ असा. १७ झुरतो. १८ वसतिस्थानें. १९
अरण्यें. २० अपवित्र जागा. २१ तंबू. २२ तमासगीर.
२३ वेष्टा. २४ चेदकी. २५ नेत्रसुख. २६ सुवास. २७
लुटून. २८ मांग. २९ अजसत्र.

आपली सत्ता काढून घेऊन त्यास तें अर्पण करावें, पण जशी स्त्री आपल्या पतीजवळ स्वसंतोषानें जाते, ७५ किंवा एखाद्याची आपल्या जवळ असलेली ठेव आपण जशी त्यास स्वसंतोषानें परत देऊन उतराई होतो; अथवा सिसगतागराजवळ असलेला विडा जसा तो राजास अर्पण करतो, ७६ तसें निष्काम बुद्धीनें मूनि आदिकरून दान ब्राह्मणास अर्पण करावें, परंतु त्या दानाविषयी कोणत्याही प्रकारची फलेच्छा होऊं देऊं नये, ७७ आणि दान ज्यास द्यावयाचें, तो अशा रीतीचा असावा कीं, त्याचेकडून आपल्यास उलट कोणतेही प्रकारें काहीही लाभ होणार नाही. ७८ आकाशात पुष्कळ आरोग्या मारल्या तरी जसें त्याचें प्रत्युत्तर आकाशापासून मिळत नाही; किंवा आरशाचे मागे पाहिलें असतां जसें त्यात प्रतिबिंब दिमत नाही; ७९ अथवा उदकावर चेंडू मारला असतां तो जसा उसळून हातात येत नाही; २८० किंवा वसूस (पोटास) घातलेल्या चाच्यापासून जसा तो उपकार मानीत नाही; अथवा ज्याप्रमाणें रुतघन मनुष्यावर केलेले उपकार तो फेडीत नाही, ८१ त्याप्रमाणें, दान करणारावर कोणत्याही प्रकारानें उलट उपकार होणार नाहीत अशा मनुष्यास दान द्यावें; व आण दान दिल्याबद्दल अभिमान बाळगूं नये. ८२ हे बरोचमा अर्जुना, अशा प्रकारचें जें दान, तें, सर्व दानांत उत्तम असें जें सात्त्विक दान तें होय. ८३ आणि याप्रमाणेंच देश, काल, सत्पत्र ब्राह्मण व यथान्याय मिळविलेले द्रव्य हें आहे; ८४

प्रत्युपकाराकरितां किंवा फळाच्या इच्छेनें अथवा मोठ्या कष्टानें दिलेले जें दान, तें राजस दान होय. ॥ २१ ॥

परंतु मनांत दुधाची इच्छा धरून जसें गार्स उत्तम रीतीनें चारावें, किंवा पेंव तयार करून त्यात दाणे साठविण्याकरितां शेताची मेढनत मशागत करून त्यात धान्य पेरवें; ८५ अथवा ओढारावर नजर ठेवून जसें सोयऱ्याधावऱ्यांस लग्नकाशांचे वेळीं आमंत्रण करावें, किंवा जेथून बोंबसा माभारा येईल अशा ठिकाणींच बाण द्यावें; ८६ अथवा लांघ पद्रीत घेऊन मग दुसऱ्याचें काम करावें, किंवा द्रव्य घेऊन रोग्यांस औषध द्यावें, ८७ तसें, ज्याला जें दान द्यावें त्याचें स्थापासून संरक्षण

होऊन त्यानें आपली लोकांत वास्तव्यणी कायद्यानें दान करतात, ८८ अथवा, अर्जुना, घाटेनें आपला ताना कोणी एसादा उत्तम ब्राह्मण भेटला, पण त्यापासून प्रत्युत्तर होण्यासारखा नसला, ८९ तर, हे किती टी, त्यास एक कवडी दान देऊन आपल्या सर्व आत्मवर्गांच्या प्रायश्चित्ताचा संकल्प करून त्याचे हात वर पाणी सोडतात; २९० त्याचप्रमाणें, त्या दानापासून परलोकाच्या सर्व फलांची आशा करून त्यास देतात, आणि तें तरी किती ! तर तें त्या ब्राह्मणाच्या एक वेळच्या मुकेशाही पुराव्याचें नाही. ९१ बरे, तेवढेंच कां होईना ! [पण तें तरी संतोषानें द्यावयाचें, तर नाही !] तो ब्राह्मण तें घेऊन चाळला अर्थात, आपली मोठी हानि झाली असें म्हणून मनांत मुरतात; जणू काय चोरानें याचें सर्वस्वच हरण केलें ! ९२ हे सुमते अर्जुना, आणखी काय सांगवें ! अशा मनोवृत्तीनें जें दान देतात, तें दान विनगतांत राजस दान समज. ९३

जें दान सत्कारहित, अपमानपूर्वक, आणि पुण्यदेश, पुण्यकाल व सत्पात्र नसून दिलें जातें, तें तामस दान होय. ॥ २२ ॥

मग म्लेच्छांची वस्ती असेल तीं ठिकाणें, अथवा आण्यें, किंवा अपवित्र जागा, अथवा तंबू, किंवा नगराचे चव्हाटे, ९४ अशा ठिकाणीं जमून, संघाकाळीं अथवा रात्री, चोरी करून आणिलेल्या वनाचें उदारपणानें दान करतात; ९५ हें दान देण्यास पात्र कोण ! तर माट लोक, तमासगीर लोक, किंवा बेशा, अथवा जुगार सेळणारे, किंवा मूर्तिमंत चैटकी, यांच्यावरच खुब होतात ! ९६ अशा लोकांनीं त्यांच्या पुढें नृत्यगायन केल्यावर अथवा माट लोकांनीं स्तुति केलेली ऐकल्यावर तींच त्यांच्या कानांत नेहमीं गुणगुणत असतात. ९७ त्याहीनंतर जेव्हां पुढें अगर पुढेंचि द्रव्यें यांचा सुवास येतात, तेव्हा तळीन होऊन केवळ धमाचे मूर्तिमंत बेताळ बनतात ! ९८ मग दुसऱ्यास लुटून आणलेल्या अनेक पदार्थांचें माग वगैरे लोकांक अन्नसत्र घालतात. ९९ याप्रमाणें जें दान करणें, तें तामस दान असें भी म्हणतो; आणि देवदशांत यांच्याही एक प्रकार घडून येतो, तो ऐक. १०० कदाचित् मूर्तिमंत

इमाक्षर पडे । दाळिचे कायळा सांपडे । तैसें तामसां
रवे जोडे । पुण्वदेशां ॥१॥ तेथ देखोनि तो भाषि-
का । येथु मागोंही आला । तोही दर्पा चढला ।
भावाचे जरी ॥२॥ तरी अद्दा न धरी जीवीं । तथा
भावाही न खालवी । स्वयं न करीना करवी । अ-
भ्यादिक ॥३॥ आळिया न घळी बैसों । तेथ गंधा-
क्षणांचा काय अतिसो । हा अपसंगु कीर असो ।
तामसां मरीं ॥ ४ ॥ पै बोळविजे रिणाद्दु । तैसा
झकवी तथाचा हातु । तूं करणें याचा बहुतु । प्रयोगु
तेथ ॥ ५ ॥ आणि जया जें दे किरीटी । तथातें
उसतैनी तथासाठीं । मग कुबोळें कां लोटी । अव-
क्षेच्या ॥६॥ हें बहु असो यापरी । मोल वेंचणें जें
अवधारों । तथा नांव चराचरीं । तामस दान ॥७॥
ऐसें आपुलाक्या चिन्हीं । अळंकृतें तिन्ही । दानें
दाविलीं अभिधानीं । रजतसाधिया ॥ ८ ॥ तेथ मी
जाणत असें । विपावें तूं गा प्रेमें । कल्पिलीक मा-
नसें । विचक्षणों ॥ ९ ॥ जे भवबंधमोचक । येकळें
कर्म सारिवक । तरी कां वेखांसी सदोख । येर बो-
कावीं ॥ १० ॥ परि नोसंतितैनीं विवेंसी । भेटी
नाहीं निघीसी । कां धूं न साहतां जैसी । वाती
न लगे ॥ ११ ॥ तैसें शुद्धसत्वाभाड । आहे
रजतमाचें कवाड । तें भेदणें यातें कडें । म्हणावें
नी ॥ १२ ॥ आम्ही अद्दादि दानांत । जें समस्तही
कियाजात । सांगितळें कां व्यास । तिहीं गुणीं
॥ १३ ॥ तेथ भगवत्तेनि तिन्ही । न सांगोंचि ऐसें
आनीं । परि सरव दावावया दोन्ही । बोंळिळें
थेरें ॥१४॥ जें दोहीमाजि तिजें असे । तें दोही सां-
क्षितांचि दिसे । अहोरात्रत्यागें जैसें । संध्यारूप
॥१५॥ तैसें रजतमाचिनीं । तिजें जें उत्तम दिसे ।
तें सरव हें आपैसें । भाषासि'ये ॥१६॥ पुढं दावा-
वया सरव गुज । निरुपिळें तम रज । तें सांडुनि

सरवें काज । सार्धी आपळें ॥१७॥ सर्वेचि येणें मो-
खाळें । करीं यज्ञादिकें सकळें । पावसां तें करतळें ।
आपळें निज ॥१८॥ सूर्यें दाविलेंसातें । काय एक
न दिसे येथें । तेथि सरवें केळें फळातें । काय नेदी
॥१९॥ हे कीर भावळतांविशीं । नाति सरवीं आथी
निकी । परि मोक्षेसी एकी । मिसळणें जें ॥२०॥
तें एक आनचि आहे । तथाचा सौवावो । जें काहे ।
तें मोक्षाचाही होये । गांधीं सरतें ॥२१॥ पै भांगार
जन्ही पंधरें । तन्ही राजावळीचीं भक्षरें । काहे
सैथि सरें । जियापरी ॥२२॥ स्वच्छें शीतळें लुगणें ।
जळें होती सुखप्रदें । परि पवित्रत्व संबंधें । तीर्था-
चेनि ॥२३॥ न हो कां भलतैसी थोरी । परि गंगा
जें अंगिकारी । तैचि तिये सागरीं । प्रवेशु गा ॥२४॥
तैसें सारिवका कर्मां किरीटी । येतां मोक्षाचिये भेटी ।
न पडे आडकाटी । तें वेगळें आहे ॥२५॥ हा बोळु
आयकतखेवीं । अर्जुना भाषि न माये जीवीं । म्हणे
देवें कृपा करावी । सांगावें तें ॥२६॥ तेथ कृपां-
वक्रवर्ती । म्हणे आईक तथाची व्यक्ती । जेणें सा-
त्त्विकें तें मुक्ती । रत्न देखे ॥२७॥

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा २३

अन्वय—ॐ तत् सत् इति ब्रह्मणः त्रिविधः निर्देशः
स्मृतः; तेन ब्राह्मणः वेदाः च यज्ञाः पुरा विहिताः ॥२३॥

तरि अनादि परब्रह्म । जें जगदादि विभ्रामधाम ।
तथाचें एक नाम । त्रिधा पै असे ॥२८॥ तें कीर
अनाम अजाती । परि अविद्याबगांचिये राती ।
माजि बोळखावया धुवी । खूण केळी ॥२९॥ उपज-
ळिया बाळकासी । नांव नाहीं तथापासीं । ठेविले.
नि नावेंसी । ओ देत उठी ॥३०॥ कष्टले संसार-
शिणें । जे देवां येती गाऱ्हाणें । तथा ओ दे नावें

१ मुंयानें लांकूड पोखरत्यावर अक्षरासारखें दितवें तें.
२ श्रीमंत. ३ किंमत करतात. ४ बुद्धिवंत. ५ वेगळी. ६
निवारण केल्याशिवाय. ७ समंध. ८ धूर. ९ वाईट. १०

नाश झाल्यावर. ११ प्राप्त होतो. १२ सर्वतोपरी.
१३ साहाय्य. १४ योग्यता. १५ राजाचा शिक्षा. १६
विंदा. १७ कृपेचा सार्वभौम राजा—कृपा करणाराच अर्थ.

लांकड पोसल्यावर त्यास अक्षरांचा आकार यावा, किंवा सहज टाळी बाजवीत असता दोन्ही हातांच्या मध्ये कावळा सांपडावा, त्याप्रमाणे तामस मनुष्यास पुण्यक्षेत्राचे ठिकाणी पर्वणीचा लाभ झाला, १ त्या ठिकाणी ह्याचें ऐश्वर्य पाहून योग्य अतिथि प्राप्त झाला, आणि त्यास पाहून हा रागानें भांबावून जाऊन त्याला काहीं यावें असें जर त्याला वाटलें, २ तर त्या-जविषयी पूज्य बुद्धि न बाळगतां व त्यास नमस्कार न करतां, आपण स्वतः दुसऱ्याकडूनही त्याला अर्घ्यादिकही समर्पण करीत नाही, ३ आणि त्याला बसावयास आसनही देत नाहीं, मग गंधास्तानी त्याचें पूजन करण्याची गोष्ट कशास पाहिजे? याप्रमाणें तामसी पुष्प अतिथीची अप्रतिष्ठा करतात. ४ परंतु ऋणकन्याची बोलवण करावी, त्याप्रमाणें त्याच्या हातावर काहीं द्रव्य ठेवून 'अरे तुरे' करून त्याचा अपमान करतात; ५ आणि, अर्जुना, त्याला जे दान द्यावयाचें, तितकीच त्याची किंमत आहे, अशी त्याची हेलना करतात; आणि मग त्या ब्राह्मणास वाईट शब्द बोलून धक्का मारून त्याची अनर्थादा करतात. ६ हें पुष्कळ बोलणें राहू दे; याप्रमाणें जें द्रव्य दान करणें, त्याला या जगात तामस दान असें म्हणतात. ७ याप्रमाणें, ज्याच्या त्याच्या चिन्हांनीं युक्त अशीं हीं सात्त्विक, राजस आणि तामस हीं दानें तुला स्पष्ट सांगितलीं. ८ त्या-विषयी, अर्जुना, मला असें वाटतें कीं, कदाचित् तूं आपल्या मनांत अशी शंका घेशील कीं, ९ संसार-बंधनापासून सोडविणारें जर एक सात्त्विक कर्मच आहे, तर त्यावाचून, दोषयुक्त अशीं जीं वेगळीं कर्मां त्याचें वर्णन कां करावें? ३१० परंतु द्रव्याच्या ठेव्यावरील संमंधाचें निवारण केल्याशिवाय जसें तें हातीं येत नाही, अथवा धूर सोसल्याशिवाय जसा अग्नि पेटत नाही, ११ तसें शुद्ध सत्त्वगुणाचे आड जें रजस्तमोगुणाचें द्वार आहे, तें फोडण्याचा प्रयत्न केला असता त्यास वाईट कां म्हणावें? १२ आम्हीं श्रद्धेपासून दानापर्यंत जेवढ्या किंवा सांगितल्या, त्या सर्व तीन गुणांनीं युक्त आहेत. ३ त्या तिन्ही गुणांचा मी सरोवर उल्लेख करणार नव्हतो; परंतु सत्त्वगुण उज्जड रीतीनें दाखविण्याकरितां दुसऱ्या दोन गुणांचें वर्णन केलें. १४ जें दोहोंमध्ये तिसरें आहे, तें दोघांचा त्याग केल्यावर दिसतें. ज्या-प्रमाणें दिवस व रात्र यांचा त्याग केला असतां सं-व्याकाळ दिसतो, १५ त्याप्रमाणें रज व तम यांचा नाश झाल्यावर, तिसरा जो उत्तम सत्त्वगुण, तो आपो-

आप प्राप्त होतो. १६ अशा प्रकारें सत्त्वगुण दाखवि-ण्याकरितां तुला तम व रज या गुणांचीं लक्षणें सांगि-तलीं, तर त्यांचा त्याग करून सत्त्वगुणाच्या योगें आपली कार्यसिद्धि करून घे. १७ या शुद्ध सत्त्वगुणानेंच तु-यज्ञादि सर्व कर्मांचें आचरण कर; म्हणजे तूं स्वस्व-पाला अगदीं सहज प्राप्त होशील. १८ स्वतः सुखेच जर कोणतीही वस्तु दाखवावयास लागला, तर काय एक दिसणार नाही? तसें सत्त्वगुणानें आचरण केलें असतां तें कोणतें फल देणार नाही? १९ अशी सर्व-तोपरी सत्त्वगुणाच्या अंगी शक्ति आहे तरी, परंतु मोक्षाची प्राप्ति जेणेंकरून होते, ३२० ती एक निरा-ळीच वस्तु आहे; आणि तिचें जेव्हां सत्त्वगुणास सा-हाय्य होतें, तेव्हांच मोक्षप्राप्तीची योग्यता येते. २१ हें पहा—जरी पंधराच्या दराचें उत्तम सोनें अगळे, तरी जेव्हां त्याच्यावर राजाचा शिक्षा पडेल, तेव्हांच तें चहूकडे चालतें. २२ अनेक ठिकाणचें जल स्वच्छ, थंड, सुगंधयुक्त व सुसदायक असेल, पण तीर्थांला निळा-व्याशिवाय त्याला पवित्रता येत नाही; २३ इतर ठिका-णाच्या पाण्याला केवढीही योग्यता असेना, पण जेव्हां गंगा त्याचा भगीकार करील, तेव्हांच त्याचा समुद्रांत प्रवेश होतो; २४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, सात्त्विक कर्मांच्या आचरणानें मोक्षाच्या भेटीला येत असतां, ज्याच्या योगें मध्यें आडकाठी होत नाही, तें वेगळेंच आहे. २५ हें माणण ऐकतांच अर्जुनाचे मनांत अनिवार चिंता उ-त्पन्न होऊन तो म्हणाला कीं, "देवांनीं रुपा कवच तें सांगवें." २६ तेव्हां मगवान श्रीकृष्ण म्हणाले:—जिचे योगानें सात्त्विक गुणास मोक्षरूपी रत्नाचा लाभ होतो, त्या वस्तूचीं लक्षणें ऐक. २७

ॐ तत् सत अशीं तीन प्रकारची ब्रह्मा-चीं नांवें आहेत. त्यांच्या योगानें ब्राह्मण, वेद आणि यज्ञ हे पूर्वी उत्पन्न केले आहेत. ॥२३॥

तर अनादि जें परब्रह्म, व जें जगत् आदिकडून सर्वांचें विश्रांतिस्थान आहे, त्याचें एकच नांव तीन प्रकारचें आहे. २८ तें ब्रह्म सरोवर नाम व जात वृत्त द्रष्टि आहे. परंतु अज्ञानी लोकांच्या अंधकारांत ओळखण्याकरितां वेदांनीं त्याला नांव दिलें. २९ मुळ जन्मल्यावर त्याला नांव नसतें, पण तेंच त्याचें नांव ठेवून हाका माळें लागल्यावर तें ओ दैत उडतें, ३३० त्याप्रमाणें, संसाराच्या कष्टानें शिथळीत झालेला वेदाकडे गाढाणें सांगण्यास आले असतां त्याचीं लक्षणें मारल्यावर वेद त्यांस ओ देतात, तेंच नांव हे